

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΤΟΥΛΗ

Ο DAVID HUME ΩΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΟΚΙΜΙΑ ΚΑΙ

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2015

Ο DAVID HUME ΩΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ

**ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΟΚΙΜΙΑ ΚΑΙ
ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ**

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΤΟΥΛΗ

Ο DAVID HUME ΩΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ
ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΑ ΔΟΚΙΜΙΑ ΚΑΙ
ΤΗΝ *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ*

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2015

Συμβουλευτική Επιτροπή:

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. Διονύσιος Δρόσος, καθηγητής (επιβλέπων)
2. Ελένη Καραμπατζάκη, τ. αναπληρώτρια καθηγήτρια
3. Παναγιώτης Νούτσος, καθηγητής

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

1. Διονύσιος Δρόσος, καθηγητής (επιβλέπων)
2. Ελένη Καραμπατζάκη, τ. αναπληρώτρια καθηγήτρια
3. Παναγιώτης Νούτσος, καθηγητής
4. Κωνσταντίνος Πέτσιος, καθηγητής
5. Μαρία Πουρνάρη, αναπληρώτρια καθηγήτρια
6. Βασιλική Σολωμού – Παπανικολάου, επίκουρος καθηγήτρια
7. Ελένη Λεοντσίνη, επίκουρος καθηγήτρια

«Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχήν των γνωμών του συγγραφέως».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2).

οὐκοῦν εἰς αὐριον τὰ σπουδαῖα...

Πλούταρχος, *Πελοπίδας*, 10.4

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος		12
Εισαγωγή		15
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:	ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ	22
Κεφάλαιο Πρώτο:	Πλούταρχος	
1.1	Ο Πλούταρχος αποκαλύπτει τον Πλούταρχο	24
1.2	Ο Πλούταρχος ως φιλόσοφος	39
1.3	Ο Πλούταρχος ως μια σημαντική πηγή για την αρχαία φιλοσοφία	60
1.4	Ο ιστορικός Πλούταρχος	69
1.5	Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες για τον Πλούταρχο	81
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:	Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΣΤΑ ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ HUME	

Κεφάλαιο Πρώτο:	Ο Hume, η μελέτη του Πλούταρχου και η συγγραφή των Δοκιμίων	99
Ενότητα Α:	Hume	
1.1	Μια σύντομη ματιά στη ζωή και στο έργο του David Hume	100
1.2	Μια πρώτη νεανική αναφορά στον Πλούταρχο και μερικές κατοπινές	107
Ενότητα Β:	Οι αναφορές στο έργο του Πλούταρχου στα Δοκίμια	
1.3	Δοκίμια	114
1.3.1	Η μελέτη της ιστορίας	115
1.3.2	Η ανάπτυξη και η πρόοδος των τεχνών και των επιστημών	119
1.3.3	Ο σκεπτικός	123
1.3.4	Η εκλέπτυνση στις τέχνες	131
1.3.5	Το χρήμα	134
1.3.6	Η ισορροπία των συναλλαγών	139
1.3.7	Δημόσια πίστωση	141
1.3.8	Μερικά αξιοσημείωτα θέσμια	145
1.3.9	Το πολυάνθρωπο των αρχαίων εθνών	150

1.3.10	<i>Εθνικοί χαρακτήρες</i>	168
1.3.11	<i>Αποτιμώντας την παρουσία του Πλούταρχου στα Δοκίμια</i>	175
Κεφάλαιο Δεύτερο:	<i>Ανιχνεύοντας την πλουτάρχεια επίδραση στην Ιστορία της Αγγλίας</i>	
2.0	Γενικά	178
2.1	Εποχή	184
2.2	Απαίτηση για ιστορική αλήθεια	189
2.3	Χαρακτήρας	194
2.4	Οι επιστήμες στο προσκήνιο	219
2.5	<i>Σχολιάζοντας την επίδραση του Πλούταρχου στην Ιστορία της Αγγλίας</i>	227
Συμπεράσματα		232
Βιβλιογραφία		237
Αγγλική Περίληψη		258
Βιογραφικό σημείωμα		269

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για τον αρχαίο φιλόσοφο, ιστορικό και βιογράφο Πλούταρχο προέκυψε όψιμα και αναπάντεχα ύστερα από ανάγνωση, χάριν λογοτεχνικής τέρψης, κάποιων *Βίων* του. Τη θέση της ψυχαγωγίας κατέλαβε σιγά σιγά η αναζήτηση φιλοσοφικών, μεταφυσικών, ιστορικών και ιδεολογικών στοιχείων τόσο στους *Παράλληλους Βίους* όσο και στα ηθικά του κείμενα και η αρχή δημιουργίας προβληματισμών και ερωτημάτων. Επικεντρώσα το ενδιαφέρον μου στην καθολικότητα του Πλούταρχου, ως πνευματικού ανθρώπου της εποχής του. Ο Βοιωτός φιλόσοφος είχε ασχοληθεί με πάρα πολλά θέματα και άγγιζε πολλά ζητήματα.

Την ίδια εκείνη χρονική περίοδο η ανάγνωση κάποιων δοκιμίων του David Hume και ο εντοπισμός του ονόματος του Πλούταρχου σε αυτά, διέγειραν την περιέργειά μου και με οδήγησαν να σκεφτώ την ύπαρξη μιας πιθανής σχέσης ανάμεσα στους δύο φιλοσόφους. Η ενασχόλησή μου με το έργο τους και η εκ παραλλήλου αναζήτηση κοινών συνιστωσών στα κείμενά τους και η διερεύνηση του κατά πόσο ο Βοιωτός φιλόσοφος έχει ασκήσει επίδραση στον κατά πολύ μεταγενέστερό του Σκώτο διανοητή, εντέλει συνοψίστηκε στο συγκεκριμένο θέμα: Ο David Hume ως μελετητής του Πλούταρχου: αναφορές και επιδράσεις στα *Δοκίμια* και στην *Ιστορία της Αγγλίας*.

Ο Hume σε αρκετά σημεία των *Δοκιμίων* αλλά και της *Ιστορίας της Αγγλίας*, είτε αναφέροντας είτε παραλείποντας το όνομα του Πλούταρχου, δεν παύει να μνημονεύει ρήσεις και απόψεις του. Οι αναφορές αυτές αποτελούν και το υπό πραγμάτευση θέμα της παρούσας μελέτης.

Για να τελεσφορήσει και να ολοκληρωθεί το παρόν εγχείρημα στηρίχτηκα στην αρωγή κάποιων ανθρώπων που ήταν άοκνα πλάι μου, καθόλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου και που χωρίς τη συνδρομή τους όλα θα ήταν διαφορετικά. Θα ήθελα αρχικά να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην αρχική επιβλέπουσά μου, καθηγήτρια κ. Ελένη Καραμπατζάκη, που με τις συζητήσεις μας και τις εύστοχες παρατηρήσεις της με βοήθησε να ολοκληρώσω την εργασία τούτη· στον καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο, που από την πρώτη στιγμή που εντάχθηκα στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, με βοήθησε μεθοδολογικά αλλά και ουσιαστικά για τη συνέχιση και την αποπεράτωση της παρούσας εργασίας. Χωρίς τη δική του συνδρομή το όλο εγχείρημα δεν θα είχε επιτευχθεί. Τέλος, είμαι υπόχρεη στον επιβλέποντά μου, καθηγητή κ. Διονύση Δρόσο που με την καθοδήγησή του, την ηθική υποστήριξή του, τις διορθώσεις του και τις προτάσεις του για μια διαφορετική οπτική ζητημάτων και προβληματισμών, συνέβαλε αποφασιστικά στη συγγραφή και στην ολοκλήρωση αυτής της έρευνας. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στους καθηγητές και μέλη της επταμελούς μου επιτροπής· τον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πέτσιο, διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών, την επίκουρη καθηγήτρια κ. Βασιλική Σολωμού – Παπανικολάου, την επίκουρη καθηγήτρια κ. Ελένη Λεοντσίνη καθώς επίσης και την αναπληρώτρια καθηγήτρια φιλοσοφίας κ. Μαρία Πουρνάρη, για την αρωγή και τη συμβολή τους στο εγχείρημα αυτό.

Ευχαριστώ επίσης, τους οικείους και φίλους, Φραγκίσκο Κουτελιέρη και Δήμητρα Παπουτσάκη, που με βοήθησαν με τις χρήσιμες επισημάνσεις και τις διορθώσεις τους στο κείμενο· τη Φωτεινή και τον Βασίλη Φρέστη καθώς και τους Α. Αναγνώστου, Ε. Ζαχαρή, Ν. Νικολουδάκη, Β. Πατσιούρα

και Κ. Χαντζιάρα, που με υποστήριξαν όλο το χρονικό διάστημα της παραμονής μου στα Γιάννενα. Ξέχωρα θέλω να ευχαριστήσω τη Σταματούλα Κοντούλη και τη Νατάσα Κοντούλη και τέλος, τον Άρη, την Ηώ και τη Φιλίππα για τα χαμόγελα που χαρίζουν γύρω τους.

ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΤΟΥΛΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πρωτεύων στόχος αυτής της διδακτορικής διατριβής είναι να παρουσιάσει την επίδραση του Πλούταρχου στα *Δοκίμια* και στην *Ιστορία της Αγγλίας* του Hume. Είναι ένα θέμα το οποίο χρήζει μελέτης και ανάλυσης λόγω του ότι η σχέση των δυο φιλοσόφων και η επίδραση του Πλούταρχου στο έργο του Σκώτου φιλοσόφου, δεν έχουν έως τις ημέρες μας πλήρως αποτιμηθεί.

Έχουν ειπωθεί πολλά για τη σχέση του Hume με την προγενέστερη φιλοσοφική και ιστορική σκέψη. Έχει αναλυθεί η επαφή του με την αρχαία φιλοσοφία,¹ με τη Ρώμη και με τους Ρωμαίους ιστορικούς² καθώς και με τα προγενέστερα ή σύγχρονά του πνευματικά ρεύματα, ιδίως αυτό του Σκωτικού Διαφωτισμού.³ Στη διερεύνηση όμως της σχέσης του με τον Πλούταρχο εντοπίζονται κενά. Δεν έχει έως τις ημέρες μας μελετηθεί εάν υπάρχουν και ποιές είναι οι επιρροές του Πλούταρχου, γεγονός, που προκαλεί εντύπωση, εφόσον και οι δυο φιλόσοφοι, με μια πρώτη ματιά παρουσιάζουν αρκετά κοινά σημεία.

❖ Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία δίδονται στο μέρος *Βιβλιογραφία*, στο τέλος της εργασίας.

¹ Βλέπε ενδεικτικά: Peter Loftson (2012), «Hume and Ancient Philosophy», σ. 741-772· Peter S. Fosl (1998), «The Bibliographic Bases of Hume's Understanding of Sextus Empiricus and Pyrrhonism», σ. 261-278· Oscar Oyman (2012), «Hume and Pyrrhonism», σ. 53-63 στο: Ilya Kasavin (ed.), (2012), *David Hume and Contemporary Philosophy*· Donald C. Ainslie, «Hume's Scepticism and Ancient Skepticisms», σ. 251-273, στο: Jon Miller & Brad Inwood (eds.), (2007)· Julia Annas, «Hume and Scepticism», σ. 271-285 στο: Juha Sihvola, (ed.), (2000), καθώς και Valdimir J. Price (1964), «Sceptics in Cicero and Hume», σ. 97-106.

² Mark G. Spencer (2013), *David Hume, Historical Thinker, Historical Writer*, σ. 234-248.

³ Υπάρχει πολύ μεγάλη βιβλιογραφία για το παρόν ζήτημα. Ενδεικτικά αναφέρω το κείμενο του M. A. Stewart (1996), «The Scottish Enlightenment», που συμπεριλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο *British Philosophy and the Age of Enlightenment*, edited by Stuart Brown.

Αφενός, έχουν και οι δύο ως κεντρικό σημείο της φιλοσοφικής τους έρευνας την Ηθική. Προσπαθούν να την ορίσουν, να την αναλύσουν, να δουν σε τί συνίσταται και ποιός ο αντίκτυπός της στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο David Hume έχει αφιερώσει το τρίτο βιβλίο του έργου του *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση* στην Ηθική. Ομοίως είχε πράξει και προγενέστερα ο Πλούταρχος. Είχε αφιερώσει το μεγαλύτερο πλήθος των συγγραμμάτων του στην εξέταση ηθικών ζητημάτων. Για τον λόγο αυτόν και τα συγγράμματα φέρουν τον κατοπινό γενικό τίτλο *Ηθικά*. Το δεύτερο κοινό τους στοιχείο είναι η ενασχόλησή τους με την ιστορία της πατρίδας τους, καθώς και με το παρελθόν των όμορων κρατών. Ο Πλούταρχος με τους *Παράλληλους Βίους* και ο Hume με την *Ιστορία της Αγγλίας* επιχειρούν μια αποτύπωση και μια όσο το δυνατόν πιστότερη αναπαράσταση των περασμένων γεγονότων, είτε του απώτερου είτε του εγγύτερου παρελθόντος.

Ο τρίτος λόγος που θέτει τους δύο στοχαστές σε μια εκ παραλλήλου θεώρηση, είναι οι αναφορές που γίνονται από τον Hume στο πρόσωπο του Πλούταρχου. Οι αναφορές αυτές, που είναι διάσπαρτες σε πολλά κείμενα του Hume, είτε είναι άμεσες και απαντούν στο φιλοσοφικό και το ιστορικό του έργο, είτε έμμεσες και αναφέρονται στον Πλούταρχο ως προσωπικότητα και ως σημαντικό άντρα του παρελθόντος. Υπάρχουν στα νεανικά του γραπτά καθώς και στα γραπτά της ωριμότητας.⁴ Βάσει των κειμένων αυτών

⁴ Ο Hume αναφέρει τον Πλούταρχο πάνω από πενήντα φορές στα *Δοκίμια*, είτε μέσα στο corpus του κειμένου, είτε ως υποσημείωση ή παραπομπή. Ο Έλληνας φιλόσοφος αναφέρεται μόνο μία φορά στην *Ιστορία της Αγγλίας*, στον έκτο τόμο, όταν γίνεται λόγος για τους ήρωες (τόμος 6, κεφάλαιο LX, σελίδα 20). Επίσης υπάρχουν πέντε αναφορές στη *Φυσική ιστορία της θρησκείας* και μία αναφορά στους *Διαλόγους για τη φυσική θρησκεία*. Τέλος, στην *Πραγματεία για την ανθρώπινη νόηση*, υπάρχουν τρεις αναφορές, ενώ στην *Πραγματεία για τις αρχές της ηθικής* υπάρχουν έξι αναφορές.

ο Πλούταρχος αποτελεί έναν από τους μονιμότερους πνευματικούς συντρόφους του Hume, γεγονός που αποτυπώνεται και στα προσωπικά γράμματα του Σκώτου φιλοσόφου.⁵

Ο τέταρτος και τελευταίος λόγος είναι μια γενικότερη αίσθηση πως δεν είναι δυνατόν ο Πλούταρχος, που με το έργο του έχει επηρεάσει τον βυζαντινό αλλά και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό από τα χρόνια της Αναγέννησης και μετέπειτα,⁶ να μην έχει καμία επίδραση στον Σκώτο φιλόσοφο, του οποίου ο πνευματικός ορίζοντας υπήρξε πάντοτε ανοικτός στον φιλοσοφικό αλλά και στον ιστορικό λόγο προγενέστερων στοχαστών.

Όλοι οι προαναφερθέντες λόγοι αποτέλεσαν επαρκές εφελτήριο, ώστε να κατευθύνω την έρευνα στον εντοπισμό κοινών στοιχείων στη φιλοσοφική σκέψη των δύο διανοητών και στον βαθμό επίδρασης του Πλούταρχου στον Hume. Δυσεπίτευκτο, με μια πρώτη προσέγγιση εγχείρημα, γιατί η δευτερεύουσα βιβλιογραφία σύνδεσης των δύο φιλοσόφων είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη και εκλείπει ο σχολιασμός των πλουτάρχων αναφορών στο έργο του Hume.

Επομένως η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε για τη συγγραφή της παρούσας μελέτης, ήταν αρχικά η αναμέτρηση με την πρωτεύουσα βιβλιογραφία. Μετά την προσεκτική και σε βάθος ανάγνωση των έργων των δύο φιλοσόφων, επιχειρήθηκε ο εντοπισμός των κοινών τους στοιχείων και

⁵ Υπάρχουν γράμματα του Hume με αποδέκτες τον εκδότη Andrew Millar, τον φίλο του και ιστορικό William Robertson και τον Dr. George Cheyne (αν και για τον τελευταίο αποδέκτη έχει υπάρξει μια ολόκληρη συζήτηση: John P. Wright, «Dr. George Cheyne, Chevalier Ramsay, and Hume's Letter to a Physician» (April 2003), σ. 125-141, όπου αναφέρεται ξανά το όνομα του Πλούταρχου.

⁶ Το ζήτημα αναλύεται διεξοδικά στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας και φέρει τον τίτλο: «Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες για τον Πλούταρχο».

αναφορών. Έγινε μια προσπάθεια κατανόησης τόσο των απόψεων και θέσεων του Πλουτάρχου όσο και του Hume, υπό το πρίσμα μιας ιστορικοκριτικής προσέγγισης.⁷ Ταυτοχρόνως μελετήθηκαν σύγχρονες και μεταγενέστερες πηγές Ελλήνων, Ρωμαίων και Δυτικών διανοητών. Στη συνέχεια, τα κοινά στοιχεία που εντοπίστηκαν στη σκέψη των δύο φιλοσόφων αξιολογήθηκαν και κατόπιν μιας κριτικής αποτίμησης εντάχθηκαν στην συγκεκριμένη μελέτη. Ακολούθησε η αναμέτρηση με την δευτερεύουσα βιβλιογραφία και η μέριμνα για τη συγγραφή ενός ολοκληρωμένου και ενιαίου κειμένου, που θα κατέθετε τη δική του οπτική στη σχέση των δύο φιλοσόφων και στην επίδραση του Πλουτάρχου στον Hume.⁸

Το αποτέλεσμα της όλης προσπάθειας που αποτελεί η παρούσα διδακτορική διατριβή, απαρτίζεται από δύο μέρη και τρία κεφάλαια. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο με τα υποκεφάλαιά του στο οποίο παρουσιάζεται η σκέψη του Πλούταρχου. Το πρώτο μέρος του κεφαλαίου αυτού, αναφέρεται στην εποχή και στη ζωή του Χαιρωνέα φιλόσοφου. Παρακολουθεί την πορεία του φιλοσόφου, όχι μέσα από αλλότριες μαρτυρίες της εποχής του ή μέσω κατοπινών βιογράφων, αλλά από ότι έχει αφήσει ο ίδιος να διαφανεί για τον εαυτό του μέσα από τα κείμενά του.

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στον Πλούταρχο ως φιλόσοφο. Μελετώντας το έργο του, επιχειρείται η ανάδειξη της σχέσης του με τους προγενέστερους φιλοσόφους, αρχής γενομένης από τους Προσωκρατικούς και μετέπειτα με τον Πλάτωνα. Διαφαίνεται η επίδραση του Αθηναίου φιλοσόφου στον Πλούταρχο και μελετάται το επίθετο πλατωνικός που του

⁷ Παναγιώτης Νούτσος, 2011, *Για την ιστορία των ιδεών*, σ. 77 και 91.

⁸ Παναγιώτης Νούτσος, 1998, *Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, σ. 249-251.

αποδίδεται. Ακολουθώς εξετάζεται η σχέση του με τον Αριστοτέλη και τις τρεις μεγάλες σχολές της ύστερης αρχαιότητας.

Το τρίτο μέρος, άρρηκτα συνδεδεμένο με το δεύτερο, ασχολείται με τον Πλούταρχο ως μια από τις σημαντικότερες πηγές της αρχαίας φιλοσοφίας. Αποπειράται να προβάλει την αξία του Βοιωτού φιλοσόφου και να τεκμηριώσει τη συνεισφορά του δίπλα στον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Θεόφραστο και τη δοξογραφική συγγραφική παράδοση. Ο Πλούταρχος με το έργο του *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, έχει διασώσει πολλά και σημαντικά ρηθέντα προγενεστέρων φιλοσόφων.

Στο τέταρτο μέρος επιχειρείται η επαφή με τον Πλούταρχο ως ιστορικό, έτσι όπως ο ίδιος μας παρουσιάζεται μέσα από τις βιογραφίες που έχει συντάξει για τους Έλληνες και τους Ρωμαίους δημόσιους άντρες. Επιδιώκεται η ανάδειξη της σχέσης του με την ιστορική αλήθεια και την ακρίβεια. Ταυτοχρόνως επιχειρείται μια ερμηνευτική προσέγγιση της έννοιας του χαρακτήρα των βιογραφούμενων προσώπων και το πώς αυτός, τους επηρεάζει στη λήψη ή άρση μιας απόφασης, στην τέλεση ή απόρριψη μιας πράξης.

Στο πέμπτο και τελευταίο μέρος του πρώτου κεφαλαίου επιχειρείται να αναδειχθεί η υστεροφημία του Πλούταρχου και το κατά πόσο επηρέασε με τα κείμενά και τις ηθικές του απόψεις την εγγύς Ανατολή και την μακρινή Δύση.

Η εκτενής, πλήρης και συνολική αποτίμηση του Πλούταρχου θεωρείται απαραίτητη. Γνωρίζοντας την εποχή, τον τρόπο ζωής, τις αρχές - ηθικές, πολιτικές, θρησκευτικές- και κατανοώντας τον ως φιλόσοφο και ως ιστορικό, είναι πιο εύκολο να διακριθούν τα κοινά του σημεία με τον Hume,

να αντιπαραβληθούν οι δύο φιλόσοφοι και να διαπιστωθούν οι επιδράσεις του προγενέστερου στον μεταγενέστερο.

Ακολουθώντας την ίδια πορεία ανάλυσης του θέματος, όμοια με αυτήν του Πλούταρχου, το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους είναι αφιερωμένο σε μια σύντομη παρουσίαση της ζωής του Hume. Και για τον στοχαστή αυτόν, οι πληροφορίες αντλούνται από δύο αυτοβιογραφικά κείμενα· το πρώτο γραμμένο σε νεαρή ηλικία και στην αρχή των φιλοσοφικών του αναζητήσεων και το δεύτερο γραμμένο λίγο πριν το τέλος του βίου του.

Στη συνέχεια αναζητούνται οι πιο προσωπικές αναφορές εκ μέρους του Hume, που έχουν γίνει για τον Πλούταρχο και διερευνάται κατά πόσο ο στοχαστής του 2^{ου} μ.Χ αιώνα επηρέασε τον κατά δεκαέξι αιώνες νεότερό του φιλόσοφο. Τί επίδραση είχαν στον νεαρό Hume, όχι μόνο οι ιδέες και οι φιλοσοφικοί προβληματισμοί, αλλά και το εύρος της προσωπικότητας του Πλούταρχου.

Στο τρίτο μέρος εξετάζονται αναλυτικά τα *Δοκίμια*⁹ του Hume, που άπτονται ιστορικών, κοινωνικών, οικονομικών, ηθικών και φιλοσοφικών ζητημάτων και που γράφτηκαν μεταξύ των ετών 1741 έως και 1764. Αναλύεται η επίδραση καθώς και η ύπαρξη ή αποσιώπηση αναφορών, η σωστή ή λανθασμένη κατανόηση κάποιων αποσπασμάτων και η ακούσια ή εσκεμμένη διαστρέβλωση των θέσεων του Πλούταρχου.

⁹ Τα δοκίμια στα οποία εντοπίζονται επιδράσεις από τον Πλούταρχο είναι τα: *Η μελέτη της ιστορίας, Η ανάπτυξη και η πρόοδος των τεχνών και των επιστημών, Ο σκεπτικός, Η εκλέπτυνση στις τέχνες, Το χρήμα, Η ισορροπία των συναλλαγών, Δημόσια πίστωση, Μερικά αξιοσημείωτα θέσμια, Το πολυάνθρωπο των αρχαίων εθνών και Εθνικοί χαρακτήρες.*

Στη συνέχεια γίνεται σύγκριση της εποχής κατά την οποία έδρασε ο κάθε φιλόσοφος, όπου διαφαίνονται οι ομοιότητες στο πολιτικό, πολιτιστικό, κοινωνικό και οικονομικό γίνεσθαι και αναδεικνύονται οι παράγοντες εκείνοι που με τη μορφοποίησή τους δύναμη επέδρασαν στους δύο στοχαστές.

Μετέπειτα, διερευνάται η σχέση του Σκώτου φιλοσόφου με την ιστοριογραφία και επιδιώκεται η εύρεση θεμελιωδών κοινών συνιστωσών. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται οι αρχές που θέτουν και οι δύο όσον αφορά την επιστήμη της ιστορίας και την ανάγκη μιας αληθινής και απαλλαγμένης από μυθεύματα αφήγησης.

Έπειτα γίνεται λόγος για τον χαρακτήρα των ηρώων, έτσι όπως αυτός περιγράφεται μέσα στο έργο τους. Θα ιδωθούν τα χαρακτηριστικά που προσδίδει ο καθένας στους ήρωες και στους αντί-ήρωες και τα χαρακτηριστικά αυτά συνδέονται με τις ηθικές απόψεις που διακατέχουν τον Πλούταρχο και τον Hume.

Στο τελευταίο μέρος παρουσιάζεται η άποψη των φιλοσόφων για την επιστήμη και ποιόν ρόλο διαδραμάτισε στη σκέψη τους και κατά πόσο συνδέθηκε με τις ιστορικές τους μελέτες. Η διατριβή ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα και μια γενική αποτίμηση του θέματος.

Πιστεύω πως με την παρούσα εργασία καλύπτεται ένα μέρος του κενού που υπάρχει στη σχέση των δύο αυτών ξεχωριστών μορφών της φιλοσοφίας και προάγεται η μελέτη της επίδρασης των Ελλήνων στοχαστών στην Ευρώπη του 18^{ου} αιώνα.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ:

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Πλούταρχος

Αρχικός στόχος του κεφαλαίου είναι να αναδείξει την προσωπικότητα του Πλούταρχου, του στοχαστή που έδρασε στον ελλαδικό χώρο τον δεύτερο αιώνα μ.Χ., εποχή που η Ελλάδα βρισκόταν υπό την κυριαρχία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και που δύσκολα εμφάνιζε νέες ιδέες και απόψεις. Ο Πλούταρχος όμως, ηγετική μορφή της εποχής του, παρά τις όποιες δυσκολίες αντιμετώπιζε λόγω του πνευματικού μαρασμού του ελλαδικού χώρου, επεκτάθηκε με τον ίδιο ενθουσιασμό στη φιλοσοφία και στην ιστορία και κατόρθωσε να αποτελέσει μια σημαντική μορφή του ελληνικού πνεύματος των χρόνων εκείνων.

Ο δεύτερος στόχος του κεφαλαίου, είναι η παρουσίαση του Πλούταρχου σε σχέση με τις φιλοσοφικές του θέσεις, την ηθική και τη διάσωση και διαφύλαξη των απόψεων παλαιότερων φιλοσόφων. Ο Πλούταρχος υπήρξε ο φιλοσοφικός νους, που με τις θεωρίες, τα γραπτά κείμενα και τις επιλογές του, υπερασπίστηκε τα «πιστεύω» του και έδειξε την προσήλωσή του σε παλαιότερες φιλοσοφικές θεωρίες και την προτίμησή του σε προγενέστερους φιλοσόφους. Για τον λόγο αυτόν, κατά καιρούς θεωρείται είτε η βασική μορφή του μέσου πλατωνισμού είτε ένας εκλεκτικός φιλόσοφος με ευρύ φάσμα γνώσεων,¹⁰ γεγονός που τον καθιστά και μια

¹⁰ Για τον πλατωνισμό και τον εκλεκτικισμό του Πλούταρχου βλέπε ενδεικτικά: Lukas De Blois, Jeroen Bons, Ton Kessels (ed.), (2004), *The Statesman in Plutarch's Works*, σ. 151–152· Simon Verdegem (2010), σ. 64· Hans Svebakken (2009), σ. 36–37· Benoît Castelnérac (2007), «The Method of 'Eclecticism' in Plutarch and Seneca», σ. 135–163 και John M. Dillon & Anthony A. Long (ed.), (1988), *The Question of Eclecticism*, σ. 127 κ.εξ.

θεμελιώδη πηγή της αρχαίας φιλοσοφικής σκέψης, από τους Προσωκρατικούς φιλοσόφους έως και τις ημέρες του.

Ταυτοχρόνως, ως τρίτος στόχος τίθεται η προσπάθεια προσέγγισης του Χαιρωνέα ως ιστορικού. Επιχειρείται να αποσαφηνιστεί ο τρόπος που η οξυδερκής του κρίση και η διεισδυτική του ματιά στην ανάλυση των χαρακτήρων και της προσωπικότητας των μεγάλων αντρών του παρελθόντος, τον ενέταξαν στις ιστορικές μορφές της εποχής του. Γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης και ανάλυσης των μεθόδων και των τακτικών που ακολούθησε καθώς και του τρόπου που συνέγραψε και παρουσίασε τα ιστορικά του κείμενα.

Αναπόφευκτα στο τέλος, ως γέφυρα μεταξύ του Πλούταρχου και του Hume, επιχειρείται η σύνδεσή του πρώτου, με άλλους μείζονες ή ελάσσονες στοχαστές. Τα κείμενά του, τόσο τα φιλοσοφικά όσο και τα ιστορικά, έτυχαν προσοχής και εκτίμησης συγχρόνων και μεταγενεστέρων, σε σημείο τέτοιο, ώστε να διαμορφώσει μελλοντικές απόψεις και να επηρεάσει κατοπινούς διανοητές.

1.1. Ο Πλούταρχος αποκαλύπτει τον Πλούταρχο.

Καθώς τον 2ο και τον 1ο αιώνα π.Χ., τα βασίλεια της Μακεδονίας, της Περγάμου, των Σελευκιδών και των Πτολεμαίων αρχίζουν σταδιακά να έρχονται στα χέρια των Ρωμαίων και να γίνονται κτήσεις των δυτικών κατακτητών, μια νέα εποχή εγκαινιάζεται στον μεσογειακό χώρο. Το χρονικό εκείνο διάστημα, παρά τους αγώνες των Ελλήνων να αντισταχθούν και παρά τις προσπάθειές τους να διατηρήσουν την ελευθερία τους, δημιουργείται η

απαρχή της μεγάλης ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, στη διάρκεια της οποίας ολόκληρη η Ελλάδα αποτέλεσε μία της επαρχία.

Προς τα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. οι Ρωμαίοι σταματούν να μάχονται και οι συγκρούσεις με τους αντίπαλους λαούς καταλαγιάζουν. Ταυτόχρονα οι εμφύλιοι πόλεμοι που συντάρασσαν το εσωτερικό του Ρωμαϊκού κράτους παίρνουν τέλος. Η ηρεμία αυτή κρατά έως τον 2ο αιώνα μ.Χ και είναι γνωστή ως Pax Romana. Τα ειρηνικά εκείνα χρόνια εγκαινιάζεται και μία νέα μορφή διακυβέρνησης, που επιτάσσει όλες τις διοικητικές, θεσμικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες να συγκεντρώνονται σε ένα μόνο πρόσωπο· εκείνο του Ρωμαίου αυτοκράτορα. Το πολιτικό αυτό σύστημα, εκτός κάποιων μικρών αποκλίσεων, φαίνεται να αποδίδει και να προσφέρει στους Ρωμαίους αλλά και στους κατακτημένους από τους Ρωμαίους λαούς, για κάποιο τουλάχιστον χρονικό διάστημα, ασφάλεια, ηρεμία και σιγουριά.

Η περίοδος αυτή που έχει αποκληθεί και ως η πιο «ευτυχισμένη» περίοδος του ανθρώπινου γένους, σε πολιτιστικό επίπεδο μονοπωλείται από το ελληνικό πνεύμα. Η ελληνική γλώσσα καταρχήν είναι η γλώσσα των μορφωμένων και των ανθρώπων της διάνοησης. Επίσης ο ελληνικός πολιτισμός είναι εμφανής στην εκπαίδευση, στη λογοτεχνία, στη θρησκεία, στη φιλοσοφία αλλά και στο εμπόριο.¹¹

Σιγά σιγά λοιπόν, και έχοντας υπόψη ότι την περίοδο εκείνη δημιουργήθηκαν πολλά νέα οδικά δίκτυα, που καθιστούσαν την επικοινωνία

¹¹ Paul Petit (1976), σ. 13-103 και για επιπλέον βιβλιογραφία: Rowland Smith (2010), «The Construction of the Past in the Roman Empire» σ. 411-438 και Joseph L. Rife (2010), «Greek Fiction» σ. 453-476, στο David S. Potter (ed.), *A Companion to the Roman Empire*.

ευκολότερη και γρηγορότερη, δημιουργήθηκε μια πολιτισμική ενότητα μεταξύ των λαών της αυτοκρατορίας. Οι άνθρωποι κυκλοφορούσαν με περισσότερη άνεση και ελευθερία μεταφέροντας τις ιδέες τους και τις αντιλήψεις τους. Οι εθνικοί πολιτισμοί, είχαν ήδη συγχωνευτεί και η είσοδος και αφομοίωση στοιχείων του ελληνιστικού πολιτισμού από τη Ρώμη υπό την επίδραση λογίων και επιστημόνων, δείχνει τα καινούρια πολιτιστικά στοιχεία που αναδύονταν την εποχή εκείνη.¹²

Στα χρόνια αυτά, που διέπονται από ηρεμία, ειρήνη και από ένα αίσθημα κοσμοπολιτισμού έρχεται στη ζωή η πιο σημαντική ίσως πνευματική προσωπικότητα της περιόδου εκείνης· ο Πλούταρχος.

Ο Πλούταρχος βάσει των στοιχείων που έχουμε, γεννήθηκε στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 40¹³ ίσως στην πόλη της Βοιωτίας Χαιρώνεια, τα χρόνια που αυτοκράτορας της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ήταν ο Κλαύδιος. Λίγα είναι αυτά που μπορούμε να συναγάγουμε για τη ζωή του πολυγραφότατου συγγραφέα μέσα από τα ίδια τα κείμενά του. Το παράδοξο είναι ότι, ενώ για τα θέματα που πραγματεύεται είναι αναλυτικός, περιγραφικός και προσφέρει αθρόα πληροφορίες σχετικά με γεγονότα, όσον αφορά στην προσωπική του ζωή, είτε ιδιωτική είτε δημόσια, είναι ολιγόλογος και φειδωλός. Μέσα από τις δυο χιλιάδες περίπου παραγράφους, που έχουν ως τις μέρες μας διασωθεί, λίγες σελίδες είναι αυτές που μαρτυρούν τη ζωή και το έργο της λαμπρής αυτής προσωπικότητας του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Η

¹² Εκείνη την εποχή η επίδραση των Στωικών ήταν έντονη. Για το θέμα αυτό βλέπε π.χ: Ελένη Α. Καραμπατζάκη (2010), *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος*, σ. 94-100 και 154-164.

¹³ Τη χρονολογία γέννησής του την εικάζουμε από το έργο του *Περὶ τοῦ Ἐ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, όπου στο 391Ε αναφέρει ότι ήταν νέος την εποχή που διαδραματίζονταν το έργο, δηλαδή το 66 μ.Χ. ή το 67 μ.Χ. Η υπόθεση αυτή τοποθετεί τη γέννησή του στις αρχές της δεκαετίας του 40 μ.Χ.

περίεργη αυτή συστολή του Πλούταρχου έχει εντοπιστεί από τους πρώτους μελετητές και θαυμαστές του Βοιωτού συγγραφέα. Έτσι ο Ευνάπιος τον 5^ο μ.Χ. αιώνα γράφει: «ὁ θεσπέσιος Πλούταρχος τὸν τε ἑαυτοῦ βίον ἀναγράφει τοῖς βιβλίοις ἐνδιεσπαρμένως».¹⁴ Πάρα τὰυτὰ με μια προσεκτική ανάγνωση των έργων του Πλούταρχου εντοπίζουμε κάποιες πληροφορίες, που μας βοηθούν να διαρθρώσουμε τη ζωή του.

Δεν είναι βέβαιο ότι γεννήθηκε στη Χαιρώνεια. Το βέβαιο πάντως είναι ότι από προσωπική επιλογή θεωρούσε τη Χαιρώνεια πατρίδα του και λίκνο.¹⁵ Ήταν μια πόλη που εκτιμούσε πως αν και ήταν μικρή, ακόμη και όταν έγινε ονομαστός και δοξασμένος δεν έφυγε, απλώς ἵνα μὴ μικροτέρα γένηται.¹⁶ Η πραγματικότητα βέβαια είναι πως η Χαιρώνεια δεν ήταν τόσο μικρή, όσο ο Πλούταρχος την παρουσιάζει. Τα εύφορα εδάφη της καθώς και η σημαντική γεωγραφική της θέση την έκαναν σημείο συνάντησης τόσο των Ελλήνων όσο και των Ρωμαίων. Η εγγύτητά της με το μαντείο των Δελφών της έδινε ξεχωριστή βαρύτητα. Κάθε τέσσερα χρόνια μεταμορφωνόταν σ' ένα κοσμοπολίτικο κέντρο, που το επισκέπτονταν άνθρωποι απ' όλα τα μέρη της γης πηγαίνοντας να παρακολουθήσουν ή να συμμετάσχουν στους Πυθικούς Αγώνες.¹⁷ Ο Πλούταρχος ήταν υπερήφανος που ζούσε σ' αυτήν την πολιτεία και ότι ήταν στην καταγωγή του Βοιωτός. Με καμάρι αναφέρει την προέλευσή του και όταν χρειαστεί αντιτίθεται ακόμη και στον Ηρόδοτο για να υπερασπιστεί τους προγόνους του.¹⁸ Αν ο

¹⁴ Βλ. Ευνάπιος, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, 454.

¹⁵ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 19.2.

¹⁶ Πλούταρχος, *ό.π.*, 1.4 και 2.2.

¹⁷ Christopher P. Jones (1971), *Plutarch and Rome*, σ. 2-6.

¹⁸ Πλούταρχος, *Αἴτια Ρωμαϊκά* 304D, *Συμποσιακῶν προβλημάτων* 703F και 738A και *Περὶ τῆς Ἡροδότου Κακοηθείας* 854E.

Βοιωτός στοχαστής καταγόταν από γενιά ηρώων και αν οι πρόγονοί του προέρχονταν από το γένος των Οφελτιάδων, γεγονός που τον έκανε να υπερέχει ανάμεσα στους Βοιωτούς αλλά και στους Φωκείς, χάρη στη συγγένειά του με τον Δαΐφραντο είναι ένα ζήτημα πάνω στο οποίο οι μελετητές διχογνωμούν.¹⁹ Από τα κείμενά του το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι ότι σ' αυτήν την πόλη διαβίωνε η οικογένεια του Πλούταρχου τουλάχιστον για τρεις γενιές.

Ο προπάππος του, που ονομαζόταν Νίκαρχος, έζησε από κοντά τα ταραγμένα χρόνια της μάχης του Ακτίου, όταν η περιοχή υπέφερε πολλά από τον Αντώνιο. Για να μπορέσει ο Ρωμαίος στρατηγός ν' ανταπεξέλθει στον σκληρό αγώνα ανάγκασε τους Βοιωτούς να του προσφέρουν έμπυχη και υλική βοήθεια, δηλαδή άντρες και σιτηρά.²⁰ Και όταν στο τέλος έφυγε και νικημένος εγκατέλειψε το Άκτιο, ακολουθώντας την Κλεοπάτρα που τον οδήγησε στην καταστροφή, οι Έλληνες, απαλλαγμένοι πια, μετέφεραν στους ώμους τους τα εναπομείναντα σιτηρά για να τα μοιράσουν μεταξύ τους.²¹ Ο παππούς του Πλούταρχου, από τη μεριά του πατέρα του, ονομαζόταν Λαμπρίας. Ο Βοιωτός φιλόσοφος αναφέρει πως ο παππούς του ο Λαμπρίας

¹⁹ Υπάρχει μια μεγάλη συζήτηση με αφορμή την παράγραφο 558Α (*Περὶ τῶν ὑπὸ θείου βραδέως τιμωρουμένων*), αν όντως πρόγονος του Πλούταρχου ήταν ο βασιλιάς Οφέλτας, που κατέλαβε τις βοιωτικές πόλεις και εγκατέστησε εκεί μερίδα Θεσσαλών. Βλέπε τη σχετική συζήτηση μεταξύ Benedict Einarson C P 47, (1952), 99 και 50, (1955) με τον Konrat Ziegler *Hermes* 82, (1954), 499-501. Ο Reginald H. Barrow πάντως θεωρεί πως η γενιά του Πλούταρχου δεν ανήγαγε τις ρίζες της στους μυθικούς χρόνους. Reginald H. Barrow (1967), *Plutarch and His Times*, σ. 15.

²⁰ Christopher P. Jones (1971), σ. 8.

²¹ Πλούταρχος, *Αντώνιος*, 68. 7-8.

είχε σχέσεις με τον γιατρό Φιλώτα από την Άμφισσα,²² πληροφορία που οδηγεί τον Jones να υποθέσει πως ίσως οι φιλικές σχέσεις της οικογένειας του Πλούταρχου με τον γιατρό Φιλώτα, που είχε πρόσβαση στο μαντείο των Δελφών, ευθύνονταν τρόπον τινά για τη μετέπειτα τοποθέτηση του Πλούταρχου στη θέση του ιερέα.²³ Φυσικά αυτό είναι μια εικασία και δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι. Ωστόσο οι αναφορές του Πλούταρχου για τον παππού του είναι αρκετές. Μας παρουσιάζουν έναν ευφυή και καλλιεργημένο άντρα, ευρηματικό και εύγλωττο, που συνήθιζε να λέει κάθε φορά που έπινε, πως μοιάζει με το λιβάνι, γιατί όταν ζεσταίνεται βγάζει κι αυτός τη μυρωδιά του.²⁴

Κάτι άλλο, όντως αξιοπερίεργο, είναι που ο Πλούταρχος δεν αναφέρει σε κανένα σύγγραμμά του, το όνομα του πατέρα του. Ενώ η φιγούρα του πατέρα υπάρχει σε αρκετές αναφορές, το όνομά του δεν διασώζεται πουθενά. Μαθαίνουμε ωστόσο πως ήταν γνώστης της εκτροφής των αλόγων και πως ο ίδιος είχε πάντοτε τα πιο καλά άλογα,²⁵ γεγονός που φωτίζει την οικονομική κατάσταση της οικογενείας καθώς και την κοινωνική της θέση. Η οικογένεια έχοντας κατά πάσα πιθανότητα τη γεωργία, ως βασική πηγή εσόδων βρισκόταν σε ευημερία και ευπορία, γεγονός που επέτρεψε αργότερα στον Πλούταρχο να σπουδάσει αλλά και να ταξιδέψει.²⁶ Η άλλη πληροφορία που εξάγουμε για τον πατέρα του, μας βοηθάει να γνωρίσουμε την προσωπικότητα και το ήθος του. Ο νεαρός Πλούταρχος αποστέλλεται μαζί με κάποιον άλλον, στον ανθύπατο ως πρεσβευτής. Ο άλλος κατά κάποιον

²² Πλούταρχος, *Αντώνιος*, 28. 3-4.

²³ Christopher P. Jones (1971), σ. 10.

²⁴ Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 622E.

²⁵ Πλούταρχος, *ό.π.*, 642A.

²⁶ Reginald H. Barrow (1967), σ. 22 και 36.

τρόπο μένει πίσω και δεν συναντά τον ανθύπατο. Γυρίζοντας πίσω, ο πατέρας του, παίρνοντάς τον παράμερα τον συμβούλεψε να μην χρησιμοποιήσει πρώτο ενικό, αλλά πρώτο πληθυντικό, παρουσιάζοντας κοινό έργο την πρεσβευτική αποστολή.²⁷ Διακρίνουμε στις συμβουλές ενός πατέρα προς το γιο του, την αγωνία του για το πώς πρέπει ο νεοεισαχθείς στον πολιτικό στίβο νέος να αντιμετωπίζει τα κοινά θέματα,²⁸ την ανησυχία του για το πώς πρέπει να γαλουχηθεί με σεμνότητα και με ευπρέπεια, τη μέριμνά του για το πώς πρέπει να συμπεριφερθεί, ώστε να μην προκαλεί με τον εγωισμό και την κομπορημοσύνη του τους συμπολίτες του και το ενδιαφέρον του για το πώς να κρατάει την ισορροπία στις δημόσιες υποθέσεις και να μην επισείει τον φθόνο. Η τρίτη πληροφορία που δίνεται από τον Πλούταρχο για τον πατέρα του είναι αυτή που μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι το όνομά του είναι Αυτόβουλος. Στο έργο του *Πότερα τῶν ζῶων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἔνδρα*,²⁹ μιλάει ο Αυτόβουλος και απευθυνόμενος στον Σώκλαρο του λέει πως με την καθοδήγηση του Πλάτωνα ο γιός του και φίλος του Σώκλαρου θα δείξει σε όσους είναι φιλομαθείς και ειρηνόφιλοι τον δρόμο της δικαιοσύνης. Αρχικώς είμαστε σίγουροι ότι στενός φίλος του Πλούταρχου υπήρξε ο Σώκλαρος.³⁰ Άρα ο

²⁷ Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα*, 816D-E.

²⁸ Christopher P. Jones (1971), σ. 10.

²⁹ Πλούταρχος, *Πότερα τῶν ζῶων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἔνδρα*, 964D.

³⁰ Βλ. Πλούταρχος, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 15A., *Ἑρωτικός*, 849B. Υπάρχει μια διαφωνία μεταξύ Wilamowitz και Hani, για το αν ο αναφερόμενος Σώκλαρος είναι ένα πρόσωπο ή δύο. Ο Ulrich von Wilamowitz στηριζόμενος στην παράγραφο 749B του *Ἑρωτικοῦ* υποθέτει πως ο Σώκλαρος είναι συγγενής της Τιμοξένας και άρα κατάγεται από την Τιθορέα. Στην άποψη αυτή αντιτίθεται ο Hani που πρεσβεύει πως άλλος είναι ο Σώκλαρος

φίλος και γιος που αναφέρεται στο παρόν απόσπασμα δεν θα μπορούσε να είναι άλλος παρά ο Πλούταρχος.³¹ Τώρα, όσον αφορά στη μητέρα του, δεν έχουμε απολύτως καμία πληροφορία και δεν μπορούμε να προβούμε σε καμία υπόθεση ούτε για το όνομά της αλλά ούτε και για την καταγωγή και το γένος της.

Την οικογένεια του Πλούταρχου συμπλήρωναν οι δυο αδελφοί του· ο Λαμπρίας και ο Τίμωνας. Οι πιο συχνές αναφορές γίνονται στον Λαμπρία. Κατά αυτόν τον τρόπο μαθαίνουμε πως ήταν έξυπνος, πως συμμετείχε στα συμπόσια και συναναστρεφόταν κι αυτός τις εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής, πως ήταν τολμηρός και δεν φοβόταν να πει τη γνώμη του, πως του άρεσαν τ' αστεία και πως χόρευε σωστά τον πυρρίχιο.³² Όμως και η στενή σχέση του Πλούταρχου με τον Τίμωνα δηλώνεται απερίφραστα, θεωρώντας μάλιστα τον εαυτό του τυχερό, εφόσον η αγάπη του αδελφού του ήταν πάντα σημαντική και πάνω απ' οτιδήποτε άλλο.³³ Αυτή λοιπόν ήταν η οικογένεια του Πλούταρχου που ζώντας μέσα στην αφθονία και την ευμάρεια του επέτρεψε να ανοίξει τους πνευματικούς του ορίζοντες, να μορφωθεί και να σπουδάσει.

Φεύγει από τη Βοιωτία και το 66 μ.Χ ή το 67μ.Χ και κατεβαίνει στην Αθήνα για να παρακολουθεί στην Ακαδημία τα μαθήματα του Αμμωνίου. Ο Αμμώνιος, ο πλατωνικός φιλόσοφος από την Αίγυπτο, είχε έρθει στην Αθήνα, όπου και κατέλαβε τα ανώτερα αξιώματα, τόσο στον φιλοσοφικό χώρο, γινόμενος σχολάρχης της Ακαδημίας, όσο και στον πολιτικό,

από την Τιθορέα και άλλος ο οικογενειακός φίλος ο Σώκλαρος ο Χαιρωνέας, που εμφανίζεται στο Συμποσιακῶν προβλημάτων.

³¹ Για το επιχείρημα αυτό βλ. Robert Lamberton (2001), *Plutarch*, σ. 9.

³² Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 626A-B, 726E, 747B.

³³ Πλούταρχος, *Περὶ φιλαδελφίας*, 487E.

καθιστάμενος τρεις φορές στρατηγός.³⁴ Εισερχόμενος ο Πλούταρχος στην Ακαδημία προσπαθεί να καταλαγιάσει το μεγάλο πάθος του για τα μαθηματικά εφαρμόζοντας το «μηδέν ἄγαν».³⁵ Πρέπει να ήταν συνεπής μαθητής και μεγάλος θαυμαστής του Αμμωνίου, εφόσον σε όλα του τα συγγράμματα μόνο το όνομα του Αιγύπτιου φιλοσόφου μνημονεύει ως δάσκαλό του. Στα μαθήματα αυτά πέραν της μελέτης των φιλοσοφικών θεωριών του παρελθόντος και κυρίως των αντιλήψεων του Πλάτωνα, που εν τέλει στιγμάτισαν τον Πλούταρχο και διαμόρφωσαν τη φιλοσοφική του σκέψη, ο Αμμώνιος προσπαθούσε να διαμορφώσει το ήθος και τον χαρακτήρα των μαθητών του.³⁶ Δεν υπάρχουν πληροφορίες για τη σχέση του Πλούταρχου με τον δάσκαλό του. Το πρόσωπο του δασκάλου δεν φωτίζεται και οι πληροφορίες που έχουμε είναι ελάχιστες. Στον Ευνάπιο, σχεδόν τριακόσια χρόνια αργότερα, διαβάζουμε πως ο Αμμώνιος καταγόταν από την Αίγυπτο και πως πέθανε στην Αθήνα.³⁷ Τα στοιχεία που μας δίνει ο Ευνάπιος πρέπει να είναι σωστά. Στον κατάλογο του Λαμπρία αναγράφεται το χαμένο έργο του Βοιωτού στοχαστή *Ἀμμώνιος ἡ περὶ τοῦ μὴ ἡδέως τῇ κακίᾳ συνεῖναι*, που είναι αφιερωμένο στον δάσκαλό του. Όλες τις πληροφορίες ο Ευνάπιος πρέπει να τις έχει αντλήσει από το έργο αυτό. Οι υπόλοιπες

³⁴ Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 736D.

³⁵ Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς*, 387F.

³⁶ Στο *Πῶς ἂν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου*, 70E, σε κάποιο μάθημα που έγινε βράδυ, παρευρέθησαν ορισμένοι μαθητές έχοντας γευματίσει πλουσιοπάροχα. Τότε ο Αμμώνιος, για να τους συνετίσει διέταξε τον απελεύθερο δούλο του να δείξει τον υπηρέτη του. Πρόσθεσε πως είναι αδύνατον να γευματίζει χωρίς ξίδι. Με την παρατήρηση αυτή κοίταξε στα μάτια τους ενόχους, για να διαπιστώσει αν τους άγγιξε η παρατήρηση. Φυσικά ο Πλούταρχος δεν άνηκε στους μαθητές αυτούς.

³⁷ Ευνάπιος, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, 454.

γνώσεις που έχουμε για τον Αμμόνιο δεν αφορούν στη φιλοσοφική του παιδεία και αντίληψη, αλλά στην κοινωνική του θέση, τόσο αυτού όσο και των απογόνων του. Από μια επιγραφή που βρέθηκε το 1897 στην Ελευσίνα, πληροφορούμαστε πως ο Αμμόνιος και ο γιος του ο Θράσυλλος, που ήταν κήρυκας στον Άρειο Πάγο, τιμούσαν την ευσέβεια στη γυναίκα και μητέρα τους. Επίσης από επιγραφές της Δήλου και της Αθήνας μαθαίνουμε πως ο εγγονός του, ο Πυθόδωρος έγινε ιερέας του Απόλλωνα στη Δήλο μεταξύ των ετών 113/114 και του 125/126.³⁸

Ο εγγονός αυτός παντρεύτηκε την Φλάβια Λαοδάμεια και έκανε έναν γιο τον Θράσυλλο, που οι απόγονοί του κατείχαν υψηλές θέσεις στη δημόσια θρησκευτική ζωή της εποχής. Γενικότερα η σχέση του Αμμωνίου καθώς και των απογόνων του με τη θρησκεία ήταν έντονη. Είναι πιθανόν και ο Πλούταρχος να επηρεάστηκε από τη σφοδρή θρησκευτικότητα του δασκάλου, γεγονός που διαφαίνεται στον μετέπειτα βίο του. Ένα άλλο στοιχείο που έχουμε είναι πως ο Αμμόνιος πολιτογραφείται Ρωμαίος πολίτης και η γενιά του υιοθετεί το όνομα Μ. Άννιος.³⁹ Όλες αυτές οι πληροφορίες μας βοηθούν να δούμε την κατάσταση της φιλοσοφίας στα χρόνια του Νέρωνα. Οπωσδήποτε η φιλοσοφία δεν παραμελήθηκε αλλά έχει αποκτήσει μια πιο κοσμική φυσιογνωμία.

Οφείλουμε να δούμε πιο προσεκτικά τα χρόνια εκείνα της άφιξης και της παραμονής του Νέρωνα στην Ελλάδα, γιατί συνέπεσαν με την εποχή που ο Πλούταρχος διαμόρφωνε τις αντιλήψεις του, ανέπτυξε το πνεύμα του και σχημάτιζε τη φιλοσοφική του σκέψη. Ο ίδιος στα κείμενά του δεν μας

³⁸ Άνδρέας Ν. Σκιάς (1897), *Αρχαιολογική Εφημερίς*, σ. 57

³⁹ Για τη σχέση του Πλούταρχου με τον δάσκαλό του βλέπε: Christopher P. Jones «The Teacher of Plutarch» (1967), σ. 205-213.

λέει σχεδόν τίποτα για τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Ξέρουμε ότι το πλαίσιο του διαλόγου του *Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς*, έχει ως κέντρο την επίσκεψη του Νέρωνα στον ιερό χώρο των Δελφών και τη συνοδεία του αυτοκράτορα από τον Αμμώνιο και τους μαθητές του. Μέλος της συνοδείας αυτής πρέπει να ήταν και ο Πλούταρχος, γεγονός που μόνο εικάζουμε μιας και ο ίδιος δεν μαρτυρά τίποτα στα έργα του. Ο Ρωμαίος αυτοκράτωρ όσο βρισκόταν στους Δελφούς, συμμετέχει στους Πυθικούς αγώνες και λίγο αργότερα, παίρνει μέρος ακόμα στους Ολυμπιακούς και παρ' ότι πέφτει από το άρμα του, στέφεται νικητής από τους Ελλανοδίκες. Στα τέλη του 67 στέφεται νικητής σε όλα τα αγωνίσματα των Ισθμίων.⁴⁰ Μεθυσμένος από τη δόξα την ίδια εκείνη μέρα στην Κόρινθο, δημηγορώντας μπροστά στα πλήθη, απαλλάσσει τους Έλληνες από τους φόρους υποτελείας και τους ανακηρύττει ελεύθερους και αυτόνομους. Δίνει πίσω στους Έλληνες κάτι από την παλιά τους αίγλη και τους κάνει να ελπίζουν σε μελλοντικά ωφελήματα.⁴¹ Τους κάνει ν' αρχίσουν να βλέπουν ξανά την αξία τους και να θεωρούν την πατρίδα τους ιδιαίτερη και σπουδαία. Μέσα σ' αυτό το προσωρινό καθεστώς ελευθερίας και φιλελληνισμού διαμορφώνεται ο Πλούταρχος ως στοχαστής και έρχεται σε μια αμεσότερη επαφή με τους Ρωμαίους. Ίσως την περίοδο εκείνη να έγινε και το πρώτο του ταξίδι στη Ρώμη και την Ασία. Βλέπει από πολύ κοντά τα πολιτικά τετρίπια και τους χειρισμούς για κυριαρχία, απαραίτητα εφόδια για τον μετέπειτα βίο του. Την ίδια περίοδο πρέπει να ασχολήθηκε και με τη ρητορική με περίσσιο ενδιαφέρον, το οποίο όμως καταλάγιασε με τον θάνατο

⁴⁰ Christopher P. Jones (1971), σ. 13-17.

⁴¹ Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος (1930), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμος 3ος, σ. 401-406.

του Νέρωνα και την ανάληψη της εξουσίας από τον Βεσπεσιανό· μια εποχή που αφαιρέθηκαν τα προσφάτως δοθέντα προνόμια των Ελλήνων.

Λίγο μετά το 70 και ενώ πλησίαζε τα τριάντα, εικάζουμε πως γύρισε στην πατρίδα του για να παντρευτεί. Γνωρίζουμε από τον ίδιο ότι παντρεύτηκε την Τιμοξένα, την κόρη του Αλεξίονα.⁴² Η Τιμοξένα ανήκε σε καλή οικογένεια και η ίδια ήταν μορφωμένη. Την πληροφορία μας την φανερώνει ο ίδιος ο Πλούταρχος απευθυνόμενος σε κάποια Ευρυδίκη, που αγαπούσε πολύ τα στολίδια· τη συμβουλεύει να διαβάσει αυτά που έχει γράψει η Τιμοξένα.⁴³ Αν όντως το κείμενο στο οποίο παραπέμπει γράφτηκε από την Τιμοξένα ή αν συντάχθηκε κατά κύριο λόγο από τον ίδιο τον Πλούταρχο είναι ένα ερώτημα που θέτει ο Barrow.⁴⁴ Είναι όντως ασυνήθιστο και παράξενο την εποχή εκείνη να κυκλοφορούν συγγράμματα γυναικών και είναι ακόμη πιο περίεργο να είναι άντρας αυτός που προτείνει την ανάγνωσή τους. Όμως στην περίπτωση του Βοιωτού συγγραφέα το γεγονός δεν πρέπει να μας προκαλεί εντύπωση. Ο Πλούταρχος πουθενά σε όλο του το έργο δεν διακρίνεται για μισογυνισμό και πουθενά δεν φαίνεται φαλλοκράτης. Εν αντιθέσει, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που εξαίρει το θάρρος, τη δύναμη και τη φρόνηση κάποιων γυναικών. Κατά συνέπεια δεν θα έπρεπε να μας εκπλήξει αν ώθησε τη σύζυγό του ως προς το να γράψει ένα κείμενο, που θα βοηθούσε πολλές γυναίκες. Βάσει των ενδείξεων που έχουμε, πρέπει να αγαπούσε τη γυναίκα του, γιατί μετά από μια φιλονικία που είχε ξεσπάσει ανάμεσα στις δύο οικογένειες, αυτός και η Τιμοξένα

⁴² Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 701D.

⁴³ Πλούταρχος, *Γαμικά Παραγγέλματα*, 145A.

⁴⁴ Reginald H. Barrow (1967), σ. 20.

θυσίασαν στον έρωτα.⁴⁵ Επίσης πρέπει να ήταν και οι δύο μνημένοι στα Διονυσιακά Μυστήρια και να συμμετείχαν στις τελετές εορτασμού. Από τον γάμο αυτό προέκυψαν τέσσερεις γιοι και μια κόρη. Ο Σώκλαρος, ο Αυτόβουλος, ο Χαίρων, ο Πλούταρχος και η Τιμοξένα,⁴⁶ που πέθανε στην τρυφερή ηλικία των δύο ετών. Ο θάνατός της παρουσιάζεται σε ένα συγκινητικό κείμενο, το πιο προσωπικό ίσως από όλα τα διασωθέντα κείμενα του Χαιρωνέα, στο *Παραμυθητικός πρὸς γυναῖκα*, όπου μαθαίνουμε το γεγονός του θανάτου, την αγάπη που έτρεφαν γι' αυτήν η μητέρα της και ο ίδιος, τον κόπο που κατέβαλαν για να αναθρέψουν μόνοι τους τα παιδιά τους καθώς και διάφορα συμβάντα της καθημερινότητας. Για τους γιους του Πλούταρχου γνωρίζουμε πως ο Χαίρων και ο Σώκλαρος πέθαναν και αυτοί σε νεαρή ηλικία. Ο Αυτόβουλος πάντως και ο Πλούταρχος μεγάλωσαν, μορφώθηκαν και μάλιστα ο Αυτόβουλος ήταν σε θέση χρόνια αργότερα να μεταφέρει φιλοσοφικές συζητήσεις αλλοτινών εποχών του πατέρα του με τους φίλους του. Ο ίδιος ο Πλούταρχος γλέντησε στους γάμους του γιου του, μαζί με τον αδελφικό του φίλο Σόσσιο Σενεκίωνα.⁴⁷ Ο Πλούταρχος όμως πέρα από συνετός και φιλόστοργος οικογενειάρχης υπήρξε και μια πολύπλευρη προσωπικότητα, που επικράτησε στα πεδία της κοινωνίας, της θρησκείας και της φιλοσοφίας.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, από τη νεαρή του ηλικία ενεπλάκη με την πολιτική του καιρού του συμμετέχοντας σε πρεσβείες και αποστολές της πόλης του. Μεγαλώνοντας, λόγω του καλού του μορφωτικού επιπέδου και της ευχάριστης προσωπικότητάς του γνώρισε πολλούς Ρωμαίους, που

⁴⁵ Πλούταρχος, *Ερωτικός*, 849B.

⁴⁶ Πλούταρχος, *Παραμυθητικός πρὸς γυναῖκα*, 611D.

⁴⁷ Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 666E.

κατείχαν σημαντικές θέσεις καθώς και διακεκριμένους Έλληνες. Ο κατάλογος των φίλων του και των συνδαιτυμόνων του είναι μακρύς, καθώς και μακρύς είναι ο πίνακας με τα ονόματα των πόλεων που έχει επισκεφτεί.

Καταρχάς ο Πλούταρχος είχε επισκεφτεί τουλάχιστον δύο φορές την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, παρότι οι γνώσεις του στη λατινική γλώσσα, όπως ο ίδιος μαρτυρεί, δεν ήταν εντυπωσιακές λόγω φόρτου πολιτικών υποχρεώσεων και φιλοσοφικών ενασχολήσεων.⁴⁸ Η πρώτη επίσκεψη πρέπει να έγινε περίπου το 70 μ.Χ., όταν φέρελπις και ορμητικός άρχιζε την ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία, ενώ η δεύτερη είκοσι χρόνια αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 90 μ.Χ. όταν πια η φήμη του είχε εδραιωθεί και το όνομά του ήταν γνωστό σε όλους τους πνευματικούς κύκλους της αυτοκρατορίας. Οι περισσότερες πληροφορίες, που αντλούνται από το έργο του αναφέρονται στη δεύτερη επίσκεψή του. Στον δεύτερο αυτόν ναύλο του πρέπει να τον συνόδευσε ο καλός του φίλος Φιλίνος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο παιδικός του φίλος, ο οποίος πρέσβευε τις πυθαγόρειες διδαχές, τον συντρόφευε και στα συμπόσια που δίνονταν για χάρη του από διακεκριμένους Ρωμαίους, παρότι η ενασχόληση του Πλούταρχου με τα λατινικά γράμματα έγινε σε προχωρημένη ηλικία.⁴⁹ Στη Ρώμη έδωσε διαλέξεις και στο ακροατήριό του είχε άτομα, που διαδραμάτιζαν σημαίνοντα ρόλο στην κοινωνία της εποχής.⁵⁰ Επίσης η φήμη του ήταν τόσο

⁴⁸ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 3.1.

⁴⁹ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 2.2.

⁵⁰ Πλούταρχος, *Περὶ Πολυπραγμοσύνης*, 522E. Το περιστατικό αναφέρεται στην επιστολή που δέχτηκε κατά τη διάρκεια της διάλεξης ο στωικός φιλόσοφος Ρουστικός από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα. Ο Πλούταρχος σταματάει τη διάλεξη για να διαβάσει ο Ρουστικός την επιστολή, εκείνος όμως αρνείται δείχνοντας σεβασμό στο πρόσωπο του ομιλητή. Το γεγονός κατά πάσα πιθανότητα έλαβε χώρα κατά τη δεύτερη επίσκεψη του Πλούταρχου στη Ρώμη,

μεγάλη που του ζητήθηκε να διαιτητεύσει ανάμεσα σε δύο αδέρφια και να βρει τη λύση για το ζήτημα που τα απασχολούσε.⁵¹ Όμως δεν έμεινε μόνο στη Ρώμη, αλλά ταξίδεψε και σε άλλα μέρη της Ιταλίας. Τις πληροφορίες και τις γνώσεις που αποκόμισε από το ταξίδι του αυτό, τις χρησιμοποιεί στη συγγραφή των έργων του, κάνοντας ακόμη πιο ζωντανή και άμεση την περιγραφή τους. Είναι ο συγγραφέας, ο βιογράφος, που έχει ο ίδιος δει τα μέρη που παίχτηκε το δράμα των ιστορούμενων προσώπων και επιβεβαιώνει τα γεγονότα. Για παράδειγμα στον βίο του Όθωνα⁵² ο Πλούταρχος αναφέρει ότι είχε επισκεφτεί το σεμνό του μνήμα που βρίσκεται στο Βρίξιλλο, και επιβεβαιώνει τη λιτή επιγραφή που απλώς αναφέρει το όνομα του θανόντα.

Ο Πλούταρχος έχει και πολλούς Ρωμαίους φίλους, που τους αναφέρει συχνά σε όλο του το έργο· ο Σόσσιος Σενεκίωνας, ο Μέστριος Φλώρος, ο Πάκκιος είναι μόνο ορισμένα ονόματα. Όμως πέραν των Ρωμαίων φίλων στο έργο του *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, παρουσιάζει πάνω από εκατό φίλους του, που προέρχονται από σχεδόν όλον τον τότε γνωστό κόσμο.⁵³ Είναι εντυπωσιακή η έντονη κοινωνικότητα που αναπτύσσει, καθώς και η προσήλωση και η αφοσίωσή του στις ανθρώπινες σχέσεις. Έτσι, η δόξα, η αίγλη και η αναγνώριση που έτυχε στη Ρώμη, τον συντροφεύουν σε κάθε

μεταξύ των ετών 92–93 μ.Χ. Η πληροφορία ότι ο Ρουστικός οδηγήθηκε σε θάνατο το 93 μ.Χ. ή το 94 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Δομιτιανό θεωρείται βεβαία. Βλ. επίσης Reginald H. Barrow (1967), σ. 38· Robert Lamberton (2001), σ. 11. Ο Donald A. Russell (1973), σ. 7, τονίζει ότι το περιστατικό αυτό μπορεί να έλαβε χώρα νωρίτερα. Αναφέρει πως δεν πρέπει να μας εκπλήξει το γεγονός ότι ο Πλούταρχος μπορεί να έδινε διαλέξεις στη Ρώμη και νωρίτερα, δηλ. γύρω στο 70 μ.Χ.

⁵¹ Πλούταρχος, *Περὶ Φιλαδελφίας*, 479E-F.

⁵² Πλούταρχος, *Όθων*, 18.2.

⁵³ Reginald H. Barrow (1967), σ. 22.

δραστηριότητά του και στην Ελλάδα. Ο Πλούταρχος, αν και βοιωτικής καταγωγής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είχε γίνει επίτιμο μέλος της Λεοντίδος φυλής στην Αθήνα.⁵⁴ Στην ιδιαίτερη πατρίδα του, στη Χαιρώνεια είχε μετέλθει όλων των αξιωμάτων. Είχε γίνει επώνυμος άρχοντας⁵⁵ και ήταν υπεύθυνος για όλες τις επίσημες λειτουργίες που πραγματοποιούνταν στην περιοχή. Επίσης είχε γίνει αγωνοθέτης, και πρόεδρος του αμφικτιονικού συνεδρίου των Δελφών. Ένα άλλο αξίωμα που έλαβε ήταν αυτό του βοιωτάρχου,⁵⁶ αξίωμα με έντονες πολιτικές και στρατιωτικές προεκτάσεις. Όμως το σημαντικότερο όλων ήταν το τιμητικό αξίωμα του ιερέα των Δελφών, που ο φιλόσοφος το υπηρέτησε πιστά για περισσότερα από είκοσι χρόνια.⁵⁷ Έζησε μια ειρηνική ζωή, αφοσιωμένη στη φιλοσοφία, στη συγγραφή και στην οικογένειά του. Ο θάνατος πρέπει να τον συνάντησε στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Αδριανού, λίγο πριν το 120 μ.Χ. Από τα έργα του και από το τί αυτά αποπνέουν, ο Πλούταρχος πρέπει να ήταν ένας ευτυχισμένος άνθρωπος, με έναν βίο γεμάτο και ολοκληρωμένο.

1.2 Ο Πλούταρχος ως φιλόσοφος.

Μεγάλο μέρος της ζωής του Πλούταρχου, αν εξαιρεθούν οι δημόσιες υποχρεώσεις και τα ταξίδια που έγιναν για πολιτικούς ή εκπαιδευτικούς λόγους, αφιερώθηκε στη συγγραφή βιβλίων και στην ενασχόληση με πνευματικά ζητήματα και ιδέες. Από τη μελέτη των σωζόμενων έργων του

⁵⁴ Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 628A-B.

⁵⁵ ό.π., 642F και 694A.

⁵⁶ Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα*, 813D.

⁵⁷ Reginald H. Barrow (1967), σ. 31-32.

διαφαίνεται ότι αφ' ενός έδινε έμφαση στην καταγραφή σημαντικών ιστορικών στιγμών μέσω της παρουσίας των προσώπων που διαδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο τις στιγμές εκείνες και αφ' ετέρου στη διατύπωση ηθικών κανόνων, τρόπων συμπεριφοράς και συμβουλών στους ανθρώπους της εποχής του. Ταυτόχρονα διατύπωσε απόψεις, φιλοσοφικές θέσεις και προβληματισμούς που ταλάνιζαν τον ίδιο και συνδέονταν άμεσα με την κοινωνική κατάσταση των χρόνων εκείνων. Ο Βοιωτός διανοητής έχει αφήσει πίσω του ένα εκτενές έργο. Στην εποχή μας από το έργο του σώζονται μόνο 146 κείμενα.⁵⁸ Όμως έχουμε μαρτυρίες και αποσπάσματα για διπλάσιο αριθμό κειμένων, όπως ο γνωστός κατάλογος του Λαμπρία⁵⁹ όπου αναφέρονται πολλές από τις πραγματείες του, ιδίως φιλοσοφικού περιεχομένου, οι οποίες έχουν χαθεί. Τα σωζόμενα κείμενά του οι μελετητές τα έχουν διαιρέσει σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Στους *Παράλληλους Βίους* και στα *Ηθικά*.

Οι *Παράλληλοι Βίοι* είναι η εξιστόρηση είκοσι δύο ζευγών προσωπικοτήτων, ενός βίου που περιέχει δύο ήρωες από τη μια σε αντιπαράθεση με δύο από την άλλη και τεσσάρων μονών βιογραφιών

⁵⁸ Ο αριθμός των γνήσιων κειμένων του Πλούταρχου ακόμη και στις μέρες μας δεν έχει αποσαφηνιστεί, αφού επικρατούν διαφορετικές απόψεις για συγκεκριμένα κείμενα.

⁵⁹ Ο κατάλογος του Λαμπρία είναι ένα κείμενο κατά πάσα πιθανότητα του 4^{ου} αιώνα όπου αναγράφονται και αποδίδονται 227 έργα στον Πλούταρχο. Ορισμένα από τα σωζόμενα έργα τα συναντάμε στον κατάλογο αυτό, ενώ δεκαοκτώ έργα του απουσιάζουν. Ο κατάλογος δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης και έγκυρος, αν και έχρηζε σημαντικής αποδοχής μιας και επικρατούσε η άποψη πως ο συγγραφέας του καταλόγου Λαμπρίας ήταν ένας από τους γιους του Βοιωτού στοχαστή. Στις ημέρες μας η άποψη αυτή έχει απορριφθεί καθώς επίσης και η άποψη για την πληρότητα του καταλόγου. Επίσης βλ. Francis H. Sandbach (1967), σ. 1-10· Γ. Μιχάλης Μερακλής (1966), *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς*, σ. 38-40 και Donald A. Russell (1973), σ. 18-19.

μεγάλων ιστορικών μορφών. Πιο συγκεκριμένα, αφ' ενός μεν σκιαγραφούνται η ζωή, οι πράξεις και οι πεποιθήσεις ενός σημαντικού Έλληνα, είτε Αθηναίου, είτε Σπαρτιάτη, είτε Θηβαίου, είτε Μακεδόνα και αφ' ετέρου παρουσιάζεται η μορφή ενός αντίστοιχου Ρωμαίου. Το βάρος στην εξιστόρηση δεν δίνεται στις πληροφορίες και στην ιστορική πραγματικότητα που περιβάλλει τους ήρωές του –χωρίς φυσικά αυτές να αγνοούνται- αλλά στην προβολή του ήθους ⁶⁰ και των ιδανικών των βιογραφούμενων προσώπων. Αυτό που για τον Πλούταρχο έχει πρωτεύουσα σημασία είναι να φωτίσει την προσωπικότητά τους, να παρουσιάσει τον χαρακτήρα τους και να φανερώσει τις ηθικές ή συναισθηματικές επιταγές που τους οδήγησαν στην ανάληψη κάθε φορά συγκεκριμένων αποφάσεων και επιλογών.

Οι περισσότεροι *Βίοι* αναφέρονται σε ένδοξες προσωπικότητες του μακρινού παρελθόντος· *Σόλων, Θησεύς, Αλέξανδρος, Περικλῆς, Αλκιβιάδης, Πελοπίδας*. Όμως υπάρχουν και βίοι που μνημονεύουν σημαντικές προσωπικότητες του άμεσου παρελθόντος· *Όθων και Γάλλας*. Ίσως ο Πλούταρχος να απέβλεπε σε δύο στόχους κατά τη συγγραφή των *Βίων*. Αρχικά να επιδίωκε να αναδείξει τη σύνδεση που υπήρχε μεταξύ της Ελλάδας -που τα χρόνια εκείνα ήταν στο περιθώριο και είχε χάσει την πρότερη αίγλη της- με την ένδοξη και ακόμη απαστράπτουσα Ρώμη. Μέσω

⁶⁰ Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 1, όπου ο Χαιρωνέας γράφει ευκρινώς: «οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δῆλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ῥῆμα καὶ παιδιὰ τις ἔμφασιν ἥθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων. (3) ὥσπερ οὖν οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἥθος ἀναλαμβάνουσιν, ἐλάχιστα τῶν λοιπῶν μερῶν φροντίζοντες, οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεία μᾶλλον ἐνδύεσθαι, καὶ διὰ τούτων εἰδοποιεῖν τὸν ἐκάστου βίον, ἐάσαντας ἑτέροις τὰ μεγέθη καὶ τοὺς ἀγῶνας».

των δύο βιογραφούμενων προσωπικοτήτων ο ειρμός των δύο κοινωνιών γινόταν φανερός, αφού παρουσιάζονταν τα κοινά στοιχεία και τα κοινά ιδανικά, που συσχέτιζαν τους ανθρώπους αυτούς και φυσικά συνδέονταν με την πόλη στην οποία μεγάλωσαν και την παιδεία που δέχτηκαν. Αν η σύνδεση γινόταν φανερή, τότε επιτυγχανόταν και ο δεύτερος στόχος του, που ίσως και να ήταν να αναδείξει την ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των Ρωμαίων.⁶¹ Γιατί όντως και οι δυο προσωπικότητες ήταν αξιομνημόνευτες και σημαντικές, αλλά στο τέλος, στη σύγκριση⁶² που γινόταν, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων,⁶³ πάντα υπερείχε ο Έλληνας του Ρωμαίου, έστω και κατ' ελάχιστο.

Οι *Βίοι*, το ανάγνωσμα που έκανε τον Πλούταρχο γνωστό στον τότε και στον μετέπειτα κόσμο, συνιστά μια πλούσια ιστορική, λογοτεχνική και φιλοσοφική πηγή των χρόνων εκείνων. Περισσότεροι από διακόσιοι πενήντα

⁶¹ Η άποψη του Timothy Duff είναι αντίθετη. Στο έργο του *Plutarch's Lives*, (1999), σ. 309, γράφει πως σκοπός του Πλούταρχου δεν είναι να δείξει την ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, αλλά να αναδείξει την ισότητα των δύο πολιτισμών.

⁶² Στο τέλος κάθε βίου, ο Πλούταρχος αφιέρωνε λίγες σελίδες για να προβεί σε σύγκριση των βιογραφούμενων προσώπων. Μόνο σε τέσσερις *Βίους* δεν έχει βρεθεί η αντιπαραβολή των πράξεων και των προσώπων. Δεν αποκλείεται να έχει γραφεί το κείμενο και απλώς να έχει χαθεί. Πάντως σε σχέση με τους *Βίους* η *Σύγκρισις* είναι ένα πιο άχαρο ανάγνωσμα, χωρίς τη δροσιά και την καλλιέργεια των υπολοίπων *Βίων*. Ο Donald A. Russell (1973), σ. 110 τονίζει ότι η *Σύγκρισις* μπορεί να είναι ο απόηχος της ρητορικής, που είχε τόσο επηρεάσει τον φιλόσοφο στα νιάτα του. Ο Philip Stadter (1989): xxvii, πάλι, δεν θεωρεί πως ο Πλούταρχος δείχνει την ανωτερότητα των Ελλήνων. Πρεσβεύει ότι παρουσιάζει τις αρετές των δύο εθνών, επιτρέποντάς μας να δούμε πως παρ' όλες τις διαφορές τους και οι δύο λαοί έχουν να επιδείξουν ενάρετους άντρες, άξιους μιμήσεως.

⁶³ Για την υπεροχή των Ρωμαίων έναντι των Ελλήνων βλ. Ευάγγελος Β. Αλεξίου (2007), σ. 225-226.

συγγραφείς, εμφανίζονται στις σελίδες τους όπως επίσης και πολλά αποσπάσματα των συγγραφέων αυτών έχουν διασωθεί στο κείμενό τους.⁶⁴ Ο Βοιωτός δίνει σημαντικές πληροφορίες τόσο ιστορικές όσο και ποικίλου περιεχομένου. Στα σημεία όμως που πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση είναι στην ανάλυση των χαρακτήρων και στην προβολή των ηθικών αρετών ή αδυναμιών των ηρώων του. Η ηθική των ανθρώπων –κομβικό σημείο της φιλοσοφικής σκέψης του Πλούταρχου- αποκαλύπτεται, κρίνεται και υπόκειται σε συγκρίσεις και παραλληλισμούς. Αναλύεται και επεξηγείται, προσπαθώντας να φωτιστεί ολόπλευρα και να αναδειχθούν οι αρετές,⁶⁵ τόσο οι προσωπικές όσο και της εποχής και να φανεί ξεκάθαρα ότι ο ηθικά σωστός και αkéραιο άνθρωπος ουσιαστικά είναι και ευτυχισμένος και σημαίνων.

Η ηθική θεώρηση, ενώ είναι έκδηλη στον αναγνώστη των *Βίων*, δεν είναι σαφώς εκπεφρασμένη, δεν απαρτίζεται από κανόνες, ούτε υπόκειται σε ένα ευρύτερο και συγκροτημένο φιλοσοφικό σύστημα. Ο Πλούταρχος στους *Βίους* δεν εισάγει μια νέα ηθική θεωρία, ούτε διατυπώνει ξεκάθαρη και πρωτότυπη φιλοσοφική άποψη για το τί είναι ηθικά σωστό ή μεμπτό. Εκφράζει την προσωπική του γνώμη, τη γνώμη ενός βαθύτατα ηθικού ανθρώπου. Το έργο που προσπαθεί να οργανώσει τη σκέψη του και να εκφράσει εναργέστερα τις φιλοσοφικές του ανησυχίες, είναι τα *Ἠθικά*.

Ἠθικά είναι ο γενικότερος τίτλος που αποδίδεται σε εβδομήντα εννέα πραγματείες⁶⁶ του Πλούταρχου. Εμφανώς κάτω από τον τίτλο *Ἠθικά* συνυπάρχουν έργα διαφορετικού περιεχομένου, για τα οποία οι μελετητές έχουν προβεί σε κατηγοριοποιήσεις. Τα κείμενα έχουν χωριστεί σε

⁶⁴ Ιωάννης Σταματάκος (1935), σ. 32.

⁶⁵ Reginald H. Barrow (1967), σ. 51–55.

⁶⁶ Reginald H. Barrow (1967), σ. 31–32.

διαλόγους, ρητορικά δοκίμια, φιλοσοφικά υπομνήματα, θεολογικές πραγματείες, παιδαγωγικές παραινέσεις, κείμενα ανεκδοτολογικού και ιστορικού χαρακτήρα καθώς και σε παραμυθητικούς λόγους. Μελετώντας τα, ερχόμαστε σε επαφή με τις αντιλήψεις του Πλούταρχου και διακρίνουμε τις φιλοσοφικές του κατευθύνσεις.

Στην πρώτη διαπίστωση που μπορούμε να προβούμε, είναι ότι ο Πλούταρχος αποτελεί πραγματικά μια ανεκτίμητη πηγή για την προγενέστερη ελληνική φιλοσοφία, αφού κάνει λόγο για όλους σχεδόν τους προηγούμενους φιλοσόφους. Είναι ο μελετητής, που κρατά σημειώσεις, αποδελτιώνει τα αναγνώσματά του, συγκεντρώνει πληροφορίες, επισκέπτεται τις βιβλιοθήκες και πιθανώς είναι και ο ίδιος κάτοχος μιας αξιόλογης βιβλιοθήκης. Στα χέρια του κρατά ένα μεγάλο πνευματικό υλικό που το μεταφέρει στο έργο του. Ξεκινώντας από τον πρώτο φιλόσοφο, τον Θαλή και φτάνοντας σχεδόν στην εποχή του, ο Πλούταρχος επαναδιατυπώνει τις απόψεις των στοχαστών, προσπαθεί να ανασυγκροτήσει τις θεωρίες τους, τοποθετείται ο ίδιος σε αυτές και προβαίνει ορισμένες φορές σε αξιολογικές κρίσεις. Τα στοιχεία βέβαια που παρουσιάζει δεν βρίσκονται συγκεντρωμένα, ούτε επαρκώς ταξινομημένα. Για να συναχθεί η άποψη του Πλούταρχου για μια συγκεκριμένη φιλοσοφική θεωρία ή για έναν συγκεκριμένο φιλόσοφο, πρέπει να διατρέξουμε όλα του τα κείμενα και να συγκεντρώσουμε τις πληροφορίες που μας δίνει. Μόνο σε λίγα κείμενα είναι αυστηρά προσανατολισμένος σε ένα φιλοσοφικό ρεύμα και αυτό γίνεται μόνο για τους Στωικούς, τους Επικούρειους και τον Πλάτωνα.

Η δεύτερη αποτίμηση που προκύπτει σχεδόν αβίαστα, είναι ότι ο Χαιρωνεύς ήταν αντίθετος με τη στωική και με την επικούρεια φιλοσοφία.

Και μόνο η ανάγνωση των τίτλων των έργων του, προσφέρει ικανό επιχείρημα για να μας πείσει. Συγκεκριμένα για τους Στωικούς έχουν διασωθεί τρία έργα· το *Ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωικοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσι*, το *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων* και το *Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωικούς*. Επίσης και σε άλλα σημεία του έργου του, που δεν πραγματεύεται τις θέσεις των Στωικών, αλλά διαπιστώνει ότι υπάρχουν περιθώρια, δεν διστάζει να ασκήσει την κριτική του.⁶⁷ Στον κατάλογο του Λαμπρία έχουν περισωθεί και άλλοι έξι τίτλοι⁶⁸ στους οποίους φανερώνεται η αντίθεσή του στη στωική φιλοσοφία. Η πολεμική του Πλούταρχου δεν είναι ανεξήγητη βάσει των ιδεών και των πιστεύω του. Ο Πλούταρχος έβλεπε τη μεγάλη επίδραση που είχαν οι Στωικοί στην κοινωνία. Στα χρόνια του ακόμη αντηχούσαν τα λόγια του Σενέκα και ο Επίκτητος επηρέαζε σημαντικά την πνευματική κίνηση που διεπόταν από τα στωικά ιδεώδη. Ο αυτοκράτορας Τραϊανός, ο άνθρωπος που ασκούσε εξουσία σε όλη την αυτοκρατορία και που οι πηγές⁶⁹ τον θέλουν φίλο του Πλούταρχου και μάλιστα να του δίδει το

⁶⁷ Ο Πλούταρχος στο *Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς* 440D κ. εξ. ασκεί κριτική στον Χρύσιππο και στο *Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*, 75A χωρίς να ονοματίζει συγκεκριμένο φιλόσοφο κάνει κριτική στην άποψη των Στωικών. Όμως η πολεμική του έναντι της Στοάς απαντάται και σε πολλά ακόμη έργα του. Βλ. Daniel Babut (1969), *Plutarque et le Stoïcisme*, σ. 22–69.

⁶⁸ Οι έξι τίτλοι που έχουν διασωθεί στον κατάλογο του Λαμπρία είναι: *Περὶ δικαιοσύνης πρὸς Χρύσιππον βιβλία γ'*, *Περὶ συνηθείας πρὸς τοὺς Στωικούς*, *Αἰτίαι τῶν περιφερομένων Στωϊκῶν*, *Περὶ τοῦ πρώτου ἐπομένου πρὸς Χρύσιππον*, *Περὶ τοῦ ἐφ' ἡμῖν πρὸς τοὺς Στωικούς και τέλος Στωϊκῶν καὶ Ἐπικουρείων ἐκλογαὶ καὶ ἔλεγχοι*.

⁶⁹ Στο λεξικό του Σουΐδα διαβάζουμε: «Πλούταρχος, Χαιρωνεὺς τῆς Βοιωτίας, γεγονὼς ἐπὶ τῶν Τραιανοῦ τοῦ Καίσαρος χρόνων καὶ ἐπίπροσθεν. μεταδούς δὲ αὐτῷ Τραιανὸς τῆς τῶν ὑπάτων ἀξίας προσέταξε μηδὲνα τῶν κατὰ τὴν Ἰλλυρίδα ἀρχόντων παρὲς τῆς αὐτοῦ γνώμης τι διαπράττεσθαι. ἔγραψε δὲ πολλά». σ. 150.

αξίωμα του υπάτου, ήταν οπαδός της στωικής φιλοσοφίας. Οι Στωικοί πρέσβευαν την απάθεια, την ισότητα των σφαλμάτων ανεξαρτήτως ποιότητας ή μεγέθους, τον ατομισμό, τη νοησιαρχία, την αποχή του σοφού από την καθημερινότητα και την πρόνοια.⁷⁰ Επίσης τους διακατείχε και μια πανθεϊστική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία Θεός, κόσμος, φύσις και νους κατ' ουσία ταυτίζονται.

Στις απόψεις των Στωικών ο Πλούταρχος, ως πλατωνίζων, στέκεται πολέμιος. Γι' αυτόν, ο σοφός δεν μπορεί να απέχει από την πόλη του, να ζει σε ξένους τόπους, δεν γίνεται να μην συμμετέχει στα κοινά.⁷¹ Έχει χρέος να βρίσκεται στο κέντρο της κοινωνίας και να προσπαθεί να διορθώσει τα κακώς κείμενα. Επίσης, σε συμφωνία με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, είναι αντίθετος και με την ισότητα των σφαλμάτων. Για τον Πλούταρχο όλα τα ελαττώματα είναι κακά, αλλά δεν είναι της ίδιας βαρύτητας. Είναι παράδοξο να τα αντιμετωπίζουμε ως ίδια και πάντα υπάρχει η περίπτωση απαλλαγής και καταπολέμησής τους. Θεωρεί ότι ο άνθρωπος με τη διαρκή εξάσκηση θα φτάσει στην τελειότητα. Θα πρέπει συνεχώς να προσπαθούμε για μια συνεχόμενη ηθική βελτίωση, ώσπου να αγγίξουμε τη σοφία. Επίσης δεν δεχόταν τον πανθεϊσμό των Στωικών· για τον Πλούταρχο υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ Θεού και κόσμου, μάλιστα ο πρώτος προηγείται του δευτέρου, εφ' όσον είναι άχρονος και αιώνιος.⁷²

Όμως πέραν των αντιθέσεών του με τη Στοά, υπάρχουν αρκετά σημεία στα οποία συμφωνεί. Λόγου χάρη, ως προς την σωκρατικής βασικά αφετηρίας άποψη των Στωικών περί προκοπής, ενώ αρχικά την επικρίνει

⁷⁰ Donald A. Russell (1973), σ. 67–71.

⁷¹ Πλούταρχος, *Περὶ στωικῶν ἐναντιωμάτων*, 1033B-C.

⁷² Πλούταρχος, *Περὶ τοῦ Ἐ τοῦ ἐν Δελφοῖς*, 393A-B.

λέγοντας πως δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την προκοπή του άλλου, τέλος καταλήγει να την αποδέχεται. Μάλιστα στην πραγματεία του: *Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*, συζητά διεξοδικά το θέμα. Ισχυρίζεται ότι η συνεχόμενη εξάσκηση προς την αρετή και ο εθισμός στο καλό είναι οι πράξεις που θα μας ωφελήσουν και θα μας οδηγήσουν στην ηθική τελείωση. Τα «διαγνωστικά» σημάδια για την πορεία μας προς το αγαθό μπορούμε εύκολα να τα αναγνωρίσουμε. Είναι η καλυτέρευση των συναισθημάτων μας, η υποταγή παράλογων επιθυμιών στα κελεύσματα της λογικής, ο θαυμασμός προς τους μεγάλους άντρες, ο οποίοι με το ήθος τους διακρίθηκαν και η ευσυνειδησία στη φροντίδα μικρών πραγμάτων, η οποία δηλώνει την ποιότητα του χαρακτήρα.⁷³ Μια άλλη ακραία άποψη της Στοάς, η «εὐλογος ἐξαγωγή» γίνεται αποδεκτή από τον Πλούταρχο· η εκούσια αποχώρηση από τη ζωή ορισμένες φορές δεν επικρίνεται, αλλά γίνεται δεκτή ως αναγκαία και αρμόζουσα. Στους *Βίους* εξαίρει ⁷⁴ τους αυτόχειρες Θεμιστοκλή, Δημοσθένη και Αντώνιο.

Πιο έντονη ωστόσο είναι η αντιπαράθεσή του με τους Επικούρειους.⁷⁵ Έχουν διασωθεί τρεις πραγματείες του, η *Ὅτι οὐδέ ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ'*

⁷³ Donald A. Russell (1973), σ. 88.

⁷⁴ Στον βίο του Θεμιστοκλή επιβραβεύει τον άντρα για την απόφαση του ν' αυτοκτονήσει. Στο 31.4-5 διαβάζουμε: «ἄριστα βουλευσάμενος ἐπιθεῖναι τῷ βίῳ τὴν τελευτὴν πρέπουσαν, [5] ἔθυσσε τοῖς θεοῖς, καὶ τοὺς φίλους συναγαγὼν καὶ δεξιωσάμενος, ὥς μὲν ὁ πολὺς λόγος, αἷμα ταύρειον πίων, ὥς δ' ἔνιοι, φάρμακον ἐφήμερον προσενεγκάμενος, ἐν Μαγνησίᾳ κατέστρεψε πέντε πρὸς τοῖς ἑξήκοντα βεβιωκῶς ἔτη καὶ τὰ πλεῖστα τούτων ἐν πολιτείαις καὶ ἡγεμονίαις. τὴν δ' αἰτίαν τοῦ θανάτου καὶ τὸν τρόπον πυθόμενον βασιλέα λέγουσιν ἔτι μᾶλλον θαυμάσαι τὸν ἄνδρα καὶ τοῖς φίλοις αὐτοῦ καὶ οἰκείοις χρώμενον διατελεῖν φιλανθρώπως».

⁷⁵ Jackson P. Hershbell (1992), «Plutarch and Epicureanism» σ. 3353-3383.

Επίκουρον, η *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας* και η *Πρὸς Κωλώτην*, όπου φαίνεται η πλήρης αντίθεσή του με τον Κήπο. Στην εποχή του οι κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις ήταν έντονες και για τον λόγο αυτόν αρνιόταν να βρει κάποιο επιχείρημα για να στηρίξει το «*λάθε βιώσας*». Για τον Βοιωτό στοχαστή ένας άνθρωπος δεν μπορούσε να ζήσει ευτυχισμένος -που ήταν και το ζητούμενο- αν ακολουθούσε τον Επίκουρο. Οι άνθρωποι έπρεπε να συμμετέχουν στα κοινά, το ίδιο έκανε εξάλλου και αυτός, να παίρνουν θέση και να εκφράζουν τις απόψεις τους. Η αποφυγή της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή οδηγούσε στον απομονωτισμό και στην αποξένωση. Η ηθική δεν μπορούσε να επιτευχθεί στα στενά πλαίσια του ατομισμού, ούτε μέσα σε έναν διαρκή ηδονισμό. Οι δύο βασικές θέσεις της φιλοσοφίας του Επίκουρου δεν συμφωνούσαν με την ηθική θεώρηση των πλουτάρχων απόψεων. Το ίδιο πολέμιος στάθηκε και απέναντι στον επικούρειο υλισμό. Ο Πλούταρχος ήταν ένας βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, δελφικός ιερέας, που δεν δίσταζε να ασπαστεί, πέραν των κλασικών Θεών του ελληνικού πανθέου, θεϊκές μορφές από την Αίγυπτο αλλά και πιο αφηρημένες οντότητες, όπως αυτές του αιώνιου Θεού αλλά και του Θεού δημιουργού που περιγράφονται στο *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας*.⁷⁶ Ο Επίκουρος και οι μαθητές του αρνούνταν την ύπαρξη του θείου ή την ανάμιξή του με τους θνητούς. Για τους οπαδούς του Κήπου οι Θεοί, ήταν απόμακροι και αδιάφοροι για τον φυσικό και ανθρώπινο κόσμο.⁷⁷ Στη θέση τους έβαζαν την τυφλή και τυχαία αναγκαιότητα, του από άτομα και κενό αποτελούμενου σύμπαντος. Η τυχαία σύνδεση των ατόμων ήταν αυτή που οδήγησε στη δημιουργία του κόσμου και όχι κάποιος κραταιός και υπεράνθρωπος νους. Ένα τέτοιο

⁷⁶ Μιχάλης Γ. Μερακλής (1966), σ. 69.

⁷⁷ Robert Lamberton (2001), σ. 56.

επιχείρημα αποτελούσε τον αντίποδα των απόψεων του ευσεβούς Πλούταρχου.

Πέραν λοιπόν της αντιμετώπισης της Στοάς και του Κήπου, ένα επόμενο σημείο που πρέπει να σταθούμε είναι ότι ο φιλόσοφος, στον οποίο αναφέρεται περισσότερο από όλους είναι ο Πλάτων. Πάνω από εξακόσιες πενήντα αναφορές γίνονται στο όνομά του ή στις φιλοσοφικές του απόψεις. Τα επίθετα και οι χαρακτηρισμοί που διαλέγει ο Χαιρωνέας για να χαρακτηρίσουν τον Πλάτωνα είναι: «ὁ πρῶτος φιλόσοφος, σοφώτατος, θεῖος, θαυμαστός».⁷⁸ Οι πλατωνικές απόψεις υπάρχουν σε όλα σχεδόν τα έργα του, στα οποία ο Πλούταρχος προσπαθεί να συζητήσει μείζονα φιλοσοφικά προβλήματα. Στα έργα του *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* και *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης* καταπιάνεται μέσω της εξιστόρησης κυρίως μύθων με το σημαντικό για το πλατωνικό έργο ζήτημα της ψυχῆς. Έχοντας υπόψη του τη θεωρία της δημιουργίας της ψυχῆς, έτσι όπως περιγράφεται στον *Τίμαιο* και τη διαφορετική άποψη που διατυπώνεται στον *Φαῖδρο*,⁷⁹ ο Πλούταρχος προσπαθεί να διευκρινίσει το τί πραγματικά είχε κατά νου ο Αθηναῖος φιλόσοφος. Ο Πλούταρχος με την παρούσα προσέγγιση φαίνεται βαθύς γνώστης του πλατωνικού έργου και δείχνει την εμβάθυνσή του στους πλατωνικούς στοχασμούς καθώς και την εμβρίθεια του ίδιου σε συναφή προβλήματα. Είναι προφανές ότι κατέχει την άποψη προγενέστερων μελετητῶν, όπως τα λεχθέντα του Κράντορα, του Ποσειδώνιου και του

⁷⁸ Για τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Πλούταρχος για να χαρακτηρίσει τον Πλάτωνα: *Πῶς ἂν τις ὑπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο* 90C, *Συμποσιακῶν προβλημάτων* 700B, *Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον* 120D, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος*, 354E και *Ἀποσπάσματα* 186.7.

⁷⁹ Πλάτων, *Τίμαιος* 37a κ.εξ και *Φαῖδρος* 245c κ. εξ.

Ξενοκράτη. Ο ίδιος όμως, σε ένα κείμενο ιδιαίτερου φιλοσοφικού βάθους, προσπαθεί να δώσει τη δική του ερμηνεία, καταλήγοντας στο να εντάξει τη δημιουργία της ψυχής του κόσμου μέσα στον χρόνο.⁸⁰ Έτσι αποδίδει στη δημιουργία της κοσμικής ψυχής προτεραιότητα και νόημα. Βάσει της ερμηνείας αυτής, προβαίνει σε συγκερασμό των δύο πλατωνικών απόψεων και προσπαθεί να ξεπεράσει το δημιουργηθέν πρόβλημα.⁸¹

Με ένα άλλο ζήτημα που καταπιάνεται, όπου είναι επίσης επηρεασμένος από τον Πλάτωνα, είναι το πρόβλημα των δαιμόνων. Ο Πλούταρχος, όπως και ο Πλάτων πιστεύουν στην ύπαρξη δαιμόνων. Οι δαίμονες είναι κάποιες οντότητες που βρίσκονται κάτω από τους Θεούς και πιο πάνω από τους ήρωες και τους ανθρώπους. Εξετάζοντας εκτενώς το θέμα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι δαίμονες είναι κάποιες ενδιάμεσες οντότητες που λειτουργούν πολλές φορές ως μεσάζοντες μεταξύ θνητών και αθανάτων. Οι δαίμονες όμως δεν είναι όλοι τους καλοί και οι άνθρωποι ορισμένες φορές πρέπει να τους εξευμενίσουν. Ο Χαιρωνέας στο σημείο αυτό κάνει ένα βήμα πιο πέρα από τον Πλάτωνα και παραδέχεται την ύπαρξη και φάυλων δαιμόνων.⁸²

⁸⁰ Πλούταρχος, *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας*, 1013A-E.

⁸¹ Το φτερωτό άρμα της ψυχής, που περιφέρεται στον υπερουράνιο τόπο, αθάνατο, αυτοκινούμενο και αιώνιο, με τον ηνίοχο και τα δυο άλογα (*Φαῖδρος*, 253c-254b), έρχεται σε αντίθεση με την ψυχή στον *Τίμαιο*, που δημιουργήθηκε από τον Θεό Δημιουργό, με την ανάμιξη της μεταβλητής και αμετάβλητης ταυτότητας, ετερότητας και ουσίας. (*Τίμαιος*, 34b-35b). Για την αναλυτικότερη πραγμάτευση του ζητήματος: M. R. Jones (1916), σ. 68-86.

⁸² Ο Πλούταρχος έχει ασχοληθεί σε διάφορα έργα του με το ζήτημα των δαιμόνων: *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 360D, *Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* 591D, καὶ *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων* 416C-419A.

Ένα επιπλέον συμπέρασμα, που συνάγεται αν διαβάσουμε με προσοχή το πλουτάρχειο έργο και αν ταυτόχρονα το αντιπαράβάλουμε με το πλατωνικό, είναι πως ορισμένες φορές ο Πλούταρχος σχεδόν αντιγράφει τον Πλάτωνα σε εκφράσεις και μορφή, σε βαθμό τέτοιο που έχει ήδη συνταχθεί πλήρης κατάλογος.⁸³ Ενδεικτικά, στα *Πλατωνικά ζητήματα* λέει: «ή δὲ ψυχὴ, νοῦ μετασχοῦσα καὶ λογισμοῦ καὶ ἁρμονίας». Αντίστοιχα στον *Τίμαιο* διαβάζουμε: «λογισμοῦ δὲ μετέχουσα καὶ ἁρμονίας ψυχὴ».⁸⁴ Ένα αντίστοιχο παράδειγμα εντοπίζουμε στο *Ὅτι οὐδὲ ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον*, όπου βρίσκουμε: «οὐδὲ γὰρ θερμοῦ τὸ ψύχειν ἀλλὰ τὸ θερμαίνειν, ὥσπερ οὐδ' ἀγαθοῦ τὸ βλάπτειν». Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* αναφέρει: «οὐ γὰρ θερμότητος, οἶμαι, ἔργον ψύχειν, ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου. -οὐδὲ δὴ τοῦ ἀγαθοῦ βλάπτειν ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου».⁸⁵ Ὅπως διαπιστώνουμε οι εκφράσεις αλλά και το περιεχόμενό τους συμπίπτουν. Ὄντως ο Πλούταρχος αναπαράγει πλατωνικά επιχειρήματα και τις θέσεις του Αθηναίου φιλοσόφου.

Ένα ακόμη ζήτημα, το οποίο χρήζει περαιτέρω διερεύνησης είναι η άποψη του Πλάτωνα και του Πλούταρχου για το υπερφυσικό στοιχείο. Και για τους δύο φιλοσόφους τα όνειρα, οι χρησμοί, τα μαντεύματα και τα σημάδια από τον ουρανό είχαν μια άλλη ερμηνεία. Ήταν στοιχεία που έφερναν σε επαφή τους θνητούς με το θείο και που τους άνοιγαν νέες ατραπούς κατανόησης του κόσμου. Ήταν τα στοιχεία που ως αρωγοί στην ανθρώπινη αδυναμία έδειχναν το σωστό και έδιναν λύσεις. Πολλές φορές

⁸³ Για τον πλήρη κατάλογο των πλατωνικών αποσπασμάτων στο πλουτάρχειο έργο βλ. Rufus M. Jones (1916), σ. 109–153.

⁸⁴ *Πλατωνικά ζητήματα* 1001C και *Τίμαιος* 37a.

⁸⁵ Για τα άνωθι αποσπάσματα βλέπε 1102D και 335d αντίστοιχα.

όμως, μπορεί να ήταν ιδεοληψίες και προλήψεις απλών ανθρώπων ή τεχνάσματα επιτηδίων, για να φέρουν τα πράγματα στα μέτρα τους.

Όμως αρκούν όλες οι προαναφερθείσες απόψεις για να καταταχθεί ο Πλούταρχος στους ακραιφνείς πλατωνιστές; Είναι ο Χαιρωνέας στοχαστής οπαδός των πλατωνικών Ιδεών και ασπάζεται τα πλατωνικά δόγματα; Μια πρώτη απάντηση θα ήταν ότι, αν εμβαθύνουμε στην εξέταση των κειμένων του, θα δούμε πως ναι μεν ο Πλάτων κατέχει εξέχουσα θέση, αλλά και ο Σωκράτης και οι μαθητές του αναφέρονται αρκετές φορές. Επίσης δεν διστάζει να αναφέρει και τους Σοφιστές, παρόλο που δεν συμφωνεί με την οπτική τους. Αναφέρεται επίσης ο Σταγίριτης Αριστοτέλης, ο μαθητής του Θεόφραστος και πλήθος Προσωκρατικών. Μνημονεύει επίσης τους Στωικούς και μας δίνει εκτενείς πληροφορίες για τον Χρύσιππο. Παρότι η αντιπαλότητά του με τους Επικούρειους είναι φανερή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αυτό δεν τον εμποδίζει να διασώσει πολλά αποσπάσματά τους, εντασσόμενα έτσι μεταξύ των πηγών των ελληνιστικών φιλοσοφιών.

Διαπιστώνουμε διαβάζοντας τα κείμενά του, ότι ο Πλούταρχος παρουσιάζει όλη την ελληνική φιλοσοφία, γεγονός που δεν τον καθιστά ούτε αριστοτελικό, ούτε πυθαγόρειο, ούτε σωκρατικό. Βάσει αυτής της συλλογιστικής, κατά τη γνώμη μου ο Πλούταρχος δεν κατατάσσεται στους αμιγώς πλατωνικούς φιλοσόφους, παρότι στο έργο του υπάρχουν παντού διάσπαρτα πλατωνικά στοιχεία. Στη θέση αυτή συνεπικουρούν και οι αντίθετες απόψεις που έχει εκφράσει ορισμένες φορές ο Πλούταρχος σε σχέση με τον Πλάτωνα. Ο θεσμός του γάμου και της οικογένειας, της ευπρεπούς και κόσμιας συζύγου, της ερωτικής επιθυμίας μέσα στα πλαίσια του υμεναίου και των ευτυχισμένων τέκνων που διέπουν την πλουτάρχεια κοινωνία, μακράν απέχουν από την πλατωνική θεώρηση. Ο δυϊσμός του

κόσμου και η ανάπτυξη της θεωρίας των Ιδεών, δεν επηρεάζουν τη λογική του Χαιρωνέα διανοητή. Δεν ενστερνίζεται τη μίμηση ή τη μέθεξη των αρετών. Η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία και η φρόνηση καθώς και όλες οι αρετές είναι αρχές του εδώ κόσμου. Περιγράφει πολλές από αυτές και δίνει άφθονα παραδείγματα γήινης εκδήλωσής τους, πράγμα που σημαίνει ότι δεν τις θεωρεί αφηρημένες έννοιες του επέκεινα. Το σημείο στο οποίο ο Πλούταρχος καταλήγει, φέρνει στον νου τον πρώιμο Πλάτωνα και τους διαλόγους του, που έφταναν σε αδιέξοδο κάθε φορά, αδυνατώντας να ορίσουν τί είναι τελικά η κάθε φορά εξεταζόμενη αρετή. Εν αντιθέσει όμως με τον σωκρατικό Πλάτωνα, ο Πλούταρχος δεν φτάνει σε απορία αναζητώντας κάτι πέραν από αυτές, αλλά τις δέχεται ως έχουν.

Ένας άλλος χαρακτηρισμός που έχει αποδοθεί στον Πλούταρχο είναι αυτός του εκλεκτικού φιλοσόφου.⁸⁶ Αν ο όρος χαρακτηρίζει τον φιλόσοφο, ο οποίος δανείζεται τα στοιχεία που τον εξυπηρετούν από τα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα και με αυτά προσπαθεί να θεμελιώσει ένα δικό του μοντέλο, τότε ο Πλούταρχος σαφώς και δεν είναι εκλεκτικός. Σε κανένα σημείο του έργου του δεν προσπαθεί να διατυπώσει μια δική του φιλοσοφική θέση χρησιμοποιώντας απόψεις άλλων. Επιπλέον πουθενά δεν διατυπώνει ένα φιλοσοφικό σύστημα στηριγμένο σε αλλότριες θεωρίες. Αν όμως με τον όρο «εκλεκτικός» εννοούμε αυτόν που προσπαθεί να εντάξει στα κείμενά

⁸⁶ Θεωρώ ότι αρχικά πρέπει να προβούμε σε έναν σαφή ορισμό του όρου «εκλεκτικός». Ο Θεοδόσης Πελεγρίνης (2004), γράφει: «Κατά τον εκλεκτικισμό, η συγκρότηση ενός φιλοσοφικού συστήματος γίνεται βάσει της επιλογής απόψεων ή θέσεων παρμένων από άλλες φιλοσοφικές διδασκαλίες». σ. 188 και ο αρκετά χρόνια νωρίτερα οι Paul Foulquié και Raymond Saint-Jean (1962), παρατηρούν ότι: «*école philosophique prétendant se constituer une doctrine proper en choisissant parmi les theses des divers systems celles qui lui conviennent*». σ. 195.

του διάφορες φιλοσοφικές αρχές -χωρίς φυσικά ποτέ να τις οικειοποιηθεί- οι οποίες τον βοηθούν στην καλύτερη ανάπτυξη των θέσεών του και των πιστεύω του, τότε ίσως μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν στον Πλούταρχο στοιχεία εκλεκτισμού.⁸⁷

Αν λοιπόν καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Πλούταρχος δεν είναι ακραιφνής πλατωνικός παρά τα πλατωνικά στοιχεία που βρίσκουμε στο έργο του και πως δεν είναι παράλληλα ούτε εκλεκτικός με τη στενή σημασία, τότε θα πρέπει να θέσουμε το ερώτημα τί ήταν εν τέλει ο Πλούταρχος και ποιά ήταν η συμβολή του στην ελληνική φιλοσοφία των πρώτων μ.Χ. χρόνων. Σε ποιο χαρακτηρισμό μπορούμε να προβούμε;

Το πρώτο που επιβάλλεται να ειπωθεί για τον Πλούταρχο είναι ότι ήταν ένα φωτισμένο μυαλό, ένα χαρισματικό πνεύμα, που δεν περιοριζόταν μόνο στον χώρο της φιλοσοφίας. Στα έργα του, πέραν των φιλοσοφικών αναζητήσεων, μας αφήνει πλείστες πληροφορίες και διασώζει αποσπάσματα για ποιητές, ιστορικούς, ρήτορες, ακόμη και για μουσικούς.

Το δεύτερο που αξίζει να λεχθεί είναι ότι ο Πλούταρχος ήταν ένας άνθρωπος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., με οξύ και διαπεραστικό νου, που είχε πλήρη επίγνωση της εποχής που ζούσε, της κοινωνίας και της κατάστασης που βρισκόταν ο ελλαδικός χώρος. Γνώριζε τη δική του θέση σε όλα αυτά και θεωρούσε πως είχε ο ίδιος μερίδιο ευθύνης για τη διαμόρφωση της εποχής και των ανθρώπων της. Είχε συνειδητοποιήσει ότι η Ελλάδα δεν αποτελούσε τη διακεκριμένη κοιτίδα του πολιτισμού και του πνεύματος των αλλοτινών χρόνων. Δεν παρήγαγε πλέον απαστράπτουσες φιλοσοφικές μορφές όμοιες με αυτές του 5^{ου} και του 4^{ου} π.Χ αιώνα. Οι στρατιωτικές δυνάμεις που κάποτε υπέταξαν μια ολόκληρη περσική αυτοκρατορία είχαν πια αφανιστεί. Οι

⁸⁷ Αναστάσιος Νικολαΐδης (1998), σ. 16–17.

ευφυνείς στρατιωτικοί δεν οργάνωναν πια τις μάχες, οι ποιητές δεν έγραφαν μεγαλειώδη και αξεπέραστα έπη και οι σοφοί είχαν σιωπήσει. Αντίθετα σε όλη την κοινωνία κυριαρχούσε ο ατομισμός και η απάθεια. Ο Πλούταρχος αρνείται να δεχτεί την κατάσταση αυτή και αποφασίζει να την αλλάξει. Ως εφόδιό του έχει την πλήρη στροφή προς το παρελθόν, τις αξίες και τα ιδανικά του. Ο πολυγرافότατος συγγραφέας δεν αναφέρει τίποτα για την εποχή του· φαίνεται να την αγνοεί. Γυρίζει στον Πλάτωνα, στον Αριστοτέλη, στον Σωκράτη και στους Προσωκρατικούς. Στρέφεται στον Όμηρο, στον Ησίοδο και στον Πίνδαρο. Επιστρέφει στον Θεμιστοκλή, στον Αλέξανδρο, στον Σόλωνα και στον Δημοσθένη. Βαθύς γνώστης των απόψεών τους, αδράχνει μόνο αυτά που του είναι χρήσιμα για να αντιμετωπίσει την εποχή του. Το μέσο του Πλούταρχου για να καταπολεμήσει αυτό που ο ίδιος θεωρεί μαρασμό και παρακμή, είναι η Ηθική. Όχι όμως μια ηθική αφηρημένη, αλλά μια ηθική χειροπιαστή, με κανόνες και άμεσα εφαρμοστέα. Εδώ έχει αποδεχθεί τον ηθικό πρακτικό προσανατολισμό των ελληνιστικών φιλοσοφιών.

Ο προσδιορισμός «φιλόσοφος» με τη στενή σημασία του όρου, εκτιμώ, ότι δεν του αρμόζει. Ο Πλούταρχος μέσα από τα κείμενά του δεν φτιάχνει μια ηθική θεωρία, αλλά δημιουργεί έναν ηθικό πρακτικό οδηγό. Είναι ο δάσκαλος που θέλει να διδάξει στους συνανθρώπους του τον σωστό τρόπο συμπεριφοράς, σκέψης και επιθυμιών. Επιζητεί να τους δείξει το καλό και το κακό και να τους θέσει κανόνες διαγωγής. Οι κανόνες αυτοί είναι διάχυτοι σε όλα του τα έργα.

Κατατάσσοντας αδρά και υπό αυτήν την παραδοχή τις πραγματείες του, διακρίνουμε μία πρώτη ομάδα έργων καθαρά συμβουλευτική. Σε αυτά νουθετεί και υποδεικνύει τον τρόπο που πρέπει να διαπαιδαγωγείται ένα

παιδί, τα ποιητικά ερεθίσματα που αρμόζει να δέχεται ο νέος για να διαμορφώσει σωστό και ακέραιο χαρακτήρα, καθώς και τις ενέργειες που ενδείκνυται να τελέσει ο κάθε άνθρωπος, ώστε να μπορέσει να ωφεληθεί ακόμη και από τους εχθρούς του.⁸⁸

Υπάρχει μια δεύτερη μεγάλη ομάδα έργων, στα οποία εξετάζει τα προτερήματα και τα ελαττώματα που έχουν οι άνθρωποι και προσπαθεί να δώσει συμβουλές ως προς τη θωράκιση και τελείωση των μεν καθώς και ως προς την καταπολέμηση και εξάλειψη των δε. Οι πραγματείες αυτές αποτελούν έναν ξεκάθαρο οδηγό πρακτικής ηθικής. Στις σελίδες τους πραγματεύεται ζητήματα ηθικού προσανατολισμού, όπως είναι η αρετή, η πραγματική φιλία και το αντίθετό της, η κολακεία, και η οξύνοια που χρειάζεται να διαθέτει ο άνθρωπος για να μπορέσει να προβεί στη διάκριση των φίλων από τους κόλακες, η πολυλογία, η πολυπραγμοσύνη καθώς και διάφορα άλλα θέματα. Προτείνει πώς πρέπει να συμπεριφέρονται οι άνθρωποι και τι πρέπει να κάνουν για να απαλλαγούν από τα άσχημα και να οδηγηθούν στο καλό.⁸⁹

⁸⁸ Τα έργα που μπορούν να υπαχθούν σε αυτήν την ομάδα θεωρώ πως είναι τα: *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*, και το *Πῶς ἂν τις ὑπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο*.

⁸⁹ Κατά τη γνώμη μου οι πραγματείες αυτές του Πλούταρχου είναι οι: *Περὶ πολυφιλίας*, *Περὶ τύχης*, *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας*, *Εἰ διδακτὸν ἡ ἀρετή*, *Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς*, *Περὶ ἀοργησίας*, *Πῶς ἂν τις διακρίνοιε τὸν κόλακα τοῦ φίλου*, *Περὶ εὐθυμίας*, *Περὶ φιλαδελφίας*, *Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας*, *Εἰ αὐτάρκης ἡ κακία πρὸς κακοδαιμονίαν*, *Περὶ τοῦ πότερον τὰ ψυχῆς ἢ τὰ τοῦ σώματος πάθη χεῖρονα*, *Περὶ ἀδολεσχίας*, *Περὶ πολυπραγμοσύνης*, *Υγιεινὰ παραγγέλματα*, *Γαμικὰ παραγγέλματα*, *Περὶ φιλοπλουτίας*, *Περὶ δυσωπίας*, *Περὶ φθόνου καὶ μίσους*, *Περὶ τοῦ ἐαντὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως*, *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι*.

Η τρίτη ομάδα, είναι μια σειρά κειμένων που διασώζει, όπως θα λέγαμε σήμερα, λόγια και ιστορίες μεγάλων αντρών.⁹⁰ Στις πραγματείες αυτές, η ηθική φανερώνεται μέσω παραδειγμάτων και προτροπής για μίμηση. Περιγράφοντας τον τρόπο με τον οποίο δρούσαν και συμπεριφέρονταν οι αξιέπαινες εκείνες μορφές της ιστορίας προτρέπει τον αναγνώστη να πράξει ανάλογα για να φτάσει στην ίδια ηθική τελείωση με εκείνους. Η τέταρτη ομάδα είναι αυτή που σχετίζεται με το θείο.⁹¹ Ο Πλούταρχος εμπιστευόταν τους Θεούς και τη δύναμή τους, πίστευε στους οiwονούς και στα σημάδια τους. Τους Θεούς ήθελε να τους διατηρήσει αγέρωχους και άφθαρτους στη συνείδηση των πολιτών. Η πίστη είναι μια κοινωνική αρετή και οι άνθρωποι οφείλουν να πιστεύουν. Η εκδήλωση της πίστης πρέπει να γίνεται με ευπρέπεια και απαιτείται πολλή προσοχή για να μην φτάνει κανείς στη δεισδαιμονία, που είναι χειρότερη και από την αθεΐα. Η αθεΐα μπορεί να αντιμετωπιστεί και ως πνευματικό λάθος, εύκολα διορθώσιμο· ο άθεος είναι επιπόλαιος και ανόητος, ενώ ο δεισιδαίμονας είναι ασεβής.⁹² Οι φιλοσοφικές αυτές θεωρήσεις, που είναι σύμφωνες και με τις απόψεις του Πλάτωνα, δεν διατυπώνονται μόνο στα *Ηθικά* του, αλλά είναι

⁹⁰ Στην κατηγορία αυτή κατατάσσονται οι πραγματείες: *Βασιλέων αποφθέγματα και στρατηγών, Αποφθέγματα Λακωνικά, Τὰ παλαιὰ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπιτηδεύματα, Λακωνῶν ἀποφθέγματα, Γυναικῶν ἀρεταί, Αἴτια Ῥωμαϊκά, Αἴτια Ἑλληνικά, Συναγωγή ἱστοριῶν παραλλήλων Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν, Περὶ τῆς Ῥωμαίων τύχης.*

⁹¹ Στην ομάδα αυτή μπορούμε να συμπεριλάβουμε τα: *Περὶ δεισδαιμονίας, Περὶ τοῦ Ε τοῦ ἐν Δελφοῖς, Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος, Περὶ εἰμαρμένης, Περὶ φυγῆς, Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν, Περὶ τῶν ἐκλελοιπότεων χρηστηρίων, Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου, καὶ Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων.*

⁹² Donald A. Russell (1973), σ. 80-81. Ο Πλούταρχος στο έργο του *Περὶ δεισδαιμονίας* συνεχώς συγκρίνει τα χαρακτηριστικά της αθεΐας με αυτά της δεισδαιμονίας: 164e, 165b-c, 166d και 167a.

διάχυτες και στους *Βίους*. Ένας τρόπος για να μπορέσει ο άνθρωπος να κατανοήσει καλύτερα το θείο, είναι η λογική. Χρησιμοποιώντας την ως οδηγό καταλαβαίνουμε τους δεσμούς, τις αδιάρρηκτες σχέσεις των πραγμάτων και των καταστάσεων. Η λογική και όχι το συναίσθημα είναι αυτή που ωθεί τον άνθρωπο να σκεφτεί και να οδηγηθεί προς το θείο.⁹³ Οι στωικές και οι επικούρειες απόψεις αντηχούν στις θέσεις αυτές. Μια ακόμη ομάδα έργων μπορεί να θεωρηθεί αυτή όπου ο Χαιρωνεύς φιλόσοφος ασχολείται με την πολιτική.⁹⁴ Στα έργα αυτά ο Πλούταρχος θεωρεί την ενασχόληση με τα κοινά αρετή. Είναι η πολιτική αρετή που πρέπει να διαθέτει ο σωστός και τίμιος άντρας για να βοηθήσει την πατρίδα του. Και η έγνοια αυτή για τα κοινά δεν καταλαγιάζει ποτέ. Όσα χρόνια και αν περάσουν, ο άνθρωπος πρέπει να νοιάζεται για το καλό του τόπου και των συνανθρώπων του. Εξάλλου και ο ίδιος από τη νεαρή ηλικία ως τα γεροντικά του χρόνια είχε τιμηθεί και είχε αναλάβει πολλά δημόσια αξιώματα.⁹⁵ Μια τελευταία ομάδα, αν εξαιρέσουμε τα κείμενα που αφορούν τον Πλάτωνα, τη Στοά και τους Επικούρειους, μπορούν να αποτελέσουν οι πραγματείες *Συμποσιακῶν προβλημάτων* που εκτείνονται σε εννέα βιβλία και *Ἑπτὰ σοφῶν συμπόσιον*. Στα βιβλία αυτά, που διακρίνονται για τη ζωντάνια και την παραστατικότητα του λόγου, εξετάζονται διάφορα ζητήματα, που τίθονταν στους πνευματικούς κύκλους και απασχολούσαν τους σοφούς, τους φιλοσόφους, τους συνδαιτυμόνες και τους φίλους, είτε την εποχή του Πλούταρχου είτε την προτεραία εποχή που έζησε ο Θαλής ο Μιλήσιος. Ο Πλούταρχος νοσταλγεί τον Πλάτωνα και πιο

⁹³ Reginald H. Barrow (1967), σ. 76.

⁹⁴ Στην ομάδα αυτή μπορούν να συμπεριληφθούν οι πραγματείες: *Περὶ τοῦ ὅτι μάλιστα τοῖς ἡγεμόσιν δεῖ τὸν φιλόσοφον διαλέγεσθαι*, *Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαιδευτον*, *Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον*, *Πολιτικά παραγγέλματα* και *Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας*.

⁹⁵ Βλέπε σχετικά Ιωάννης Σταματάκος (1935), *Πλουτάρχου Εἰ Πρεσβυτέρῳ Πολιτευτέον*, σ. 13.

συγκεκριμένα το *Συμπόσιον* όπου και προσπαθεί με τον τρόπο γραφής των συγκεκριμένων πραγματειών να το μιμηθεί και να το αναβιώσει. Τέλος, υπάρχουν κάποια έργα που δεν μπορούν να καταταχθούν σε μια συγκεκριμένη κατηγορία. Τα κείμενα αυτά ποικίλουν ως προς το περιεχόμενο⁹⁶ και τη μορφή, αλλά και εδώ ο προσανατολισμός είναι καθαρά ηθικός.

Στο σημείο αυτό και ολοκληρώνοντας την ανάλυση του θέματος «ο Πλούταρχος ως φιλόσοφος», ίσως θα έπρεπε να διατυπωθούν και κάποιες περαιτέρω σκέψεις και προβληματισμοί. Ο Πλούταρχος κατά τη γνώμη μου δεν είναι ο στοχαστής που θα οικοδομήσει ένα εξ ολοκλήρου καινούριο και καινοφανές φιλοσοφικό σύστημα. Δεν θα εισηγηθεί νέες ιδέες, δεν θα εγείρει καινούς προβληματισμούς, δεν θα οδηγήσει τη σκέψη σε νέους δρόμους και ούτε θα προσανατολίσει το φιλοσοφικό στοχασμό προς νέους κόσμους. Δεν είναι ο νους που θα θέσει τα θεμέλια για μια πρωτόφαντη θεωρία. Είναι όμως ο πνευματικός άνθρωπος, ο οποίος λόγω της οξυδέρκειας και των γνώσεών του καθίσταται ένας σπουδαίος δάσκαλος φιλοσοφίας. Είναι ο στοχαστής που μας δίνει πολλά στοιχεία της προηγούμενης φιλοσοφικής παράδοσης και που αναμφισβήτητα αποτελεί και ο ίδιος εξέχουσα πηγή της και δομικό στοιχείο της Ιστορίας της Φιλοσοφίας. Είναι αυτός που θα μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις και τα ενδιαφέροντά του στους συνανθρώπους του. Είναι ο ανθρωπιστής, με τη μεγάλη ευαισθητοποίηση, που τον ενδιαφέρει να είναι οι συνάνθρωποί του ευδαίμονες. Ενώ γνωρίζει την ατελή φύση των ανθρώπινων όντων, έχει εμπιστοσύνη στην ικανότητά τους και

⁹⁶ Ενδεικτικά αναφέρω τις πραγματείες: *Παραμυθητικός εις τὴν γυναῖκα τὴν αὐτοῦ, Περὶ τῆς Ἡροδότου Κακοηθείας, Βίοι τῶν δέκα ρητόρων και Συγκρίσεως Ἀριστοφάνους καὶ Μενάνδρου ἐπιτομή.*

στη θέλησή τους για συνεχόμενη βελτίωση. Στο σημείο αυτό θέλει να τους ενισχύσει για να κατακτήσουν την ευδαιμονία. Η βοήθεια που μπορεί να τους προσφέρει είναι η καθοδήγηση προς την ηθική και η ξεκάθαρη διατύπωση κανόνων και κωδίκων συμπεριφοράς. Ο Πλούταρχος από τα πρώτα χρόνια έθεσε ως κεντρικό στοιχείο της σκέψης του μια ηθική προσανατολισμένη στην πρακτική και το στοιχείο αυτό το υπερασπίστηκε ως το τέλος. Ήξερε πως η καλοσύνη, η ευπρέπεια και η ευγένεια οδηγούν στην καλή ζωή. Έπρεπε να βρεθεί κάποιος για να γαλουχήσει την ανθρωπότητα και να τη στρέψει προς τις αρετές· και αυτός ήταν ο Πλούταρχος. Μόνο κατακτώντας την αρετή θα μπορούσε ο άνθρωπος να διάγει μακάριο βίο, σαν αυτόν που έζησε και ο ίδιος.

1.3 Ο Πλούταρχος, μια σημαντική πηγή για την αρχαία φιλοσοφία.

Σκοπός του Πλούταρχου, ήταν το να εμφυτεύσει στους ανθρώπους της εποχής του έναν τέτοιο ηθικό κώδικα, που να τους κατευθύνει σε ορθές σκέψεις, να τους υποδείξει κόσμιες πράξεις και κατά συνέπεια να τους οδηγήσει στην ολβιότητα και την ευδαιμονία. Ως ένα από τα μέσα για την επίτευξη αυτού του στόχου θεώρησε την προσφορά προγενεστέρων αντιλήψεων και θέσεων. Το να μεταφέρει στους σύγχρονούς του τη συσσωρευμένη «σοφία» των προηγούμενων φιλοσόφων, ποιητών, ιστορικών και συγγραφέων ήταν ένας τρόπος για να τους ωθήσει μέσω της γνώσης σε ένα καλύτερο τρόπο ζωής. Το συγγραφικό του έργο λοιπόν, εκτός από τον απώτερο στόχο του να μεταλαμπαδεύσει στους σύγχρονούς του ιδέες

επιφανών ανδρών, κατέστη και μια ανεκτίμητη πηγή, όσον αφορά στη σκέψη των προηγούμενων διανοητών.

Η διάσωση των αρχαίων κειμένων και η αξιοπιστία τους –ιδίως των κειμένων που γράφτηκαν προ του Πλάτωνα- είναι ένα ζήτημα που έχει προκύψει σε όλους τους μελετητές του αρχαίου στοχασμού. Μεγάλη δυσκολία, αντιμετωπίζουν καταρχήν οι μελετητές των προσωκρατικών φιλοσόφων. Η ολοσχερής απώλεια των πρωτότυπων έργων, η ελλιπής διάσωση των λεγομένων τους μέσω των μεταγενεστέρων πηγών και η μεγάλη χρονική απόσταση μεταξύ του Πλούταρχου και της εποχής των Προσωκρατικών, δημιουργούν προβλήματα στην κατανόηση και στην εξέταση των θέσεών τους. Οι λιγοστές και πενιχρές πηγές⁹⁷ δεν μπορούν να μας δώσουν το εύρος και το βάθος της προσωκρατικής σκέψης. Το ίδιο συμβαίνει και με μεταγενέστερους φιλοσόφους, των οποίων το έργο έχει χαθεί και μας είναι γνωστό μόνο μέσω αναφορών και παραθέσεων αποσπασμάτων τρίτων συγγραφέων.

Επισκοπώντας το ζήτημα με χρονολογική σειρά και από την πλευρά της φιλοσοφίας, μια πρώτη κάπως ολοκληρωμένη αντίληψη για τους πρώτους στοχαστές δίδεται από το διασωθέν μεγάλο μέρος του ποιήματος του Παρμενίδη. Για τους Μιλησίους, τον Πυθαγόρα, τον Ηράκλειτο, τους προ του Παρμενίδη Ελεάτες και τους Ατομικούς φιλόσοφους, ξέρουμε ελάχιστα πράγματα και αυτά αποσπασματικά.⁹⁸ Οι πρώτες και παλαιότερες μαρτυρίες ξεκινούν τον 4^ο π.Χ αιώνα μέσα από το έργο του Πλάτωνα. Την ίδια χρονική

⁹⁷ William C. K. Guthrie (1962), *A History of Greek Philosophy*, vol. 1, σ. XII-XIV. Το σύνολο των διασωθέντων κειμένων των Προσωκρατικών φιλοσόφων, το βρίσκουμε στο σημαντικό έργο των Hermann Diels και Walther Kranz, (1903), *Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und deutsch*.

⁹⁸ Charles Kahn (1959), σ. 2-3.

περίοδο απαντάμε κάποιες σποραδικές αναφορές στα έργα του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη, τα οποία όμως δεν ανήκουν στον κύκλο των φιλοσοφικών πραγματειών. Ο Πλάτων στο έργο του προσπάθησε να εντάξει σ' έναν ιστορικό τρόπο ερμηνείας την προσωκρατική σκέψη. Μας έχει διασώσει αρκετά αποσπάσματα· κυρίως των προσωκρατικών εκείνων φιλοσόφων, που θεωρούσε συγγενική τη σκέψη τους με τις δικές του απόψεις. Όμως ο Αθηναίος φιλόσοφος πολλές φορές είναι αμελής και αναμιγνύει την παράθεση με την παράφραση. Συχνά η στάση του δεν είναι αντικειμενική και οι παρατηρήσεις και τα σχόλιά του είναι υπερβολικά και διακατέχονται από μια χιουμοριστική διάθεση και μια αμυδρή ειρωνεία,⁹⁹ ενώ είναι κραυγαλέα η απουσία οποιασδήποτε ονομαστικής αναφοράς στο αντίπαλο δέος, τον Δημόκριτο.

Ο δεύτερος φιλόσοφος, που μας παραθέτει αρκετά αποσπάσματα και αρκετά αντικειμενικά, είναι ο Αριστοτέλης. Ο μαθητής του Πλάτωνα στην προσπάθειά του να αναπτύξει το δικό του φιλοσοφικό σύστημα, αποπειράται μια κριτική αποτίμηση και μια ταξινόμηση των απόψεων των προγενεστέρων.¹⁰⁰ Ιδίως στα έργα του *Φυσικά* και *Μετά τὰ φυσικά* προσπαθεί να δώσει μια γενική επισκόπηση των απόψεών τους. Όμως και στις δικές του παραθέσεις υπάρχουν πολλά λάθη και ανακρίβειες. Αυτό κυρίως συμβαίνει - όπως εικάζεται- γιατί, όπως όλοι όσοι έχουν γερό μυαλό, δυνατή μνήμη και μεγάλη εγκυκλοπαιδική μόρφωση στηρίζονται σε αυτά, έτσι και αυτός, προσπάθησε να αναπαράγει τις απόψεις των Προσωκρατικών από μνήμης.¹⁰¹

⁹⁹ Geoffrey S. Kirk, John E. Raven, Malcolm Schofield (1988), σ. 19.

¹⁰⁰ John Burnet (1975), *Early Greek Philosophy*, τόμος 4, σ. 31 και John Palmer (2009), σ. 2-50.

¹⁰¹ Charles Kahn (1959), σ. 31. Την άποψη αυτή, που παραθέτει ο Kahn την έχουν διατυπώσει πολύ παλαιότερα και οι Edward M. Cope & John E. Sandys (1877), *The Rhetoric of Aristotle*, Cambridge, II, 103. Για την αυστηρή κριτική στον Αριστοτέλη ως ιστορικό της προγενέστερης

Ανοίγοντας εδώ μια παρένθεση θα πρέπει να ειπωθεί ότι η κριτική στους δύο στοχαστές δεν πρέπει να είναι αυστηρή, ούτε να δούμε απομονωμένα τα ρηθέντα των πρώτων φιλοσόφων στα έργα τους. Η ενσωμάτωση των τόσων παραθεμάτων δεν έγκειται στο ότι θέλουν να γράψουν μια ιστορία των προγενέστερων διανοητών, αλλά αντίθετα ελαύνεται από τα προβλήματα της δικής τους φιλοσοφίας. Πραγματευόμενοι ζητήματα όπως η Ψυχή και η Αθανασία της, η Φύση, ο Λόγος και οι Αισθήσεις ως πηγή γνώσης, εντάσσουν στη συζήτηση όλες τις προγενέστερες απόψεις φανερώνοντας το ασαφές κατ' αυτούς υπόβαθρο και φωτίζοντας τη δική τους προσπάθεια για να θεμελιώσουν το φιλοσοφικό τους οικοδόμημα. Δεν μας έχουν παραδώσει ένα ολοκληρωμένο προσωκρατικό κείμενο. Εντάσσοντας όμως αποσπάσματα, στο δικό τους έργο, κατανοούμε το γενικότερο πλαίσιο τους και το «πνεύμα» με το οποίο γράφτηκαν. Έρχονται στο προσκήνιο οι πρόδρομοι του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και φανερώνεται με αυτόν τον τρόπο η πορεία και η εξέλιξη της σκέψης.¹⁰²

Ο τρίτος κατά σειρά φιλόσοφος, που έθεσε το θεμέλιο για τη διάσωση και τη διάδοση της προσωκρατικής σκέψης, είναι ο μαθητής του Αριστοτέλη, Θεόφραστος. Ο Διογένης Λαέρτιος στους *Βίους Φιλοσόφων*¹⁰³ μέσα από τον μακρύ κατάλογο των έργων του Θεοφράστου, αναφέρει πως είχε γράψει μια ιστορία της φιλοσοφίας δεκαέξι βιβλίων, στην οποία μη ακολουθώντας χρονική σειρά εξέτασε τα βασικά ζητήματα της φιλοσοφικής σκέψης

του φιλοσοφίας βλ. το θεμελιώδες έργο του Harold F. Cherniss (1935), *Aristotle's Criticism of Pre-Socratic Philosophy*.

¹⁰² Hans Georg Gadamer (2005), σ. 66, 77, 127.

¹⁰³ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι Φιλοσόφων*, 5, 13.

εκκινώντας από τον Θαλή τον Μιλήσιο και φτάνοντας ως τον Πλάτωνα. Επίσης, στον ίδιο κατάλογο, υπάρχουν έργα αφιερωμένα σε μεμονωμένους φιλοσόφους, όπως οι Αναξιμένης και Αναξαγόρας. Έχοντας οι μετέπειτα στοχαστές αυτό το χαμένο έργο του Θεόφραστου, που τιτλοφορείται *Φυσικῶν Δόξαι*, και που αποτελεί μια σημαντική πηγή της προσωκρατικής σκέψης, ως βασικό εργαλείο διάδοσης και αναπαραγωγής των προσωκρατικών απόψεων, στηρίχτηκαν στο κείμενό του και έγραψαν για τους πρώτους φιλοσόφους· για τις θεωρίες, τις απόψεις και το φιλοσοφικό τους σύστημα.

Το χαμένο λοιπόν έργο του Θεόφραστου, έγινε η πιο αξιόπιστη πηγή της προσωκρατικής σκέψης. Όλες οι μεταγενέστερες συλλογές αυτό είχαν σαν οδηγό και πρότυπο και οι συγγραφείς των μετέπειτα έργων ονομάστηκαν Δοξογράφοι, από τη λέξη δόξα, που περιελάμβαναν στους τίτλους τους οι πραγματείες των Προσωκρατικών.¹⁰⁴ Στο πλαίσιο αυτό ο Kahn¹⁰⁵ βασιζόμενος και σε παλαιότερους μελετητές, κατηγοριοποιεί σε τέσσερις ομάδες τα δοξογραφικά κείμενα. Στην πρώτη ομάδα τοποθετεί τα κείμενα του Σιμπλίκιου. Ο μορφωμένος υπομνηματιστής του 6^{ου} μ.Χ αιώνα, μας καθιστά ξεκάθαρο πως για τις απόψεις των πρώτων φιλοσόφων, ακολουθεί τον Θεόφραστο. Στις πρώτες σελίδες των σχολίων του για τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη, παραθέτει πολλά αποσπάσματα και έτσι συμβάλλει στην ορθή και καίρια διάσωσή τους.

Στη δεύτερη κατηγορία τοποθετεί τα κείμενα του Ιππόλυτου. Στην εισαγωγή του έργου του *Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος* υπάρχει μια σύντομη

¹⁰⁴ William C. K. Guthrie (1962), σ. XIII καθώς και Han Baltussen (2000), *Theophrastus against the Presocratics and Plato: Peripatetic Dialectic in the De Sensibus*.

¹⁰⁵ Charles Kahn (1959), σ. 13-19.

ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας. Η σύντομη ιστορία αποτελεί μια θεοφράστεια επιτομή, παρότι που για χρόνια –λανθασμένα- αποδιδόταν στον Ωριγένη.¹⁰⁶

Στην τρίτη κατηγορία ανήκουν τα παραθέματα του Ευσέβιου, που περιλαμβάνονται στο έργο του *Προπαρασκευῇ εὐαγγελική*. Το κείμενο του 4^{ου} μ.Χ αιώνα αναπαράγει τα ερανίσματα από το ψευδοπλουτάρχιο έργο *Στρωματεῖς*. Οι *Στρωματεῖς* δεν θεωρούνται ισότιμοι με τα έργα του Σιμπλίκιου και του Ιππόλυτου, λόγω του ότι δεν μένουν πιστοί στα λόγια των Προσωκρατικών, αλλά επιχειρούν μια πιο ελεύθερη διατύπωση. Παρόλα αυτά όμως μας μεταφέρουν πληροφορίες μεγάλου ενδιαφέροντος που δεν διασώζονται πουθενά αλλού.¹⁰⁷

Στην τέταρτη κατηγορία τοποθετείται το έργο του Πλούταρχου *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*. Το σημαντικό για την ιστορία της φιλοσοφίας κείμενο αποτελείται από πέντε βιβλία, που εμπεριέχουν τις απόψεις επί πολλών θεμάτων των προγενεστέρων φιλοσόφων, αρχής γενομένης από τους Προσωκρατικούς και καταλήγοντας στις τρεις μεγάλες σχολές της ελληνιστικής περιόδου.¹⁰⁸ Το ίδιο κείμενο αποτελεί και ένα τμήμα

¹⁰⁶ John Burnet (1975), σ. 33-34 και Jaap Mansfeld and David Runia (1997), *Aëtiana: The Method and Intellectual Context of a Doxographer, Volume I: The Sources*, σ. 64-120.

¹⁰⁷ Charles Kahn (1959), σ. 21.

¹⁰⁸ Έχει υπάρξει μια μεγάλη συζήτηση αν το έργο αυτό ανήκει στα πλουτάρχεια ή όχι. Οι αντιλογίες για τη γνησιότητά του είναι έντονες. Στον κατάλογο του Λαμπρία υπάρχει καταχωρημένο στην 61^η θέση· επίσης οι Hermann Diels και Guy Lachenaud, σχολιαστής του έργου στις εκδόσεις Belles Lettres, το θεωρούν γνήσιο, ενώ αντιθέτως οι εκδόσεις Loeb δεν το περιλαμβάνουν στο πλουτάρχιο corpus, θεωρώντας το πλαστό. Οι Jaap Mansfeld & David T. Runia (1997), σ. 122-124 καταθέτοντας μια αυστηρά δομημένη επιχειρηματολογία, η οποία αρχίζοντας με την εξέταση του καταλόγου του Λαμπρία και την αναφορά δύο επιπλέον κειμένων, του κειμένου 183 με τίτλο *Φυσική Έπιτομή* και του κειμένου 196 με τίτλο *Φυσικῶν*

του συγγράμματος του Ιωάννη Στοβαίου *Ἐκλογαὶ ἀποφθεγμάτων*. Το *Ἐκλογαὶ ἀποφθεγμάτων*, είναι ένα κείμενο που γράφτηκε τον 5^ο μ.Χ αιώνα και η ομοιότητά του με το *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*, που γράφτηκε τριακόσια σχεδόν χρόνια πρωύτερα, είναι σαφής. Τα δύο αυτά κείμενα καθώς και οι ψευδοπλουτάρχαιοι *Στρωματεῖς*, οδήγησαν τον Diels¹⁰⁹ να προβεί στη διατύπωση της θεωρίας για την ύπαρξη ενός παλαιότερου κοινού κειμένου των ελληνιστικῶν χρόνων, του *Vetusta Placita*, ίχνη του οποίου βρίσκουμε στον Κικέρωνα και στον Censorius και το οποίο υπήρξε έναυσμα και αρχική πηγή όλων των μετέπειτα συγγραφέων.¹¹⁰

Οι Προσωκρατικοί, ως «πρώτοι» φιλόσοφοι ενέπνευσαν πολλούς και απετέλεσαν εφελτήριο για τη σκέψη τους. Είναι μακρύς ο κατάλογος των στοχαστῶν που αναφέρουν στο έργο τους προσωκρατικά ρηθέντα. Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες, οι Ανθολόγοι ακόμη και οι ιστορικοί.¹¹¹ Απ' τον κατάλογο αυτόν δεν θα μπορούσε να λείψει ο Πλούταρχος που στο σύνολο

ἀρεσκόντων και συνεχίζοντας με τις αναφορές του Ευσέβιου και του Θεοδώρητου, καταλήγουν στο να το θεωρήσουν Επιτομή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας γραμμένη όχι από τον Πλούταρχο, αλλά από τον μεταγενέστερο συγγραφέα Ψευδο – Πλούταρχο.

¹⁰⁹ Hermann Diels (1879), *Doxographi Graeci*, σ. XX.

¹¹⁰ Jaap Mansfeld & David T. Runia (1997), σ. 64-110.

¹¹¹ Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες και κυρίως ο Ευσέβιος, ο Ειρηναίος, ο Αρνόβιος, ο Θεοδώρητος, ακόμη και ο Άγιος Αυγουστίνος στα κείμενά τους μας αφήνουν πολλές μαρτυρίες για τους Προσωκρατικούς. Ο Ανθολόγος Στοβαίος που έζησε τον 5^ο αιώνα μ. Χ. και απέχει τόσο πολύ χρονικά από τους Προσωκρατικούς, μας έχει κληροδοτήσει πολλά τους αποσπάσματα και κυρίως του Δημόκριτου. Είναι πολλοί οι στοχαστές που μας έχουν προσφέρει χωρία της προσωκρατικής σκέψης. Ενδεικτικά παρατίθενται οι Διογένης Λαέρτιος, Φιλόδημος, Αλέξανδρος ο Αφροδισιεύς, Μάρκος Αυρήλιος, Ωριγένης, Στράβων, Πλωτίνος, Πορφύριος, Ιάμβλιχος, Πρόκλος.

του έργου του μνημονεύει πολλά αποσπάσματα των Προσωκρατικών¹¹² αλλά και κατοπινών φιλοσόφων.

Οι συχνές αναφορές του, φανερώνουν την εκτίμησή του σε πολλούς από τους πρώτους φιλοσόφους και την αναγνώριση της αξίας τους. Πολλές απόψεις τους αναπαράγονται, παραθέτονται και σχολιάζονται. Για ορισμένους από αυτούς γίνεται σαφές ότι έτρεφε ιδιαίτερη προτίμηση και οι θεωρίες τους ήταν αρκούντως συμπαθείς σε αυτόν, ενώ με άλλους διαφωνούσε και δεν δίσταζε να τους ασκήσει κριτική. Στους πιο προσφιλείς του συγκαταλέγονται ο «σκοτεινός» Ηράκλειτος για τον οποίο βρίσκουμε περισσότερες από εβδομήντα αναφορές, από τις οποίες οι δέκα επτά είναι διασωσμένες μόνο από τον Χαιρωνέα. Επίσης στον κατάλογο του Λαμπρία έχει διασωθεί με τον αριθμό 205 ο τίτλος της χαμένης πραγματείας του, *Περὶ τοῦ τί ἔδοξεν Ἡρακλείτῳ*.¹¹³

Εντοπίζουμε γύρω στις εκατό αναφορές για τον Εμπεδοκλή, που τον παραθέτει είτε επώνυμα είτε ανώνυμα, ενώ ταυτοχρόνως ο Δημόκριτος κατέχει σημαντική θέση, γιατί πέραν των πενήντα περίπου παραθεμάτων που καταμετρώνται, ο ίδιος ο Πλούταρχος, στο έργο *Περὶ εὐθυμίας* τοποθετεί τον εαυτό του στη δημοκρίτεια παράδοση.¹¹⁴ Ο Ελεάτης Παρμενίδης αναφέρεται αρκετές φορές και δύο αποσπάσματά του διαφυλάσσονται μόνο στα πλουτάρχεια συγγράμματα. Από τους Πυθαγόρειους χρησιμοποίησε τα

¹¹² Βλ. Geoffrey S. Kirk, John E. Raven, Malcolm Schofield (1988), σ. 17, όπου αναφέρουν ότι ο Πλούταρχος, ο ακαδημαϊκός φιλόσοφος, ιστορικός και δοκιμιογράφος του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, μας προσφέρει, στα εκτενή *Ἠθικά* του, εκατοντάδες παραθέματα (που συχνά επεκτείνονται, παραποιούνται με εμβόλιμες λέξεις, ή αναδιατυπώνονται εν μέρει από τον ίδιο) από τους Προσωκρατικούς.

¹¹³ Jackson P. Hershbell (1977), «Plutarch and Heraclitus», σ. 179-201.

¹¹⁴ Robert Lamberton (2001), σ. 43.

αριθμητικά και τα μουσικά στοιχεία που τον εξυπηρετούσαν και τα ενέταξε στα έργα του. Τέλος όσον αφορά στον Θαλή τον Μιλήσιο και τον τρόπο με τον οποίο κατάφερε να μετρήσει το ύψος των αιγυπτιακών πυραμίδων, ο Πλούταρχος είναι ο μοναδικός που δίνει έναν διαφορετικό τρόπο μέτρησής τους απ' ό,τι οι υπόλοιποι σχολιαστές.¹¹⁵

Όμως πέραν των Προσωκρατικών υπάρχουν πάμπολλες και εκτενείς αναφορές και στον Πλάτωνα. Γύρω στα εξακόσια πλατωνικά χωρία εντοπίζονται στο έργο του. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τους διαλόγους *Φαίδων*, *Φαῖδρος*, *Συμπόσιο*, *Πολιτεία*, *Τίμαιος* και *Νόμοι*.¹¹⁶ Αυτό αποδίδεται στο ότι το περιεχόμενο των διαλόγων αυτών που αγγίζει τους τομείς της σωστής διακυβέρνησης μιας πόλης, της διατύπωσης χρηστών νόμων και της πολιτικής τοποθέτησης άπτεται περισσότερο των δικών του φιλοσοφικών ενδιαφερόντων. Το ίδιο ισχύει και για τα ζητήματα που αφορούν τον θάνατο, την υπόσταση και ύπαρξη της ψυχής και εν γένει τη μεταφυσική και την κοσμολογία.

Ο επόμενος φιλόσοφος που μνημονεύεται πάνω από διακόσιες φορές είναι ο Σταγίριτης Αριστοτέλης. Και από τον Αριστοτέλη αναφέρει περισσότερο τα αποσπάσματα που εμπεριέχονται στην *Αθηναίων Πολιτεία* και στα *Πολιτικά*. Παραδίδονται επίσης εβδομήντα αποσπάσματα, που δεν έχουν διασωθεί από άλλες πηγές.¹¹⁷ Το αυτό συμβαίνει και με πενήντα χωρία του Θεόφραστου.

¹¹⁵ Jackson P. Hershbell (1986), «Plutarch and the Milesian Philosophers», σ. 172-185.

¹¹⁶ Για τις αναφορές αυτές βλ. William C. Helmbold - Edward N. O' Neil (1959), σ. 56-63. Στο έργο του υπάρχουν καταγεγραμμένα όλα τα πλουτάρχεια παραθέματα για τους προγενεστέρους συγγραφείς. Σώζονται ως γνωστόν, και δύο έργα του ίδιου του Πλούταρχου με πλατωνική τιτλοθεσία: τα *Πλατωνικά ζητήματα* και το *Περὶ τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας*.

¹¹⁷ ό.π., σ. 8-12.

Η ιδιαίτερη σχέση του Πλούταρχου με τους Στωικούς εντοπίζεται στον μακρύ κατάλογο των αναφορών του γι' αυτούς. Μνημονεύει δέκα Στωικούς και μας δίνει εκτενείς πληροφορίες για τον Χρύσιππο αλλά και τον Ποσειδώνιο.¹¹⁸ Παρότι η αντίθεσή του για τους Επικούρειους είναι φανερή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αυτό δεν τον εμποδίζει να διασώσει εβδομήντα πέντε αποσπάσματά τους και να έχει γράψει αρκετά έργα γι' αυτούς.¹¹⁹

Όλα τα παραπάνω φανερώνουν τη σχέση του Βοιωτού στοχαστή με την πρότερη φιλοσοφική παράδοση. Αθροιστικά, τα πάνω από δύο χιλιάδες αποσπάσματα που διασώζει, τον καθιστούν μια σημαντική πηγή της αρχαίας φιλοσοφίας, που έχει κληροδοτήσει στους μεταγενέστερους πολύτιμες ιδέες και απόψεις παλαιότερων συγγραφέων και που χωρίς τη δική του γραφίδα όλα αυτά θα είχαν χαθεί.

1.4 Ο ιστορικός Πλούταρχος.

Το να τεθεί υπό συζήτηση το θέμα του κατά πόσον αρμόζει να αποδοθεί στον Πλούταρχο η ιδιότητα του ιστορικού, είναι λίγο οξύμωρο εάν και εφόσον σταθούμε μόνο στα ίδια του τα λόγια. Στον βίο του *Αλεξάνδρου* καθιστά ξεκάθαρο στον αναγνώστη πως με το έργο τούτο δεν γράφει ιστορία, δεν στέκεται στα μεγάλα και σημαντικά γεγονότα, αλλά προσπαθεί να υφάνει τη ζωή και να φανερώσει το ήθος του άντρα που περιγράφει.¹²⁰

¹¹⁸ ό.π., σ. 14–17.

¹¹⁹ Μιχάλης Γ. Μερακλής (1966), σ. 57–58.

¹²⁰ Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 1.2–3: «οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους, οὔτε ταῖς ἐπιφανεστάταις πράξεσι πάντως ἔνεστι δῆλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας, ἀλλὰ πρᾶγμα βραχὺ πολλάκις καὶ ῥῆμα καὶ παιδιὰ τις ἔμφασιν ἥθους ἐποίησε μᾶλλον ἢ μάχαι μυριόνεκροι καὶ παρατάξεις αἱ μέγισται καὶ πολιορκίαι πόλεων, ὥσπερ οὖν οἱ ζωγράφοι τὰς ὁμοιότητας ἀπὸ

Από την άλλη μεριά, ο βίος του Θησέως αρχίζει με ένα εξαιρετικά σημαντικό προοίμιο.¹²¹ Διαφαίνεται η προσπάθεια του Πλούταρχου να διαχωρίσει τους βίους των αντρών των οποίων το ιστορικό παρελθόν ήταν γνωστό και παραδεδομένο από ποικίλες πηγές, από τους βίους του Θησέα και του Ρωμύλου, του πατέρα και οικιστή αντιστοίχως της Ρώμης και των Αθηνών. Στις λίγες γραμμές του προοιμίου τονίζει ότι ανακύπτουν προβλήματα όσο η αφήγηση πηγαίνει πίσω στον χρόνο γιατί τα στοιχεία που προκύπτουν είναι αναξιόπιστα «καὶ τραγικὰ ποιηταὶ καὶ μυθογράφοι νέμονται, καὶ οὐκέτ' ἔχει πίστιν οὐδὲ σαφήνειαν». Αν και γνωρίζει καλά ότι το μακρινό παρελθόν βρίθκει μυθικών στοιχείων, ωστόσο επικαλείται και προσφεύγει στον «ἐκκαθαίρομενον λόγῳ» για να φύγει «τὸ μυθῶδες» και η διήγησή του «λαβεῖν ἱστορίας ὄψιν».¹²² Αυτό είναι μια απαίτηση μεθοδολογικής προσέγγισης της ιστορικής αλήθειας, τέτοιου επιπέδου, που παραπέμπει στον Θουκυδίδη.¹²³ Από την αρχή θέλει να καταστήσει σαφές στο κοινό του ότι όλα όσα έπονται δεν είναι άκρως αληθινά, αλλά ότι ανήκουν στην αρχαιολογία, που ναι μεν μπορεί να μεταδώσει με αρκετή ακρίβεια το παρελθόν, όμως δεν μπορεί να εγείρει αξιώσεις πλήρους

τοῦ προσώπου καὶ τῶν περὶ τὴν ὄψιν εἰδῶν, οἷς ἐμφαίνεται τὸ ἦθος, ἀναλαμβάνουσιν, ἐλάχιστα τῶν λοιπῶν μερῶν φροντίζοντες, οὕτως ἡμῖν δοτέον εἰς τὰ τῆς ψυχῆς σημεῖα μᾶλλον ἐνδύεσθαι καὶ διὰ τούτων εἰδοποιεῖν τὸν ἐκάστου βίον, ἐάσαντας ἐτέροις τὰ μεγέθη καὶ τοὺς ἀγῶνας».

¹²¹ Πλούταρχος, *Θησεύς*, 1.1-2.

¹²² *ὁ.π.*, 1.4.7.

¹²³ Ο Θουκυδίδης στο 1.22.4 της εξιστόρησης του πελοποννησιακού πολέμου λέει: «καὶ ἐς μὲν ἀκρόασιν ἴσως τὸ μὴ μυθῶδες αὐτῶν ἀτερεπότερον φανεῖται: ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὖθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίῳ ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται».

αντικειμενικότητας. Παρότι η αλήθεια είναι συγκεχυμένη και θολή, προσπαθεί η σύνθεση του υλικού να γίνει με αληθοφάνεια. Για τον λόγο αυτόν προβαίνει σε μια συχνή αναφορά πηγών,¹²⁴ σε παράθεση δύο ή παραπάνω εκδοχών του ίδιου μύθου¹²⁵ και μερικές φορές πρόκρισης του πιο αληθοφανούς. Προσέχει ώστε και η γλώσσα της περιγραφής, από φιλολογικής άποψης, να απέχει από το μυθικό στοιχείο. Ταυτοχρόνως κάποιες πληροφορίες που εξ' αρχής του φαίνονται ψεύτικες και φανταστικές τις απορρίπτει χωρίς δεύτερη σκέψη, ενώ ταυτοχρόνως προσπαθεί να εντάξει τον μύθο στην καθημερινότητα,¹²⁶ ώστε να μην ξενίζει και να μην φαίνεται ως κάτι επίπλαστο.

Όμως παρά τις όποιες δηλώσεις κάνει και παρά τη γνώμη που έχει φέρει ο ίδιος για τον εαυτό του, δεν πρέπει να παραβλέπονται δύο στοιχεία. Καταρχάς ο ίδιος ο συγγραφέας, με τον τίτλο του έργου του *Βίοι Παράλληλοι*, τοποθετεί τον εαυτό του στον κύκλο των βιογράφων. Βιογράφος σημαντικός, που ακολουθεί τη χρονική αλληλουχία περιγραφής των γεγονότων και που

¹²⁴ Χάρη στα κείμενα του Πλούταρχου, έχουν σωθεί ιστορικά αποσπάσματα, απόψεις και πληροφορίες συγγραφέων, που το έργο τους έχει χαθεί, όπως για παράδειγμα του Ιερώνυμου του Καρδιανού. (Philip A. Stadter (1992), σ. 4).

¹²⁵ Θα αναφέρω ενδεικτικά ένα παράδειγμα το οποίο απαντάται στην παράγραφο 20 του Βίου του Θησέα. Ο Θησέας φεύγει από την Κρήτη με την Αριάδνη. Από το σημείο αυτό και μετά αρχίζουν να γράφονται όλες οι ιστορικές μαρτυρίες που υπάρχουν για το γεγονός. 1. Η Αριάδνη κρεμάστηκε γιατί την εγκατέλειψε ο Θησέας. 2. Η Αριάδνη πήγε στη Νάξο και παντρεύτηκε τον ιερέα του Διονύσου. 3. Η Αριάδνη γέννησε δύο γιούς με τον Θησέα. 4. Η Αριάδνη με τον Θησέα ξέπεσαν μετά από κακοκαιρία στην Κύπρο και στο νησί εκείνη πέθανε. Ο Πλούταρχος αναφέρει και τις τέσσερις εκδοχές παραθέτοντας τις πηγές από όπου άντλησε τις πληροφορίες, όπου τις γνωρίζει. Αντίστοιχα παραδείγματα μπορούν να εντοπιστούν σε όλον τον βίο.

¹²⁶ Christopher Pelling (2002), σ. 171-176.

οι ακαδημαϊκές του ρίζες πρέπει να αναζητηθούν στους Περιπατητικούς και ίσως και στον Ποσειδώνιο.¹²⁷ Όμως είναι λογικό στη βιογραφία να υπάρχουν μεγαλύτερες δόσεις μυθοπλασίας απ' ό τι στην ιστορία· ακόμη και σε κείμενα πολιτικής βιογραφίας, που παρέχουν σοβαρή ανάλυση και διεισδυτική ματιά. Αυτού του είδους η βιογραφία, αν και πολύ πιο αυστηρής δομής και στοιχείων από ό τι οι βιογραφίες άλλων μη πολιτικών προσώπων, δεν παύει να εμπεριέχει συχνά φήμες, μυθολογήματα και διαδόσεις.¹²⁸

Κατά δεύτερον, ακόμη και αν ο Πλούταρχος γράφει βιογραφίες, τείνει προς την πολιτική ιστοριογραφία, οπότε η ιδιότητα του δεν του στερεί και την ιδιότητα του ιστορικού. Όμως ιστορικός με μια πιο ευρεία έννοια του όρου και με μια πιο χαλαρή αντιμετώπιση του ιστορικού γίνεσθαι. Έχει έναν πιο προσωπικό τρόπο προσέγγισης των γεγονότων, των προσώπων και των χρονολογιών και μια πιο συναισθηματική και υποκειμενική στάση ως προς το να κοιτάζει τα πράγματα.¹²⁹

Καταρχάς δεν είναι τόσο συνεπής στις χρονολογίες, όπως οι προγενέστεροι. Ιδιαίτερος ιστορικοί όπως ο Θουκυδίδης, που με την έντονη προσήλωση στις χρονολογίες και την κατασκευή χρονολογικών πινάκων, παρότι έχαιραν της εκτίμησης του Πλούταρχου, δεν απέτελεσαν παράδειγμα προς μίμηση. Στη χρονολόγηση των *Βίων* υπάρχουν διάφορα προβλήματα. Μη δίνοντας τόσο μεγάλη βάση στα χρονικά δεδομένα, τον ενδιαφέρει πρωτίστως το γεγονός και δευτερευόντως η χρονική στιγμή που αυτό έλαβε χώρα.¹³⁰ Η διαδικασία πρόκρισης και επιλογής των γεγονότων συνδέονται με

¹²⁷ Arnaldo Momigliano (1971), σ. 18-20.

¹²⁸ Christopher Pelling (2002), σ. 145.

¹²⁹ Donald A. Russell (1973), σ. 59-60.

¹³⁰ Donald A. Russell (1973), σ. 56-57.

τον δικό του τρόπο αξιολόγησης. Τα συμβάντα και οι καταστάσεις που από τους ιστορικούς θεωρούνται σημαντικά, όπως οι μάχες, οι συρράξεις, οι συμφωνίες και οι συνθήκες, για τον Πλούταρχο δεν σημαίνουν κάτι, εάν δεν αποκαλύπτουν τον χαρακτήρα του βιογραφούμενου προσώπου. Για αυτόν, μια κίνηση, μια χειρονομία, μια λέξη φανερώνουν πολύ περισσότερα πράγματα για ένα πρόσωπο, παρά η εμπλοκή του σε πολύνεκρες μάχες.¹³¹

Ο Πλούταρχος πριν καταγράψει και παρουσιάσει το ιστορικό γεγονός επιδιώκει να βρει μέσα σε αυτό το ηθικό υπόβαθρο του βιογραφούμενου προσώπου.¹³² Η ηθική ποιότητα των βιογραφούμενων προσώπων προσελκύει το ύψιστο ενδιαφέρον του, γιατί αυτή συνδέεται με τις πράξεις τους, που δεν είναι απόρροια τυχαίων περιστατικών, αλλά συνυφασμένες με τον χαρακτήρα του κάθε ατόμου. Και τις πράξεις αυτές περιγράφει.

Όμως, προσπαθεί να μην είναι οι γνωστές, τετριμμένες και γνώριμες στο ευρύ κοινό πράξεις, που μπορεί να εμπεριέχονται σε όλα τα ιστορικά εγχειρίδια. Πόσο παράδοξο πράγματι, αυτός που θεωρούσε τον εαυτό του μη ιστορικό, να αναζητά τα πιο άγνωστα στοιχεία και να μελετά τις πιο δυσκολοπρόσιτες πηγές για να εκθέσει τη δική του άποψη.

Ο Πλούταρχος πράγματι ήταν βαθύς γνώστης του παρελθόντος. Είχε μελετήσει όλους τους μεγάλους συγγραφείς από ποικίλους πνευματικούς χώρους και τους κατείχε σε τέτοιο επίπεδο ώστε συχνά να παραθέτει αποσπάσματά τους από μνήμης. Πέραν των φιλοσόφων και των λογοτεχνών γνώριζε άριστα τον Ηρόδοτο -παρόλη την κριτική που του ασκεί-, τον Θουκυδίδη, τους Ξενοφώντα, Διόδωρο, Έφορο, Πολύβιο, Θεόπομπο, Τίμαιο, Αριστόβουλο, Ονεισίκριτο, Καλλισθένη, Ερατοσθένη, Δούρη και

¹³¹ Christopher Pelling (2002), σ. 102.

¹³² Philip A. Stadter (1989), σ. xxv-xxvi.

αναρίθμητους άλλους Έλληνες και Ρωμαίους ιστορικούς.¹³³ Ήταν σε τέτοιο σημείο κάτοχος των γραπτών του Θουκυδίδη, που δεν διστάζει να τον ανταγωνιστεί και μάλιστα όχι σε επίπεδο γραφής και λογοτεχνικής δεξιοτεχνίας, αλλά σε επίπεδο ιστορικής εντρύφησης και διείσδυσης. Γεγονότα που λείπουν από την αφήγηση του πελοποννησιακού πολέμου και που σχετίζονται με τις ζωές και τις πράξεις του Περικλή, του Αλκιβιάδη και του Νικία, τα συναντάμε στους αντίστοιχους βίους του Πλούταρχου.¹³⁴ Για να συγγράψει τους βίους των ανδρών αυτών ανατρέχει και προσκομίζει και άλλες πηγές πέραν του Θουκυδίδη, όπως ο Τίμαιος και ο Φίλιστος. Δεν του αρκούσε η παράθεση μίας μόνης πηγής, ακόμη κι αν αυτή ήταν ίσως η εγκυρότερη.¹³⁵

Στα συμβάντα ασκούσε κριτική και πολλές φορές ανασυνέθετε το θέμα. Δεν δίσταζε να διαφοροποιηθεί από τις υπάρχουσες πηγές και να προβεί σε δικές του ερμηνείες και αναγνώσεις. Προέβαλε και εντέλει κατέγραφε τη δική του οπτική, που πολλές φορές απέρρεε από έναν προσωπικό και ευαίσθητο τρόπο ανάγνωσης των κειμένων.¹³⁶ Η μέθοδος αυτή είναι ιστορική μέθοδος αντιμετώπισης των πραγμάτων ανεξαρτήτως εάν ο Πλούταρχος συμπεριελάμβανε τον εαυτό του στους ιστορικούς ή όχι.

Ένα επιπλέον επιχείρημα που μπορεί να προσφερθεί για την απόδοση του επιθέτου ιστορικός στον Πλούταρχο, είναι μέσω της σύγκρισης των *Βίων*

¹³³ Για τις πηγές που χρησιμοποίησε ο Πλούταρχος ως προς τη συγγραφή των *Βίων*, James R. Hamilton (1969), σ. xiix-lxii· Donald A. Russell (1973), σ. 46-59· Aristoula Georgiadou (1997), σ. 15-28· Reginald Barrow (1967), σ. 150-161 και Timothy Duff (1999), σ. 6-9.

¹³⁴ Πλούταρχος, *Νικίας*, 1.1, *Αλκιβιάδης*, 20.6-21.6 και *Περικλής*, 29-33.

¹³⁵ Philip A. Stadter (2002), σ. 10-40 και Enoch J. Powell (1939), «The Sources of Plutarch's Alexander» σ. 229-240.

¹³⁶ Christopher Pelling (2002), σ. 117-124.

με το κείμενο *Γυναικῶν ἀρεταί*. Η συγγραφή των *Βίων*, πρέπει να άρχισε γύρω στο 99 μ.Χ.¹³⁷ Όμως το μικρότερο ίδιας λογικής κείμενο, που πρέπει να γράφτηκε την τελευταία δεκαετία της ζωής του και που αφιερώνεται στη φίλη του Κλέα, είχε ως σκοπό να καταστήσει σαφές ότι οι γυναίκες και οι άντρες έχουν τις ίδιες αρετές. Την προαναφερθείσα θέση προσπαθεί να την αποδείξει, όχι φέροντας λογικά επιχειρήματα αλλά ιστορικά παραδείγματα. Ο Πλούταρχος λέει¹³⁸ ότι για να κατανοήσει κάποιος τις ομοιότητες και τις διαφορές των αντρών και των γυναικών, πρέπει να συγκρίνει τις ζωές τους, τις πράξεις και τα έργα τους. Η λογική αυτή συμπίπτει με τη λογική των *Βίων* και μαρτυρά για ακόμη μία φορά τον τελικό σκοπό του Χαιρωνέα· που είναι η ανάδειξη του ανθρώπινου χαρακτήρα, συνυφασμένου με την ιστορική πραγματικότητα,¹³⁹ η οποία όμως επόταν του ανθρώπινου χαρακτήρα, ο οποίος τοποθετούταν πριν και πάνω από τα γεγονότα. Ο άνθρωπος κυριαρχούσε σε κάθε ιστορική στιγμή και διαμόρφωνε ή επηρέαζε με τη σκέψη ή τις πράξεις του το ιστορικό γίγνεσθαι. Η ανάλυση του όρου χαρακτήρας και πώς αυτός γινόταν αντιληπτός, αξιώνει στο παρόν σημείο βαθύτερης ερμηνείας.

Στην αρχαιότητα επικρατούσε η πλατωνικής υφής άποψη ότι ο χαρακτήρας έρχεται στο φως μαζί με τη γέννηση του κάθε ατόμου. Δεν είναι κάτι το ευμετάβλητο και ασταθές, αλλά αυτό που συνοδεύει τον άνθρωπο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Ο χαρακτήρας αποτελείται από ιδιαίτερα και ξεχωριστά γνωρίσματα, που καθιστούν τον κάθε άνθρωπο μοναδικό. Βέβαια σε όλη του τη ζωή και σε όλες τις συνθήκες που επικρατούν, ο άνθρωπος

¹³⁷ Joseph Geiger (1981), «Plutarch's Parallel Lives: The Choice of Heroes», σ. 100-104.

¹³⁸ Πλούταρχος, *Γυναικῶν ἀρεταί*, 243B-D.

¹³⁹ Philip A. Stadter (1965), σ. 1-10.

δέχεται επιδράσεις από πολλούς εξωγενείς και αλλότριους παράγοντες, όπως η κοινωνία, η εκπαίδευση, οι οικείοι και η θρησκεία. Οι εξωγενείς παράγοντες βοηθούν στον σχηματισμό της προσωπικότητας του ατόμου. Έτσι σημειώνεται μια διττή προσέγγιση του θέματος: ο χαρακτήρας από τη μια και η προσωπικότητα από την άλλη. Ο μεν πρώτος είναι κάτι το βαθύτερο και δύσκολα εξηγήσιμο, ο οποίος αναφέρεται σε εσώτερες καλές ή κακές ποιότητες και χρήζει ηθικής αποτίμησης. Είναι η ουσία του κάθε ανθρώπου, ο βαθύς και αναλλοίωτος σχεδόν τρόπος σύστασής του. Η προσωπικότητα σχετίζεται περισσότερο με τη συμπεριφορά, τις αντιδράσεις και τους τρόπους εκδήλωσης των ανθρώπων. Η προσέγγιση των αρχαίων συγγραφέων και βιογράφων αφορούσε συχνότερα στον χαρακτήρα.¹⁴⁰

Ο Πλούταρχος είναι μια ιδιάζουσα περίπτωση όσον αφορά στην προσέγγιση αυτή. Καταρχήν πιστεύει ότι ο χαρακτήρας είναι το βασικό ίδιον των ανθρώπων, το οποίο επηρεάζεται από τους εξωτερικούς παράγοντες που διαπλάθουν την προσωπικότητα.¹⁴¹ Είναι σημαντικό ότι δεν βλέπει τους ήρωές του με στατικότητα, αλλά προσπαθεί να βρει με ποιόν τρόπο διαμορφώθηκαν. Προσπαθεί να ακολουθήσει το νήμα της ζωής των πρωταγωνιστών του από τη γέννησή τους. Δύσκολο εγχείρημα γιατί πάντα οι πληροφορίες που υπάρχουν για ένα άτομο είναι πολλές από τη στιγμή που το άτομο αυτό γίνει σπουδαίο. Η νηπιακή και η παιδική ηλικία είναι σκοτεινές περίοδοι της ζωής του. Έτσι οι βιογράφοι πολλές φορές καταφεύγουν σε φανταστικές ιστορίες, για να γεμίσουν το κενό. Ο

¹⁴⁰ Christopher Gill (1983), «The Question of Character-Development: Plutarch and Tacitus», σ. 469-472. Μόνο ο στωικός φιλόσοφος Παναίτιος είχε προβάλει τη θεωρία του προσώπου (persona), κατά τον Κικέρωνα. (*De Officiis*, I. 107-121).

¹⁴¹ Μια τέτοια αντιμετώπισή του ζητήματος είναι πολύ προοδευτική για έναν βιογράφο του δεύτερου αιώνα. Όμως σε σχέση με τα σημερινά πρότυπα, δεν παύει να υστερεί.

Πλούταρχος διαφέρει. Προσπαθεί να μην προστρέχει στον μύθο ή στη φαντασία για να προσκομίσει στοιχεία. Άλλη μια απόδειξη που τον κατατάσσει στους ιστορικούς. Όμως από τη στιγμή που θα εντοπίσει τα στοιχεία της παιδικής ηλικίας των ηρώων του θα ενσκήψει και θα τα περιγράψει λεπτομερώς και γλαφυρά.¹⁴²

Για τον Χαιρωνέα φιλόσοφο η ορθή διαπαιδαγώγηση¹⁴³ αποτελεί ίσως τον σημαντικότερο τρόπο διαμόρφωσης του ανθρώπινου χαρακτήρα, αλλά ταυτοχρόνως σημαντικά είναι και τα γεγονότα ή οι σχέσεις που συμβάλλουν στην ανάπτυξη και στη δόμηση ενός ατόμου. Και αυτό είναι το ιδιαίτερος ξεχωριστό στην πλουτάρχεια προσέγγιση. Είναι το ενδιαφέρον που δείχνει για την προσωπικότητα του ατόμου. Η παιδική ηλικία των κύριων προσώπων και η σχέση τους με τις μητέρες τους,¹⁴⁴ η εξωτερική τους εμφάνιση και κατά πόσο υπερτερούσε ή μειονεκτούσε,¹⁴⁵ τα σωματικά ή μη ελαττώματα,¹⁴⁶ η ευγενής ή όχι καταγωγή¹⁴⁷ καθώς και οι επιδράσεις από δασκάλους,

¹⁴² Αναλυτικός γίνεται για την παιδική ηλικία του Αλέξανδρου, του Δημοσθένη και του Φιλοποίμενα.

¹⁴³ Η σημασία που έδινε ο Πλούταρχος στη μόρφωση και στην ορθή διαπαιδαγώγηση διαφαίνεται και από τα έργα του *Περί παιδων ἀγωγῆς* και *Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν*. Στα δύο κείμενα δίνει συμβουλές για μια αρμόζουσα και σωστή εκπαίδευση προς τους νέους. Παράλληλα δεν είναι λίγα τα αποσπάσματα στο σύνολο των *Βίων*, που δείχνουν την επίδραση που έχει η μόρφωση στα άτομα που βιογραφούνται. Αναλυτικά παραδείγματα μπορούν να εξαχθούν από τους βίους των Αλκιβιάδη (16), Κοριολανού (1-2), Μάριου (2) και Δίωνα (47).

¹⁴⁴ Πλούταρχος, *Κοριολανός*, 1.2 και 4.3-4.

¹⁴⁵ Πλούταρχος, *Αλκιβιάδης*, 1.3.

¹⁴⁶ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 11.1 και εξής.

¹⁴⁷ Πλούταρχος, *Αριστείδης*, 1.1-1.4.

φιλοσοφικές σχολές ή φίλους, διαπλάθουν ως ένα σημείο το κάθε ανθρώπινο όν.

Επιπροσθέτως, για τη δόμηση της προσωπικότητας, πέραν από τις επιρροές που δεχόμαστε από το οικείο περιβάλλον και από τη μορφοποιητική δύναμη μιας φιλόδοξης, ισχυρής ή μη φύσης,¹⁴⁸ επιβάλλεται μια ατομική προσπάθεια για να επιτευχθεί ένα ορθά ηθικό αποτέλεσμα. Πολλές φορές ελλοχεύει ο κίνδυνος μιας λανθασμένης πορείας ζωής και μιας άσχημης μεταβολής ήθους. Δύσκολο πρόβλημα για τον Πλούταρχο, που πιστεύει ότι η αρετή δεν είναι απλώς και μόνο μια συνήθεια, αλλά βασίζεται σε μια απόφαση έλλογη και συνειδητή.¹⁴⁹ Πρεσβεύει ότι η ηθική ανάπτυξη του χαρακτήρα είναι ένας γενικός κανόνας που πρέπει να επιθυμούν όλα τα ανθρώπινα όντα. Επηρεασμένος στο σημείο αυτό από την αριστοτελική ηθική επιμένει ότι η συνεχόμενη ηθική συμπεριφορά δημιουργεί έναν σταθερό τρόπο φέρεσθαι, ένα μοτίβο που ενισχύεται σταδιακά σε μια απαρέγκλιτη πτυχή του χαρακτήρα.¹⁵⁰

Είναι υπερβολικό να απαιτηθεί η εύρεση βαθιών ψυχολογικών αιτιών και ερμηνειών για τους πλουτάρχειους χαρακτήρες. Το μόνο βέβαιο που μπορεί να ειπωθεί είναι πως ο Βοιωτός φιλόσοφος δεν στέκει επιδερμικά στα υπό εξέταση άτομα, αλλά προσπαθεί να εισέλθει στον ψυχισμό τους, να

¹⁴⁸ Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων*, 551f – 552d: «σκοπεῖ δ' ὅσαι μεταβολαὶ γεγόνασιν εἰς ἦθος ἀνδρῶν καὶ βίον· ἢ καὶ τρόπος ὠνομάσθη τὸ μεταβάλλον αὐτοῦ καὶ ἦθος, ὡς πλεῖστον αὐτοῦ ἐνδύεται τὸ ἔθος καὶ κρατεῖ μάλιστα καθαπτόμενον... ὁ δὲ βελτίων κριτὴς καὶ ἀπὸ τούτων ἐνορῶν τὸ χρηστὸν καὶ γενναῖον, περιμένει λόγου καὶ ἀρετῆς συνεργὸν ἡλικίαν καὶ ὥραν, ἢ τὸν οἰκεῖον ἢ φύσις καρπὸν ἀποδίδωσι».

¹⁴⁹ Christopher Gill (1983), «The Question of Character-Development: Plutarch and Tacitus», σ. 472-487.

¹⁵⁰ Christopher Pelling (2002), σ. 283-285.

κατανοήσει τους πραγματικούς λόγους που τους ώθησαν στη συγκεκριμένη επιλογή και να τους καταλάβει. Γιατί ο Πλούταρχος αισθάνεται τους ήρωές του· τους συμπαθεί και τους αγαπάει. Και τα αισθήματα αυτά είναι διάχυτα σε όλους τους *Βίους*. Ακόμη και στους αρνητικούς βίους, στους οποίους δεν έχει και την καλύτερη εντύπωση για τον του ήρωά του, είναι με το μέρος του. Είναι συνειδητή επιλογή να γράψει για τους ανθρώπους που συμπαθεί. Σε περίπτωση αντιπάθειας, θα επέλεγε να μην γράψει γι' αυτούς, όπως ακριβώς έκανε με τον Κλέωνα.¹⁵¹ Η γραφή ακόμη και των αρνητικών βίων,¹⁵² δηλώνει την ταύτιση και τη συμπάθεια Πλούταρχου και βιογραφούμενων προσώπων καθώς και την προσπάθειά του να μείνει ενταγμένος σε ένα ιστορικό πλαίσιο, αποφεύγοντας μυθοπλασίες και φανταστικά αποκυήματα.

Η προσήλωση στην ιστορική επιστήμη μπορεί να συναχθεί και από ένα χαμένο έργο του. Στον κατάλογο του Λαμπρία,¹⁵³ μας παραδίδεται στον αριθμό 54 ο τίτλος *Περὶ παρειμένης ἱστορίας* (βιβλία δ'). Στο χαμένο κείμενο εικάζεται πως θα πρέπει να πραγματευόταν τα κριτήρια που θέτονται ώστε

¹⁵¹ *ό.π.*, σ. 133.

¹⁵² Ο *Αντώνιος*, ο *Αλκιβιάδης* και ο *Νικίας* μπορούν να χαρακτηριστούν αρνητικοί βίοι. Οι πρωταγωνιστές των άνωθι κειμένων δεν έχουν έναν σταθερό χαρακτήρα. Η φύση τους είναι ευμετάβλητη και από τη μια στιγμή στην άλλη είναι ικανοί για τα καλύτερα αλλά και για τα χειρότερα πράγματα. Ο Πλούταρχος δηλώνει την αμηχανία του μπροστά σε αυτήν τη μεταβολή. Στην αρχαία ηθική θεωρία ο καλός χαρακτήρας συχνά λαμβάνεται ως μια ψυχολογική σταθερότητα, εμπεριέχοντας και την ικανότητα να κρατήσει τα συναισθήματα σε συμφωνία με αυτό που ορίζει η λογική, ανεξάρτητα από τις επιπτώσεις, όπου συχνά προκαλεί διαφορετικές συναισθηματικές αντιδράσεις. Η απάντηση των ηθικών συγγραφέων θα ήταν ότι ο καλός χαρακτήρας θα έλεγχε τον εαυτό του ανεξαρτήτως συνθηκών (Gill, Christopher (1983), σ. 477-481).

¹⁵³ Plutarch, *Moralia*, Volume XV, transl. Francis H. Sandbach., σ. 10-14.

να θεωρηθεί μια ιστορία αληθινή, η αληθοφάνεια που αυτή αποδιδόταν καθώς και η αλήθεια που εμπειρείχε.¹⁵⁴

Συγκεφαλαιώνοντας μπορεί να υποστηριχτεί, ότι ο Πλούταρχος στα κείμενά του έχει θέσει τις βάσεις για μια ορθή και αληθή αφήγηση, γεγονός που τον τοποθετεί στην ίδια μεριά με τους ιστορικούς, ανεξαρτήτως εάν του αποδίδεται η ιδιότητα αυτή. Ευσυνείδητα προσεγγίζει τα θέματα που τον απασχολούν, παρουσιάζοντάς τα με σαφήνεια και ενάργεια. Αποπειράται να αποφύγει ασάφειες και αοριστολογίες, προβάλλοντας τα γεγονότα όπως ακριβώς έγιναν, ή τουλάχιστον όπως οι πηγές μαρτυρούσαν. Ο Πλούταρχος με τους *Βίους* του μας δημιουργεί μια εικόνα του κόσμου που περιγράφει,¹⁵⁵ μας τον παρουσιάζει ολοζώντανο μπροστά μας και μας εντάσσει μέσα του. Και η επιτηδειότητα αυτή είναι χαρακτηριστικό των ιστορικών.

Εάν λοιπόν έως το παρόν σημείο δεν έχει καταστεί σαφής η ιστορική διάσταση του Πλούταρχου, ως τελικό προσκομισθέν επιχείρημα μπορεί να θεωρηθούν τα αριθμητικά στοιχεία, που προέρχονται από πίνακες αναφερόμενους σε εκδοτικές προσπάθειες της Αναγέννησης. Ο P. Burke¹⁵⁶ εξετάζει την αποδοχή που έτυχαν οι αρχαίοι ιστορικοί από τους ιστορικούς της Αναγέννησης μεταξύ των ετών 1400, εποχή που ανακαλύφθηκε η τυπογραφία, έως και το 1700, που πλέον τη σκυτάλη πήραν οι μοντέρνοι ιστορικοί. Η εξέταση εκτείνεται σε δεκαεπτά ιστορικούς Έλληνες και Ρωμαίους.

Τα αποτελέσματα είναι εντυπωσιακά. Ο Πλούταρχος καταλαμβάνει την πρώτη θέση ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες, «αφήνοντας μακριά πίσω

¹⁵⁴ Christopher Pelling (2002), σ. 173.

¹⁵⁵ Philip A. Stadter (1992), σ. 3.

¹⁵⁶ Peter Burke (1966), «A survey of the popularity of ancient historians, 1450 – 1700», σ. 135-152.

του» τους τρεις μεγάλους ιστορικούς της κλασικής αρχαιότητας.¹⁵⁷ Η Ευρώπη της Αναγέννησης τον θαυμάζει και τον αποδέχεται. Στα κείμενά του περιέχεται όλη η «γνώση» έως τον 16^ο αιώνα. Γνώση που προσδιορίζεται από τον ίδιο τον Πλούταρχο «οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἥθους καὶ τρόπου παραδιδούς».¹⁵⁸ Η γνώση αυτή μεταφράζεται¹⁵⁹ και διαδίδεται σε σπουδαστές και λόγιους, σε εκκλησιαστικούς ποιμένες και βασιλείς, σε εμπόρους και τεχνίτες. Σε περίοδο λιγότερη των τριακοσίων ετών πραγματοποιούνται εξήντα δύο εκδόσεις του έργου του, γεγονός που τον κατατάσσει -αν μη τι άλλο- στους «ιστορικούς», που επηρέασαν και διαμόρφωσαν τη σκέψη των κατοπινών.

1.5 Οι μεταγενέστερες μαρτυρίες για τον Πλούταρχο.

Ο πνευματικός μόχθος και η οξυδερκής προσπάθεια του Πλούταρχου ώστε να προσφέρει στους ανθρώπους της εποχής του τα διανοητικά εφόδια για ένα αρτιότερο «είναι», ήταν λογικό να έχουν αντίκρισμα. Η πνευματική και ηθική ανύψωση, που επιζητούσε ο Πλούταρχος από τους συνανθρώπους του μέσω των *Ἠθικῶν* και του περιεχομένου των *Βίων* του, επηρέασαν και τους

¹⁵⁷ Αντλώντας στοιχεία από το προαναφερθέν άρθρο του Peter Burke (σ. 133-141), επισημαίνω πως τις πρώτες θέσεις -συνήθως ως τη δέκατη ή ενδέκατη- κατείχαν οι Ρωμαίοι ιστορικοί (Sallustius, Valerius Maximus, Caesar, Curtius, Livius, Florus, Tacitus). Εύλογο γεγονός, γιατί και η γλώσσα και η θεματολογία των Ρωμαίων ιστορικών, ήταν πιο οικεία στους Ευρωπαίους της Αναγέννησης.

¹⁵⁸ Πλούταρχος, *Νικίας*, 1.5.

¹⁵⁹ Τα κείμενα του Πλούταρχου γίνονται γνωστά στο ευρύ κοινό περισσότερο από τις μεταφράσεις παρά από το πρωτότυπο. Την περίοδο εκείνη έχουμε δέκα γαλλικές, εννέα ιταλικές και επτά αγγλικές μεταφράσεις.

μεταγενέστερους φιλοσόφους και λόγιους σε τέτοιον βαθμό, ώστε ο Χαιρωνέας διανοητής, να καταστεί παγκόσμιος στοχαστής.

Ο Πλούταρχος πέθανε διάσημος¹⁶⁰ και δημοφιλής. Αμέσως μετά το θάνατό του αρχίζει να φαίνεται η επίδρασή του τόσο στους Έλληνες όσο και στους Λατίνους συγγραφείς. Ο σχεδόν σύγχρονός του Αππιανός στην εικοσιτετράτομη ρωμαϊκή ιστορία που γράφει και που εκτείνεται από την εποχή του Αινεία μέχρι τις μέρες του, φανερώνει την έντονη επίδραση που του έχει ασκήσει ο Πλούταρχος στη γλώσσα αλλά και στον τρόπο γραφής.¹⁶¹ Ο Αύλος Γέλλιος στις *Αττικές Νύχτες*, προσφωνεί τον Χαιρωνέα συγγραφέα ως: ο Πλούταρχός μας και μιλάει με μεγάλο σεβασμό στο πρόσωπό του.¹⁶² Από τις *Αττικές Νύχτες*, επηρεάζεται αρκετά χρόνια αργότερα ο Μακρόβιος και συγγράφει γύρω στο 420 τα *Saturnalia*. Το έργο του εκτείνεται σε επτά βιβλία και θεωρείται ως ένα από τα τελευταία του είδους των Συμποσίων που είχε αρχίσει με τον Πλάτωνα. Στο σύγγραμμα κυριαρχεί ο Πλούταρχος, χωρίς όμως να γίνεται καμία αναφορά στο όνομά του από τον συγγραφέα.¹⁶³

Ένας άλλος στοχαστής που κάνει μνεία στον Πλούταρχο είναι ο Απουλήιος, ο οποίος πέραν από πλατωνικός φιλόσοφος, ήταν ρήτορας και ποιητής. Στο γνωστό έργο του *Μεταμορφώσεις* ή *Χρυσός Γάιδαρος*, ένα λατινικό μυθιστόρημα που έχει διασωθεί πλήρως έως τις ημέρες μας, βάζει τον αφηγητή του Λούκιο, που αν θεωρήσουμε το έργο αυτοβιογραφικό τότε πρόκειται για τον ίδιο τον συγγραφέα,¹⁶⁴ να πει ότι η θεσσαλικής καταγωγής

¹⁶⁰ Rudolf Hirzel (1912), σ. XXVI.

¹⁶¹ Marianne Pade (2007), σ. 38.

¹⁶² Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1.26: «Plutarchus noster, vir doctissimus ac prudentissimus και 4.11, 11: homo in disciplinis gravi auctoritate».

¹⁶³ Ιωάννης Σταματάκος (1937), σ. 85.

¹⁶⁴ Marianne Pade (2007), σ. 40.

μητέρα του, ήταν απόγονος του επιφανούς Πλούταρχου, γεγονός που αποδεικνύει την υψηλή θέση που κατείχε ο Έλληνας φιλόσοφος στη σκέψη του συγγραφέα.¹⁶⁵

Ο γραμματικός Αίλιος Ηρωδιανός, δάσκαλος του Μάρκου Αυρηλίου, στο έργο του *Καθολική προσφδία*, που είναι αφιερωμένο στον διάσημο μαθητή του, αποδίδει στον Πλούταρχο την περιγραφή ενός περιστατικού. Πρωταγωνιστές ο Αθηναίος ρήτορας Δημοσθένης και ο λανθασμένος τονισμός της λέξης «Ασκληπιός». Το ίδιο περιστατικό αναφέρεται και στο *Περὶ τῶν δέκα ῥητόρων*, στο βίο του Δημοσθένη.¹⁶⁶ Το ενδιαφέρον έγκειται στην ταχύτητα με την οποία ο Πλούταρχος βρήκε θέση στα «λατινικά γράμματα» και στους κύκλους των μορφωμένων. Άρχισε να αποτελεί πηγή αναφοράς σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατό του.

Ο Αθήναιος στους *Δειπνοσοφιστές*, καθιστά σαφές ότι όλο το έργο είναι επηρεασμένο από το *Συμποσιακὰ προβλήματα* του Πλούταρχου. Επιπροσθέτως το όνομα ενός εκ των συνδαιτημόνων του συμποσίου, είναι Πλούταρχος, αποτεινόμενος με τον τρόπο αυτόν φόρο τιμής στον μεγάλο δάσκαλο. Ο Αρτεμίδωρος στα *Όνειροκριτικά* του αναφέρει το υποτιθέμενο όνειρο, που είδε ο Πλούταρχος λίγο πριν τον θάνατό του ¹⁶⁷ και ο νεοπλατωνικός Πορφύριος φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί από αυτόν.

¹⁶⁵ Lucius Apuleius, *Asinus Aureus* (ή *Metamorphoses*), I.1.2: «Thessaliam, nam et illic originis maternae nostrae fundamenta a Plutarcho il loin clito ac mox Sexto philosopho ne pote eius pro dita gloriam nobis faciunt, eam Thessaliam ex negotio petebam».

¹⁶⁶ Marianne Pade (2007), σ. 44.

¹⁶⁷ Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά*, 4.72: «οἷον ὁ Πλούταρχος εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβαίνειν ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ ἀγόμενος ἐδόκει, καὶ τῇ ἐπιούσῃ ὄναρ ὑπεκρίνατό τις αὐτῷ τὸν ὄνειρον καὶ ἔφη μακάριον ἔσσεσθαι αὐτόν, καὶ τοῦ το εἶναι τὸ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβαίνειν καὶ τὴν ὑπερβάλλουσιν εὐδαιμονίαν. ἔτυχεν δὲ νοσῶν καὶ κακῶς ὑπὸ τῆς νόσου διακείμενος, καὶ οὐκ

Περίπου το 400 ένας άλλος νεοπλατωνικός φιλόσοφος, ο Ευνάπιος από τις Σάρδεις, συγγράφει το έργο του *Βίοι σοφιστῶν*. Παρόλο που ζει σε μια έντονα χριστιανική εποχή, ο Ευνάπιος είναι οπαδός του «παλαιού κόσμου» και θαυμαστής του Πλάτωνα και του Πλούταρχου και ως εκ τούτου υπάρχουν αρκετές αναφορές στον Χαιρωνέα. Δεν διστάζει μάλιστα στο κείμενό του να κατηγορήσει τον Φιλόστρατο ότι, όταν έγραφε τους βίους των φιλοσόφων, δεν είχε δώσει τη δέουσα προσοχή ούτε στον Αμμώνιο, τον δάσκαλο του Πλούταρχου, αλλά ούτε και στον ίδιο τον Πλούταρχο.¹⁶⁸ Η εκτίμηση όμως του Φιλόστρατου διαφαίνεται αλλού. Ο Φλάβιος Φιλόστρατος, σοφιστής και παιδαγωγός στην αυλή του αυτοκράτορα Σεπτίμου Σεβήρου σε μια επιστολή του προς την αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα, την προτρέπει να πείσει τον Πλούταρχο να αλλάξει τη στάση του απέναντι στους Σοφιστές. Φυσικά και ο Φιλόστρατος γνώριζε ότι ο Πλούταρχος είχε πεθάνει πολλά χρόνια πριν. Ήξερε επίσης ότι η τοποθέτησή του απέναντι στους Σοφιστές δεν μπορούσε πλέον να μεταβληθεί. Όμως η συγκεκριμένη παραίνεση δείχνει ότι ακόμη και εκατόν

εις μακρὰ νὰ πέθανε, καὶ τοῦτο ἦν ὅπερ αὐτῷ καὶ ὁ ὄνειρος καὶ ἡ κρίσις ἐσήμαινον. καὶ γὰρ ἡ εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνάβασις νοσοῦντι ὀλέθριος, καὶ ἡ μεγάλη εὐδαιμονία θανάτου σημεῖον· μόνος γὰρ εὐδαιμονεῖ ὃ μὴδὲν μέτεστι κακοδαιμονίας. τοιοῦτος δὲ ἐστὶν ὁ ἀποθανών».

¹⁶⁸ Ευνάπιος, *Βίοι Σοφιστῶν*, 2,1. 1-9: «Φιλόστρατος μὲν ὁ Λήμνιος τοὺς τῶν ἀρίστων σοφιστῶν ἐξ ἐπιδρομῆς μετὰ χάριτος παρέπτυσεβίους, φιλοσόφων δὲ οὐδεὶς ἀκριβῶς ἀνέγραψεν· ἐνοῖς Ἀμμωνίος τε ἦν ὁ ἐξ Αἰγύπτου, Πλουτάρχου τοῦ θειοτάτου γεγωνῶς διδάσκαλος, Πλουτάρχος τε αὐτός, ἡ φιλοσοφίας ἀπάσης ἀφροδίτη καὶ λύρα...». Για περαιτέρω μελέτη: Robert J. Penella (1990), *Greek Philosophers and Sophists in the Fourth Century AD. Studies in Eunapius of Sardis*, σ. 20 κ.εξ.

πενήντα χρόνια μετά τον θάνατό του, θεωρούσαν σημαντική τη γνώμη του και έδιναν αξία στις θεωρήσεις του.¹⁶⁹

Οι αναφορές και ο θαυμασμός στο πρόσωπο του Πλούταρχου συνεχίστηκαν και τον ίδιο αιώνα με τον σοφιστή Ιμέριο να ισχυρίζεται ότι καταγόταν από τον Πλούταρχο. Στα δε έργα του, *Αρεοπαγιτικός* ή *ἐλευθερωτικός* και *Μονωδία εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Ρουφῖνον*, παρουσιάζοντας τον γιό του λέει: «οὗτός ἐστιν ἐκ Πλουτάρχου, δι' οὗ πάντας ὑμεῖς παιδεύετε».¹⁷⁰ Η Αθήνα εξακολουθεί να είναι κέντρο και σχολείο του πνεύματος και ο Πλούταρχος το πιο πολυδιαβασμένο της βιβλίο.¹⁷¹

Όμως και οι πρώτοι χριστιανοί συγγραφείς εγκολπώνουν τον Πλούταρχο στη σκέψη και στο έργο τους. Παρότι τον χρησιμοποιούν συχνά, είναι φειδωλοί στο να τον αναφέρουν ως πηγή. Η διαφορετική θρησκευτική αντίληψη τους καθιστά λιγόλογους σε οτιδήποτε σχετίζεται με το παρελθόν και καχύποπτους με τις απόψεις και τα ιδανικά των ειδωλολατρών. Ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, ένας από τους μεγαλύτερους εκκλησιαστικούς Πατέρες, ήταν ο πρώτος μελετητής του. Στο έργο του *Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογῶν*, αποκαλύπτει τη σχέση της πραγματείας του με το *Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων* και το *Περὶ Φυγῆς*.¹⁷² Στο σημαντικότερο έργο του *Στρωματεῖς* η επίδραση του Πλούταρχου είναι τόσο έντονη, που το

¹⁶⁹ Graham Anderson (1977), «Putting Pressure on Plutarch: Philostratus *Epistle* 73», σ. 43-45.

¹⁷⁰ Ιμέριος, 7.12 - 7.13.

¹⁷¹ Donald A. Russell (1973), σ. 144.

¹⁷² Στη σχέση Πλούταρχου και Κλήμεντα αναφέρεται το άρθρο του M. R. James (1900), σ. 23-24. Επιπλέον στοιχεία της σχέσης Κλήμεντα και Πλουτάρχου υπάρχουν στα συγγράμματα του John Ferguson (1974), *Clement of Alexandria*, σ. 82-87 και Eric Osborn (2008), *Clement of Alexandria*, σ. 49 και 88.

κείμενο αρχικά κατατάχθηκε στα ψευδοπλουτάρχεια έργα.¹⁷³ Ομοίως αποκαλύπτεται η σχέση Πλούταρχου και Μέγα Βασιλείου, παρότι που και πάλι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο όνομα του πρώτου, αν και συχνά μνημονεύει άλλους προγενέστερους μη χριστιανούς συγγραφείς. Ο Πλούταρχος όμως είναι μια σίγουρη και σταθερή πηγή του, που τη χρησιμοποιεί για να γράψει τους λόγους του. Αναπτύσσοντας ο Βασίλειος της Καισαρείας τις παιδαγωγικές του απόψεις, έχει κατά νου τα παιδευτικά συγγράμματα του Πλούταρχου θεωρώντας τα αντιπροσωπευτικά του αρχαιοελληνικού πνεύματος και εμπεριέχοντα όλη την πεμπτουσία των διδασχών του παλαιού κόσμου.¹⁷⁴ Μεγάλη επίσης επίδραση είχε στους Ιωάννη Χρυσόστομο, Γρηγόριο Νύσση και Γρηγόριο Ναζιανζηνό.¹⁷⁵

Ένας χριστιανός συγγραφέας που δεν διστάζει να τον αναφέρει και μάλιστα συχνά, είναι ο Ευσέβιος Καισαρείας, ή αλλιώς ο Ηρόδοτος των χριστιανών. Έγραψε την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, που εκτείνεται από κτίσεως κόσμου ως το 325 και την *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*, στην οποία οι αναφορές στον Πλούταρχο ξεπερνούν τις τριάντα. Παραθέτει αυτούσια αποσπάσματα από το έργο του και προτρέπει να μάθουμε από τα λόγια του.¹⁷⁶ Ο Θεοδώρητος ο Κύρου σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, ο Ισίδωρος ο

¹⁷³ John Burnet (1975), σ. 35-37.

¹⁷⁴ Rudolf Hirzel (1912), σ. 83-84 και για περαιτέρω μελέτη: Philip Rousseau (1995), *Basil of Caesarea*, σ. 54-55.

¹⁷⁵ Για περαιτέρω μελέτη: Geert Roskam (2015), «Plutarch's Influence on John Chrysostom», *Byzantion*, Volume: 85, σ 341-363 και Geoffrey Dunn & Wendy Mayer (eds.), (2015), *Christians Shaping Identity from the Roman Empire to Byzantium, Studies Inspired by Pauline Allen*, σ. 148.

¹⁷⁶ Ευσέβιος, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*, 15.31.2: «ἐκ τῆς αὐτῆς μάνθανε τοῦ Πλουτάρχου φωνῆς». Για την επίδραση του Πλουτάρχου στον Ευσέβιο: Andrew James Carriker (2003), *The Library of Eusebius of Caesarea*, σ.113-114.

Πηλουσιώτης και τον 6^ο αιώνα ο ιστορικός του Ιουστινιανού Αγαθίας διαβάζουν και εκτιμούν τον Χαιρωνέα στοχαστή.¹⁷⁷ Ένα κείμενο του Αγαθία που διασώζεται στην *Παλατινή Ανθολογία* εξαίρει τη μοναδικότητα του Πλούταρχου.¹⁷⁸ Πολλά σωζόμενα αποσπάσματα από χαμένα έργα του Πλούταρχου, οφείλονται στον συγγραφέα του 5^{ου} αιώνα, Ιωάννη Στοβαίο. Στο *Ανθολόγιό* του, όπου έχει συγκεντρώσει απόψεις διακοσίων τεσσάρων στοχαστών, κάνει συχνές αναφορές στα έργα αυτά.¹⁷⁹

Για τους επόμενους τέσσερις αιώνες οι αναφορές και οι μνείες στον Πλούταρχο μειώνονται χωρίς όμως να εκλείπουν. Παραμένει ένα σίγουρο και συνεχές ανάγνωσμα από τον 6^ο αιώνα και ύστερα. Η συμπερίληψη χωρίων του στις ανθολογίες φανερώνει την απήχρησή του και όλοι οι μετέπειτα Βυζαντινοί τον εκτιμούν. Ο Ιωάννης Τζέτζης, και ο λόγιος Θεόδωρος Γαζής, συμφωνούσαν πως αν ήταν υποχρεωμένοι να κρατήσουν ένα μόνο βιβλίο, αυτό θα ήταν ένα σύγγραμμα του Πλούταρχου. Στην ίδια λογική ο Ιωάννης Μαυρόπουλος, σχεδόν τρεις αιώνες αργότερα, θεωρούσε ότι αν ο Κύριος έσωζε δύο ειδωλολάτρες συγγραφείς, αυτοί θα ήταν οι Πλάτων και Πλούταρχος.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Μιχάλης Γ. Μερακλής (1966), σ. 90.

¹⁷⁸ *Παλατινή Ανθολογία*, Αγαθίας, XVI 331, όπου διαβάζουμε:

Σείο πολυκλήντα τύπον στήσαν, Χαιρωνεῦ
Πλούταρχε, κρατερῶν υἱέες Αὔσονίων,
ὅττι παραλλήλοισι βίοις Ἑλληνας ἀρίστους
Ῥώμης εὐπολέμοις ἤρμους ἐνναέταις.
ἀλλὰ τεοῦ βιότοιο παράλληλον βίον ἄλλον
οὐδὲ σύ γ' ἂν γράψαις· οὐ γὰρ ὅμοιον ἔχεις.

¹⁷⁹ Donald A. Russell (1973), σ. 18-19.

¹⁸⁰ Donald A. Russell (1973), σ. 146.

Ο 9^{ος} αιώνας είναι εκείνος στη διάρκεια του οποίου αρχίζει μια πρώτη προσπάθεια για να συγκεντρωθούν κείμενα της αρχαιότητας και των πρώτων Χριστιανών. Ο Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης Φώτιος, δημιουργεί τη Μυριόβιβλο, μία βιβλιοθήκη που περιλαμβάνει ολόκληρα κείμενα και αποσπάσματα από διακόσιους ογδόντα συγγραφείς, ανάμεσά τους έργα του Πλούταρχου καθώς και έργα που λανθασμένα αποδίδονταν σε αυτόν. Έναν αιώνα αργότερα, το λεξικό του Σουίδα¹⁸¹ αναφέρει τον Πλούταρχο. Η πραγματική όμως και συστηματική καταγραφή των κειμένων του Πλούταρχου έγινε από τον μοναχό Μάξιμο Πλανούδη. Ο Πλανούδης, τράνος θαυμαστής του, συγκέντρωσε, διέσωσε και αντέγραψε όλο του το έργο σε δύο χειρόγραφα. Το πρώτο χειρόγραφο τιτλοφορείται *Αμβροσιανός κώδικας 859*, και έχει γραφτεί μεταξύ του 1294 έως το 1295· το δεύτερο χειρόγραφο είναι ο *Παρισινός κώδικας 1671*, που έχει γραφτεί έναν περίπου χρόνο αργότερα, το 1296. Ένας τρίτος κώδικας, ο *Παρισινός 1672*, αρχικά θεωρούταν πως είχε γραφτεί περί το 1302, υπό την καθοδήγηση του γέροντα πια Πλανούδη, αλλά κατά πάσα πιθανότητα έχει γραφτεί από κάποιον άγνωστο έως τις μέρες μας σχολιαστή, πενήντα περίπου χρόνια αργότερα. Ο τρίτος κώδικας είναι πολύ πιο εκτενής από τους δύο προηγούμενους και είναι ο μόνος που διασώζεται ακέραιος. Το μνημειώδες έργο του Μάξιμου Πλανούδη καθώς και ο *Παρισινός κώδικας 1672*, είναι τα χειρόγραφα που

¹⁸¹ Το λεξικό γράφει για τον Πλούταρχο: σ. 150: «Πλούταρχος Χαιρωνεύς τῆς Βοιωτίας γεγονώς ἐπὶ τοῦ Τραϊανοῦ τοῦ Καίσαρος χρόνων καὶ ἐπιπρόσθεν. Μεταδούς δὲ αὐτῷ Τραϊανὸς τῆς τῶν ὑπάτων ἀξίας προσέταξε μηδὲνα τῶν κατὰ τὴν Ἰλλυρίδα ἀρχόντων πάρεξ τῆς αὐτοῦ γνώμης τί διαπράττεσθαι. Ἐγραψε δὲ πολλά».

πάνω τους βασίστηκαν οι κατοπινοί μεταφραστές και μελετητές τόσο της Ανατολής, όσο και της Δύσης.¹⁸²

Αρχικά τα κείμενα του Πλούταρχου ήταν άγνωστα στη Δύση. Όμως το έργο και οι απόψεις του, συνένωναν τον αρχαίο με τον χριστιανικό κόσμο. Καταδείκνυαν πως οι διαφορές, παρότι ήταν δυο χρονικά απομακρυσμένοι, ιδεολογικά αταίριαστοι και πολιτισμικά αλλότριοι πολιτισμοί, δεν ήταν τόσες πολλές. Η ειδωλολατρική Ελλάδα, το θεοκρατούμενο Βυζάντιο και η ουμανιστική Δύση, σε βασικούς ηθικούς προβληματισμούς μπορούσαν να έχουν σύμπνοια απόψεων και κοινή θεώρηση. Η άποψη αυτή κατέστη φανερή μέσω του έργου του, που δειλά στην αρχή και εντονότερα στη συνέχεια άρχισε να διαδίδεται. Όλες οι ηθικές αρετές, που ανέλυε στις πραγματείες του, η προβολή των σωστών χαρακτήρων που αποτελούν και παράδειγμα προς μίμηση, που εξήρε στους *Βίους* του και οι συμβουλές για την ορθή διαπαιδαγώγηση των νέων και οι αρμόζουσες οδηγίες προς τους ηγεμόνες, που περιέγραφε στα *Ηθικά* του, βρήκαν γόνιμο έδαφος στην Ευρώπη, που κάνει τα πρώτα της βήματα για να εξέλθει από τον χιλιετή μεσαίωνα.

Το παράθυρο επαφής μεταξύ ελληνικού πολιτισμού και ευρωπαϊκού πνεύματος, «πρωτοάνοιξε» στην Ιταλία λίγες δεκαετίες πριν την πτώση της Κωνσταντινούπολης από τον Μανουήλ Χρυσολωρά. Ο Βυζαντινός λόγιος στάλθηκε στην Ιταλία από τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο για να πείσει τους

¹⁸² Για τη διάσωση των έργων του Πλούταρχου από τον Μάξιμο Πλανούδη: Nigel Wilson (1949), «Some Notable Manuscripts Misattributed or Imaginary - Maximus Planudes and a Famous Codex of Plutarch», σ. 95-97· Philip A. Stadter (1973), «Planudes, Plutarch and Peace of Ferrara», σ. 137-162· Marianne Pade (2007), σ. 58· Guy R. Manton (1949), «The Manuscript Tradition of Plutarch Moralia 70-7» και Anastasios G. Nikolaidis (ed.), (2008), *The Unity of Plutarch's Work*.

Δυτικούς να συνδράμουν την Αυτοκρατορία. Ο Χρυσολωράς αντιλαμβάνεται ότι οι Δυτικοί θα μπορέσουν να κατανοήσουν καλύτερα το Βυζάντιο αν έρθουν σε επαφή με την ελληνική γλώσσα και τα ελληνικά ιδεώδη. Ιδανικός αρωγός της προσπάθειας αυτής ο Πλούταρχος, που μέσω των πραγματειών του δείχνει τη στενή σχέση που διέπει την Ελλάδα με τη Ρώμη.¹⁸³ Με τον Χρυσολωρά και τους μαθητές του αρχίζουν οι πρώτες μεταφραστικές προσπάθειες. Οι προσπάθειες θα συνεχιστούν με τον Coluccio Salutati και τον κύκλο του, που ως αποτέλεσμα έχουν τη λατινική μετάφραση του Βρούτου το 1400 από τον ουμανιστή Jacopo degli Angeli. Οι λόγοι πρόκρισης του συγκεκριμένου βίου έναντι των άλλων, είναι εμφανείς. Μετά από αυτόν ακολούθησαν οι μεταφράσεις των Bruni Guarino, Giustiniani και Filelfo.¹⁸⁴ Ο Guarinus Veronensis μεταφράζει ορισμένα τμήματα των *Ἠθικῶν* δίνοντας κυρίως βάρος στη μετάφραση του *Περὶ παιδων ἀγωγῆς*. Τριάντα οκτώ χρόνια αργότερα, ο Lapo da Castiglionchio πριν πεθάνει, αφήνει πίσω του τις μεταφράσεις των βίων των Θεμιστοκλή, Ἀρταξέρξη και Ἀράτου.¹⁸⁵

¹⁸³ Mark Beck (2014), *A Companion to Plutarch*, σ. 539.

¹⁸⁴ Christopher S. Celenza (1997), «Parallel Lives: Plutarch's Lives, Lapo da Castiglionchio the Younger (1405-1438) and the Art of Italian Renaissance Translation», σ. 124 και Vito R. Giustiniani (1961), *Sulle Traduzioni Latine delle "Vite" di Plutarco nel Quattrocento*, σ. 3-62.

¹⁸⁵ ό.π. σ. 121. Στο ίδιο άρθρο σ. 131-132 ο Celenza υποστηρίζει πως οι λόγοι που ο Lapo da Castiglionchio επιλέγει να μεταφράσει συγκεκριμένους *Βίους*, πρέπει να τους δούμε συνυφασμένους με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση των ετών εκείνων. Υπήρχε μια αναλογία μεταξύ των βιογραφούμενων προσώπων και των επιλογών τους με τα πολιτικά γεγονότα. Η προσπάθεια για παράδειγμα του Θεμιστοκλή να βάλει τέλος στους μηδικούς πολέμους και να συνενώσει όλη την Ελλάδα ίσως να παρέπεμπε στην επιθυμία παύσης των ιταλικών διαμαχών και συγκρούσεων, που επετεύχθη εντέλει το 1454. Στη σκέψη αυτή του Celenza θα πρόσθετα, πως γενικότερα οι Ουμανιστές του 13^{ου} αιώνα επιλέγουν να μεταφράσουν συγκεκριμένα κείμενα, που εξυπηρετούν τους σκοπούς τους. Για Χρυσολωρά:

Στη Γαλλία, ο Πλούταρχος γίνεται γνωστός περισσότερο από τις μεταφράσεις του ελληνιστή της γαλλικής αναγεννήσεως Jacques Amyot. Ο Χαιρωνέας είναι για τον Amyot το έργο της ζωής του. Πριν προβεί ο ίδιος στη μετάφραση του Πλούταρχου, είδε πολλά χειρόγραφα και έλαβε υπόψη του και τις μεταφράσεις που έγιναν είτε στα Λατινικά, είτε από τα Λατινικά σε άλλες γλώσσες. Μεταξύ των ετών 1542 και 1559 εξέδωσε τους *Παράλληλους Βίους*. Με το τέλος της έκδοσης των *Βίων*, αρχίζει να ασχολείται με τη μετάφραση των *Ἠθικῶν*, που θα τα εκδώσει δεκατρία χρόνια αργότερα, το 1571.¹⁸⁶ Ο Amyot αγαπάει τον Έλληνα φιλόσοφο. Θέλει με τις μεταφράσεις του να τον καταστήσει γνωστό στη Δύση, επιθυμία που εν τέλει επιτυγχάνει. Παράλληλα με τη μετάφραση του Jacques Amyot έχουμε και τις μεταφράσεις των Jean Lodé, Etienne dela Boétie, Jacques Grévin, Geoffroy Tory και Arnould Chandon de Pamiers.¹⁸⁷ Τα κείμενα του Πλούταρχου εκδίδονται συνεχώς κατά τον 15^ο αιώνα και εξακολουθούν να εκδίδονται με την ίδια συχνότητα και κατά τον 16^ο αιώνα.¹⁸⁸

Σχεδόν ταυτόχρονα με τον Amyot, στη Γερμανία ο Wilhelm Xylander έκανε τη δική του μετάφραση των *Βίων* το 1561 και των *Ἠθικῶν* το 1570. Οι μεταφραστικές όμως προσπάθειες είχαν ξεκινήσει και στη Γερμανία πολύ

Marianne Pade (2007), σ. 91 κ. εξ και James Hankins (2003), *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*, κεφάλαιο 9: «Manuel Chrysoloras and the Greek Studies of Leonard Bruni», σ. 243-272.

¹⁸⁶ Robert E. Hallowell (1966), «Amyot et Plutarque: La Tradition des Moralia au XVIe Siècle, by Robert Aulotte», σ. 140-142.

¹⁸⁷ Νικόλαος Τσαγκάς (1984), σ. 24-25, 29 και σ. 36-37.

¹⁸⁸ Βλ. σχετ. Isidore Silver (1972), «Plutarque en France au XVIe Siècle: Trois Opuscules Moraux Traduits par Antoine du Saix, Pierre de Saint-Julien et Jacques Amyot. Ed. Robert Aulotte», σ. 461-463.

νωρίτερα. Το 1519 ο Philip Melanchthon μεταφράζει στα λατινικά μέρος των *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, επιτυγχάνοντας μια κομψή και καλλιεργημένη γλώσσα με ακριβή απόδοση.¹⁸⁹

Στην Αγγλία, με καθυστέρηση αρκετών χρόνων, ο Πλούταρχος γίνεται γνωστός από τον Thomas North το 1579. Ο North μεταφράζει έχοντας μπροστά του το κείμενο του Jacques Amyot. Στην εισαγωγή της μετάφρασής του δίνει βάρος στον ηθικό προσανατολισμό των *Βίων* και στην παιδεία που μπορούν να καλλιεργήσουν. Ο Πλούταρχος θεωρείται ως ένα ευχάριστο ανάγνωσμα, που όμως έχει βαθύ ηθικό περιεχόμενο και που μπορεί να διδάξει με έναν τρόπο ανάλαφρο.¹⁹⁰ Πρέπει να περάσουν τριάντα τέσσερα χρόνια για να μεταφραστεί από τον Philemon Holland απευθείας από την ελληνική γλώσσα. Η πιο ολοκληρωμένη μετάφραση γίνεται βέβαια πολύ αργότερα, το 1683, από τον John Dryden.

Όπως φαίνεται από τα προλεχθέντα, οι μεταφράσεις αποτέλεσαν το μέσο να γίνει ευρέως γνωστός ο Πλούταρχος στη Δύση. Οι μορφωμένοι όμως τον γνώριζαν και τον θαύμαζαν ανεξαρτήτως των προαναφερθεισών μεταφράσεων. Είτε τον διάβαζαν οι ίδιοι από το πρωτότυπο, είτε προσπάθησαν και αυτοί να μεταφράσουν κάποια έργα του. Το χρέος στον «δάσκαλο» το αναγνώριζαν και το εξέφραζαν με τις πράξεις και τα λόγια τους.

Χρόνια πρωτότερα ένας από τους πρώτους του αναγνώστες υπήρξε ο φιλόσοφος Francis Bacon. Στα φιλοσοφικά του *Δοκίμια*, που κυκλοφόρησαν το 1612, είναι έντονα επηρεασμένος από τον Έλληνα φιλόσοφο και οι

¹⁸⁹ Νικόλαος Τσαγκάς (1984), σ. 11.

¹⁹⁰ Judith Mossman (2007), «Plutarch and English Biography», σ. 81.

αναφορές του σε αυτόν είναι συχνές.¹⁹¹ Ο Thomas Mortimer στο μνημειώδες εξάτομο έργο του *The British Plutarch*, αναφέρεται αναλυτικά στη ζωή και στη σκέψη του να Francis Bacon.¹⁹² Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο πράττει και ο Γερμανός φιλόσοφος Leibniz. Γνωρίζει καλά τα κείμενα του Πλούταρχου και αναφέρεται σε αυτά, ιδίως όταν θέλει να συμβουλέψει και να διαπαιδαγωγήσει.¹⁹³

Βαθιά γνώση του έργου του Πλούταρχου είχε και ο Γάλλος φιλόσοφος Montesquieu. Όταν ήθελε να επιβεβαιώσει ένα γεγονός χρησιμοποιούσε τον Πλούταρχο ως αυθεντία. Στο έργο του *Del' esprit des lois*, ο ορισμός των νόμων προέρχεται από τον Χαιρωνέα.¹⁹⁴ Αλλά και οι υπόλοιποι Γάλλοι διαφωτιστές υπήρξαν θαυμαστές του. Ο Jean Jacques Rousseau επιθυμούσε το τελευταίο ανάγνωσμα της ζωής του να είναι από τον Πλούταρχο. Από τα παιδικά του χρόνια διάβαζε τα έργα του. Πίστευε πως για να μάθουμε τους ανθρώπους, πρέπει να μελετήσουμε ξεχωριστά τον «άνθρωπο». Η σπουδή των βίων διασήμων ανδρών του παρελθόντος, είναι μέρος της ιστορίας, γιατί εμφανίζει το πνεύμα και τον χαρακτήρα τους, τις αρετές και τα ελαττώματά

¹⁹¹ Την επίδραση του Πλούταρχου στον Bacon έχει καταδείξει η Myrta L. Goodenough στο «Bacon and Plutarch» (1897), σ. 142-146.

¹⁹² Thomas Mortimer (2007), *The British Plutarch*. Ο ρόλος του Francis Bacon ως συνδετικού κρίκου μεταξύ του Πλούταρχου και του Hume, είναι ένα θέμα που χρήζει περαιτέρω μελέτης και έρευνας, γιατί πέραν των κοινών συνιστωσών που διακρίνονται στα *Δοκίμια επιπροσθέτως* και οι δύο είναι συγγραφείς ιστορικών έργων, που αφορούν την Αγγλία

¹⁹³ Για παράδειγμα στο έργο του 1679 *Προσωπογραφία του Πρίγκιπα*, που είναι αφιερωμένο στον Johann Friedrich του Ανόβερο, δεν διστάζει να αναφέρει φράσεις ή ιδέες από τους *Βίους* του Αλέξανδρου και του Καίσαρα για να απευθυνθεί στον πρίγκιπα. (Leibniz, *Political Writings*, edited by Patrick Riley (1972), σ. 85-103).

¹⁹⁴ Η σχέση Πλούταρχου - Montesquieu περιγράφεται και στο βιβλίο της Martha Howard Walling (1970), σ. 48-52.

τους, αποκαλύπτοντας έτσι, τα γεγονότα των παρελθόντων χρόνων. Για τον λόγο αυτό και οι πλουτάρχαιοι *Βίοι* είναι -και για τον Rousseau αλλά και για τον Montaigne- ένα πολύτιμο ιστορικό ανάγνωσμα.¹⁹⁵ Ο Voltaire διαφωνούσε με την κατάταξη των *Βίων* στα ιστορικά έργα και άσκησε κριτική στον Πλούταρχο ως ιστορικό. Όμως επηρεάστηκε από αυτόν για τη συγγραφή του θεατρικού του κειμένου *Βρούτος*.¹⁹⁶

Βαδίζοντας προς το τέλος της αναζήτησης των προσωπικοτήτων που επηρέασε ο Έλληνας φιλόσοφος, διαπιστώνουμε πως αυτές αφορούν σε όλους τους πνευματικούς χώρους και σε όλες τις τέχνες. Δεν είναι μόνο οι φιλόσοφοι και οι ιστορικοί αυτοί που διάβασαν και γοητεύτηκαν από το έργο του. Πολλοί ποιητές, πολιτικοί, στρατηγοί, συγγραφείς και μουσικοί τον είχαν ως ένα σταθερό και ευχάριστο ανάγνωσμα.

Οι μεγάλοι Γάλλοι δραματουργοί Corneille και Racine¹⁹⁷ επηρεάστηκαν από τον συγγραφέα των *Βίων*. Τρεις τραγωδίες του Corneille, ο *Σερτώριος*, ο *Οθων* και ο *Αγησίλαος* αντλούν πληροφορίες από τους αντίστοιχους πλουτάρχαιους βίους. Λίγα χρόνια αργότερα ο Racine αναγνωρίζει τον Πλούταρχο ως πηγή για τον *Μιθριδάτη* του. Ο Racine είναι λάτρης του Πλούταρχου. Από δεκαέξι ετών διαβάζει τα κείμενά του και δεν διστάζει να συστήσει και στον βασιλιά Λουδοβίκο XIV να διαβάζει τα έργα του, γιατί συνιστούν έναν καλό αντιπερισπασμό από κάθε αρρώστια.¹⁹⁸ Ο επίσης μεγάλος άγγλος δραματουργός William Shakespeare κατατάσσεται στον μακρύ κατάλογο των μελετητών του. Οι τραγωδίες του *Κοριολανός*, *Ιούλιος*

¹⁹⁵ ό.π., σ. 54-55.

¹⁹⁶ ό.π., σ. 56 και 80.

¹⁹⁷ John Sayer (2006), σ. 208 και Roy Clement Knight (1991), σ. 98-99.

¹⁹⁸ Mark Beck (2013), σ. 550 και Donald A. Russell (1973), σ. 159.

Καίσαρ, Αντώνιος και Κλεοπάτρα, είναι και αυτές επηρεασμένες από τους Βίους. Φυσικά ο Shakespeare δεν γνώριζε τον Πλούταρχο από το πρωτότυπο, αλλά από τις μεταφράσεις του North.¹⁹⁹ Είχε διαβάσει, πέρα από τα κείμενα που καθρεφτίζονται ξεκάθαρα στα θεατρικά του έργα και πολλούς άλλους Βίους, ακόμη και τις Συγκρίσεις, που υπάρχουν στο τέλος του κάθε ζεύγους.²⁰⁰ Στο πρώτο θεατρικό κείμενο του Schiller *οι Ληστές*, που γράφεται το 1781, είναι διάσπαρτα τα πλουτάρχεια θέματα και φανερώνεται η πλούσια κληρονομιά που ο Πλούταρχος κληροδότησε σε όλη τη δυτική σκέψη.²⁰¹

Ο Beethoven υπήρξε ανέκαθεν ένας μεγάλος θαυμαστής του. Τα κείμενά του τα γνώρισε από νωρίς. Τον επηρέασαν στα δημοκρατικά του φρονήματα και στη διάπλαση της σκέψης του. Διάβασε για τους ήρωες, τη διαμόρφωση των υψηλών ιδανικών τους, τον θάνατό τους και τους τρόπους ταφής τους. Όλα αυτά αντικατοπτρίζονται στα έργα του και ιδιαίτερα στην *Eroica* (3η Συμφωνία σε Μι μείζονα, Έργο 55), όπου το πένθιμο εμβατήριο εικάζεται πως μπορεί να έχει κλασικές καταβολές.²⁰² Ο θαυμασμός του φαίνεται και σε ένα γράμμα που έστειλε τον Ιούνιο του 1801 σε έναν φίλο · ήταν η εποχή, που έχανε σιγά σιγά την ακοή του και παρηγοριά του ήταν η επαφή με τις λέξεις. Ο Πλούταρχος –όπως ο ίδιος λέει– τον δίδαξε εγκαρτέρηση και τον συντρέφει σε όλη του τη ζωή.²⁰³

¹⁹⁹ Peter Ackroyd (2010), *Shakespeare: The Biography*, σ. 353 και 404-405.

²⁰⁰ E. A. J. Honigmann (1959), «Shakespeare's Plutarch», σ. 25-33 και Albert Cook (1996-1997), «The Transmutation of Heroic Complexity: Plutarch and Shakespeare», σ. 31-43· David C. Green (1979), *Plutarch Revisited: A Study of Shakespeare's Last Roman Tragedies and their Source*, σ. 14-14, 100-101, 131-132 και 196-197.

²⁰¹ Lawrence A. Tritle (1995), «Plutarch in Germany: The Stefan George Kreis», σ. 109-111.

²⁰² Scott Burnham & Michael P. Steinberg (2000), σ. 42-44.

²⁰³ Anton Felix Schindler (1996), σ. 47 και 110-112, (ed.) Donald W. MacArdle.

Ο Kepler, ένας από αυτούς που δημιούργησαν την επιστημονική επανάσταση των νεοτέρων χρόνων, και που ανήκει στον κόσμο της επιστήμης και όχι της τέχνης, γοητεύεται και αυτός από τον Πλούταρχο. Αστρονόμος ο ίδιος, περίπου ένα χρόνο πριν από το θάνατό του, μεταφράζει το *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς Σελήνης*. Η διαλογική αυτή πραγματεία τον έχει επηρεάσει και πέραν της μεταφράσεως προσθέτει δικές του παρατηρήσεις και διευκρινίσεις.²⁰⁴

Ο Πλούταρχος δεν μένει στα όρια της Ευρώπης, αλλά επιδρά και στο αμερικανικό έθνος. Τον 18^ο αιώνα οι Αμερικανοί θέλησαν να εγκαθιδρύσουν, ένα σύστημα διακυβέρνησης βασισμένο στην ελευθερία και την ισονομία. Επηρεασμένοι από τον ευρωπαϊκό αιώνα των Φώτων θέλησαν να θεσπίσουν νόμους που να καταργούν την τυραννία και τη μοναρχία και να εδραιώνουν τα δημοκρατικά ιδεώδη. Οι *Βίοι* είναι γεμάτοι με ηρωικούς άντρες, που πολέμησαν για το δίκαιο και εναντιώθηκαν στην απολυταρχία. Είναι γεμάτοι παραδειγμάτων που οι ισχυροί μα ταυτοχρόνως δίκαιοι νόμοι ωφελούν έναν λαό και που ένας ηγέτης ξεχωρίζει όχι γιατί εμπνέει φόβο, αλλά σεβασμό. Το ήθος και το σθένος των αντρών που ηγήθηκαν στις μακρινές εποχές της ελληνικής και της ρωμαϊκής κυριαρχίας, φάνταζαν σχεδόν μυθικά στον νου αυτών των ανθρώπων και ταίριαζαν απόλυτα στις προσπάθειες που κατέβαλε το νεοσυσταθέν έθνος.

Θέλοντας να δείξουν τη σχέση τους με τους αρχαίους και μέσω της ιστορικής παράδοσης επιθυμώντας να διαφανεί πως ο καινούριος κόσμος θα πετύχει, δίνουν αρχαία ονόματα στα χωριά και στις κωμοπόλεις τους, ενώ λόγιοι υπογράφουν τα πολιτικά τους κείμενα ως Βρούτος, Κάσσιος ή

²⁰⁴ Για τη σχέση του Κέπλερ και του Πλούταρχου: *Kepler's Somnium: The Dream or Posthumous Work on Lunar Astronomy*, 1967, (ed.), Edward Rosen, σ. xxi, 34 και 211.

Αριστείδης και χτίζουν τα κτίριά τους βασιζόμενοι σε αρχαιοπρεπείς ρυθμούς. Βάσει της λογικής που είχε συσταθεί και είχε προσδιοριστεί αυτή η κοινωνία, ο Πλούταρχος συνόψιζε καλύτερα τα ιδεώδη της, αποτύπωνε τα ιδανικά της και εξέφραζε τις αρετές της.²⁰⁵

Λίγο πριν την ολοκλήρωση της πραγμάτευσης του παρόντος κεφαλαίου τον λόγο παίρνει ο David Hume, στον οποίο υπάρχουν συχνές αναφορές στο πρόσωπο και στο έργο του φιλοσόφου. Ο Hume ήταν καλός γνώστης όλων των κλασικών Ελλήνων και Ρωμαίων ιστορικών. Έχει κρατήσει από τον Πλούταρχο τη σπουδαιότητα της ανάλυσης των χαρακτήρων και την ακολουθεί και στα δικά του κείμενα.²⁰⁶ Όμως η θέση του Hume απέναντι στον Πλούταρχο και το κατά πόσον επηρεάστηκε από αυτόν, είναι ζητήματα που θα συζητηθούν στα επόμενα κεφάλαια.

Τελειώνοντας, θα σταθώ στον Έρασμο, τον Ολλανδό ελληνιστή του 15^{ου} αιώνα. Καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του διαβάζει αρχαία κείμενα και μεταφράζει²⁰⁷ πολλούς ειδωλολάτρες Έλληνες και χριστιανούς ορθόδοξους συγγραφείς στα λατινικά. Ο θαυμασμός του για τον Χαιρωνέα συγγραφέα συνοψίζεται σε αυτά που έγραψε στην εισαγωγή της μετάφρασης του συγγράμματος *Περὶ ἀοργησίας*, το 1525. Εκεί εξαίροντας την κοινωνική απήχηση του πλουτάρχειου έργου αναφωνεί: «Socrates philosophiam deduxit

²⁰⁵ Edwin A. Miles (Apr - Jun., 1974), «The Young American Nation and the Classical World», σ. 259-274.

²⁰⁶ Mark G. Spencer (2013), σ. 11, 121-122.

²⁰⁷ Για το μεταφραστικό έργο του Εράσμου ενδεικτικό είναι το βιβλίο της Erika Rummel, *Erasmus as a Translator of the Classics*, (1985), όπου στις σελίδες 72-124, αναφέρεται στον Πλούταρχο και παρουσιάζει το ενδιαφέρον που έδειξε γι' αυτόν ο πολυσχιδής διανοητής .

in terras, Plutarchus introduxit in cubiculum, in conclave, in thalamus singulorum». ²⁰⁸

²⁰⁸ A. Koster (1969), σ. 264. Όμως η αρχική πηγή αυτής της φράσης βρίσκεται στο έργο *Tusculanae Disputationes* (V. 10), του Κικέρωνα, όπου γράφει: «Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo et in urbibus conlocavit et in domus etiam introduxit et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere». Η πρόσθεση του ονόματος του Πλουτάρχου, σε μια φράση γνώριμη –κατά πάσα πιθανότητα– στον Έρασμο, δεν μπορεί παρά να αποτελεί προϊόν θαυμασμού και εκτίμισης που έτρεφε για τον Βοιωτό φιλόσοφο ο Ευρωπαίος στοχαστής.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ

ΚΑΙ ΣΤΑ ΓΡΑΠΤΑ ΤΟΥ HUME

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο Hume, η μελέτη του Πλούταρχου και η συγγραφή των *Δοκιμίων*

Ενότητα Α: Hume

1.1 Μια σύντομη ματιά στη ζωή και στο έργο του David Hume.

Τις περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και το έργο του Σκώτου φιλόσοφου David Hume τις αντλούμε από δύο αυτοβιογραφικά κείμενα. Το πρώτο αυτοβιογραφικό εγχείρημα είναι μια ανεπίδοτη επιστολή, που έχει τον τίτλο *Ένα είδος ιστορίας της ζωής μου*, γραμμένη το 1734 στο δρόμο προς το Μπρίστολ και που απευθύνεται σε κάποιον ανώνυμο γιατρό, για συμβουλές περί υγείας. Για να μπορέσει αυτός να του παράσχει πιο ακριβείς υποδείξεις και για να προβεί σε μια πλήρη και εμπεριστατωμένη γνωμάτευση, ο Hume του εμπιστεύεται όσο το δυνατόν πιο αναλυτικές πληροφορίες για την έως τότε ζωή του και για τον τρόπο διαβίωσής του. Το δεύτερο κείμενο, γραμμένο σαράντα δύο χρόνια αργότερα, τον Απρίλιο του 1776 και μόλις λίγους μήνες πριν το τέλος του, τιτλοφορείται *Η ζωή μου*.²⁰⁹

Τα δύο αυτά συγγράμματα, που οριοθετούν τη νιότη και τον επίλογο της ζωής του, μας πληροφορούν ότι ο David Hume γεννήθηκε στις 26 Απριλίου του 1711 στο Εδιμβούργο από οικογένεια αριστοκρατικής καταγωγής. Το 1726, με το πέρας της κολεγιακής του εκπαίδευσης και ενώ το

²⁰⁹ Για την ανάγνωση των δύο αυτών αυτοβιογραφικών κειμένων, δεξ David Hume (2006), *Κείμενα*, μετάφραση κειμένου και επιμέλεια Μαρία Πουρνάρη, σ. 27-53 και David F. Norton (1993), σ. 345-356.

φιλομαθές του πνεύμα έχει ήδη καλλιεργηθεί, επιδίδεται σε πιο εκλεπτυσμένες πνευματικές αναζητήσεις, που άπτονται της φιλοσοφίας, της ποίησης και της ιστορίας.

Το γεγονός ότι υπήρξε ο δευτερότοκος γιος της οικογένειας, τον καταδίκασε σε οικονομική ένδεια, την οποία επεχείρησε αρχικά να αντιμετωπίσει με μια βραχύβια και αποτυχημένη προσπάθεια ενασχόλησης με το εμπόριο. Πολύ σύντομα διαπίστωσε πως η πραγματική του κλίση βρίσκεται στον χώρο της διανόησης και προχωρά στην επιλογή μίας λιτής διαβίωσης προκειμένου να διατηρήσει στο ακέραιο την πνευματική του ελευθερία. Ο λακωνικός τρόπος ζωής που επέλεξε, συνάμα με την αποστασιοποίηση από συνήθεις εξαρτήσεις από πλούσιους και ευγενείς, φαίνεται να τον τροφοδοτούν με περηφάνια έως το τέλος της ζωής του: «διατηρώντας την ικανοποίηση ότι ποτέ δεν παρακάλεσα κάποιον σημαίνοντα, ούτε καλλιέργησα φιλίες με κάποιον από αυτούς».²¹⁰ Από τη στιγμή εκείνη, επέλεξε τον βίο του πνευματικού ανθρώπου και τον υπηρέτησε πιστά έως το τέλος της ζωής του, με μοναδικό διάλειμμα λίγα έτη,²¹¹ στη διάρκεια των οποίων τέθηκε στην υπηρεσία αρχικώς του Μαρκήσιου του Annandale,²¹² και κατόπιν ως γραμματέας του στρατηγού James St. Clair.

Οι συνεχείς προσπάθειές του για βιοπορισμό αλλά και για αναγνώριση, τον οδηγούν στη διεκδίκηση, χωρίς επιτυχία, της θέσης του πανεπιστημιακού δασκάλου στα πανεπιστήμια του Εδιμβούργου και της

²¹⁰ ό.π., (2006), σ. 49.

²¹¹ Αναφέρεται μεταξύ των ετών 1745 έως και 1747.

²¹² Ο Μαρκήσιος του Annandale, στην υπηρεσία του οποίου παρέμεινε ο Hume περίπου ένα έτος, αντιμετώπιζε σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα, γεγονός που καθιστούσε το έργο του φιλοσόφου δυσχερές.

Γλασκόβης.²¹³ Αλλά τελικά, η μόνη θέση που εξασφαλίζει, είναι αυτή του βιβλιοθηκάριου στη νομική σχολή του Εδιμβούργου, θέση, που από τη μια του καλύπτει τα στοιχειώδη έξοδα προς επιβίωση, αλλά από την άλλη, του παρέχει πλήρη πρόσβαση στις βιβλιογραφικές πηγές και άφθονο χρόνο για την αξιοποίησή τους. Προϊόν των ετών κατοχής της νέας του θέσης, είναι η εξάτομη *Ιστορία της Αγγλίας*. Το έργο αυτό υπήρξε, παρόλη την αρνητική σε πρώτο στάδιο αντιμετώπιση, η απαρχή της εκδοτικής του επιτυχίας και της οικονομικής του ευρωστίας.

Το 1761, όντας εύπορος και απαλλαγμένος από βιοποριστικά άγχη, αποσύρεται στη γενέτειρά του με στόχο: «να περάσω το υπόλοιπο της ζωής μου με ... φιλοσοφικό τρόπο.²¹⁴ Απόφαση που αναιρείται δύο χρόνια αργότερα, όταν ακολουθεί τον κόμη του Hertford στην πρεσβεία της γαλλικής πρωτεύουσας. Στο Παρίσι βιώνει για πρώτη φορά έντονη κοινωνική ζωή και απολαμβάνει τους καρπούς της επιτυχίας του. Στην περίοδο αυτή ανήκει η γνωριμία του με τον J. J. Rousseau και η άκαρπη προσπάθεια φιλίας τους καθώς επίσης και η ατελέσφορη ερωτική σχέση με τη Marquise de Boufflers».²¹⁵

²¹³ Διονύσιος Γ. Δρόσος (2008), σ. 255.

²¹⁴ David Hume (2006), *Κείμενα*, μετάφραση κειμένου και επιμέλεια: Μαρία Πουρνάρη, σ. 49.

²¹⁵ Ο Hume γνώρισε τον Rousseau την περίοδο που εκδιώχθηκε από την Ελβετία. Στη διάρκεια της εξάμηνης γνωριμίας τους προσπάθησε να τον προστατέψει από τις επιθέσεις που δεχόταν λόγω του Αιμιλίου και για να τον προστατέψει τον φυγάδευσε στην Αγγλία, όπου μερίμνησε για την εξασφάλιση διαμονής και τροφής. Ωστόσο ο Rousseau, εξαιτίας του δύστροπου χαρακτήρα του, δεν άργησε να στραφεί εναντίον του επίδοξου προστάτη. Ο πρᾶος και καλοκάγαθος Hume οδηγείται σε αμηχανία μη δυνάμενος να αντιληφθεί αυτήν τη συμπεριφορά και εκφράζεται για τον Ελβετό φιλόσοφο με ασυνήθιστη σκασιότητα: «... ο πιο μοχθηρός και αδίσταχτος παλιάνθρωπος που υπάρχει στον κόσμο». Από την άλλη, η γνωριμία του με την Marquise de Boufflers χρονολογείται δυο χρόνια πριν την συνάντησή

Στο Παρίσι ήρθε σε επαφή με την κοινωνική και οικονομική ελίτ της πόλης. Κυρίως όμως ήρθε σε επαφή με καλλιεργημένους ανθρώπους και γνώρισε τις βασικές αρχές του Διαφωτισμού, που επικρατούσαν τον 18^ο αιώνα σε όλη τη δυτική Ευρώπη. Η εμπιστοσύνη στη δύναμη του λόγου, η υπεράσπιση της ελευθερίας, η κατάργηση της λογοκρισίας, η ανεξιθρησκία και ο ορθολογισμός ως βασικές αρχές του κινήματος,²¹⁶ έχαιραν της αποδοχής και της επιδοκιμασίας του Hume. Αρχές που και ο ίδιος ασπαζόταν και αντήλλασε με τους συμπατριώτες του Σκώτους. Υπήρξε πάντοτε μέλος των πνευματικών κύκλων της Σκωτίας και ανέκαθεν συζητούσε με τους διανοούμενους και τους ποιητές. Ήταν δεινός υπερασπιστής της πατρίδας του και προσπαθούσε με κάθε μέσο που διέθετε να καταστήσει και να κρατήσει υψηλό το πατριωτικό φρόνημα και συναίσθημα. Προσπαθούσε να δείξει το μεγαλείο της Σκωτίας και να αναδείξει τις πνευματικές μορφές της εποχής. Συναναστρεφόταν με τους διανοητικούς κύκλους του καιρού του και μέσω των κοινωνικών επαφών προσπαθούσε να την εξυψώσει.²¹⁷

Τις τελευταίες ημέρες του Hume τις πληροφορούμαστε από τον James Boswell· έναν σταθερό συνοδό και πιστό φίλο, που τον συντρέφει καθόλη τη διάρκεια της ζωής του. Ο κατά σχεδόν τριάντα χρόνια νεότερος άντρας που θαυμάζει τον Hume και απολαμβάνει τις συζητήσεις τους μας

τους καθώς διατηρούσαν τακτική αλληλογραφία. Στην περίοδο που ο Hume βρίσκεται στο Παρίσι, αναπτύσσεται μεταξύ τους ερωτική έλξη, όπου η Marquise de Boufflers επιδίδεται σε εκλεπτυσμένα παιχνίδια γοητείας, τα οποία φαίνεται να συγκινούν τον bon David. Για πρώτη φορά ο ώριμος Hume μπαίνει στον πειρασμό να εγκαταλείψει τον μοναχικό τρόπο ζωής του, αλλά οι διαφορετικές εντέλει επιλογές της μαρκεσίας δεν του το επιτρέπουν. Για τις παραπάνω πληροφορίες John Y. T. Greig (1932), σ. XXI – XXXI.

²¹⁶ Θεοδόσης Πελεγρίνης (2009), *Λεξικό*, σ. 177-178, λήμμα: Διαφωτισμός.

²¹⁷ Ernest C. Mossner (1943), σ. 13-16, 31-42 και 82-102.

πληροφορεί ότι ο David Hume πεθαίνει στις 24 Αυγούστου του 1776 και ενταφιάζεται σε έναν απλό ρωμαϊκό τάφο, όπου είναι χαραγμένα πέραν του ονόματός του μόνον οι ημερομηνίες γέννησης και θανάτου, αφήνοντας τη Φήμη να επιτελέσει το έργο της.²¹⁸

Το έργο του David Hume εκτείνεται σε ένα ευρύτατο πεδίο πνευματικών αναζητήσεων και χαρακτηρίζεται από την ποικιλία της συγγραφικής του παραγωγής. Ο βαθυστόχαστος Σκώτος υπήρξε ταυτόχρονα φιλόσοφος, ιστορικός, οικονομολόγος αλλά και άνθρωπος των γραμμάτων με ιδιαίτερο λογοτεχνικό ταλέντο. Όμως παρόλη τη διάχυση των αναζητήσεών του σε πολλαπλά πεδία, κατάφερε να παραγάγει έργο το οποίο τέμνει την πορεία της ανθρώπινης διανόησης σε κάθε έναν από αυτούς τους τομείς ξεχωριστά.

Δεν υπάρχει λόγος να αναφερθώ εκτενώς στον Hume ως φιλόσοφο. Η συνεισφορά του στο πεδίο αυτό, έχει ευρέως αποτιμηθεί. Συνοπτικά σημειώνω ότι το βασικό φιλοσοφικό του έργο είναι προϊόν της νιότης του· παρότι ο Hume, στη συνέχεια της ζωής του, το επεξεργάζεται και το επαναδιατυπώνει επανειλημμένως. Κατά τη χρονική διάρκεια 1737 - 1740, ήδη περατώνει και δημοσιεύει την *Πραγματεία για την ανθρώπινη Φύση: Απόπειρα εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου συλλογισμού σε ηθικά*

²¹⁸ Ο Boswell στο *An Account of my Last Interview with David Hume*, αναφέρει πως συνάντησε τον Hume λίγο πριν πεθάνει. Αδύνατος και κουρασμένος είχε χάσει κάτι από την πρότερη λάμψη του, αλλά δεν τον είχε εγκαταλείψει η πνευματική του ικμάδα και διαύγεια. Μπροστά του βρισκόταν το φιλοσοφικό σύγγραμμα του Campbell. Παρά τη δυσχερή του κατάσταση διατηρούσε την ηρεμία του και την καλή του διάθεση. Στη συζήτηση που ακολούθησε και που είχε ως κεντρικό άξονα το ζήτημα της θρησκείας, ο Hume φαίνεται να εμμένει στον θρησκευτικό του σκεπτικισμό και στις αθεϊστικές του τάσεις. Βλ. Geoffrey Scott and Frederick A. Pottle (1931), σ. 227-232.

θέματα. Το έργο αυτό ολοκληρώνεται σε τρεις τόμους. Οι πρώτοι δύο τόμοι *Για τη Νόηση* και *Για τα Πάθη* δημοσιεύονται το 1739, ενώ ο τρίτος τόμος με τίτλο *Για την Ηθική*, ένα χρόνο αργότερα.²¹⁹

Στον πρώτο τόμο ο Hume επεξεργάζεται και προτείνει την έτερη σκεπτική εκδοχή του εμπειρισμού, που μαζί με το έργο των Locke και Berkeley, συνέθεσαν τη σχετική γνωσιολογική, αγγλοσαξονική παράδοση. Ο Hume εμφορούμενος από την ίδια ζέση, όπως και οι συνοδοιπόροι του εμπειριστές, να θεμελιώσει την ανθρώπινη νόηση στην εμπειρία, επεξεργάζεται μια θεωρία που, παρότι αναλύει παρεμφερείς έννοιες, καταλήγει σε διαφορετικά συμπεράσματα με κύριο σημείο τη σκεπτική αντιμετώπιση των αιτιακών σχέσεων.²²⁰

Το αμιγώς ηθικό έργο του Hume εμπεριέχεται στον δεύτερο και τρίτο τόμο της *Πραγματείας*. Ο Hume ερευνά την ηθική ζωή του ανθρώπου μελετώντας το θυμικό, τα συναισθήματα και τις ενέργειες της βούλησης. Αποδίδει το κριτήριο της ηθικής επιδοκιμασίας – αποδοκιμασίας, που αισθανόμαστε ακόμη και σε περιπτώσεις που δεν συνδέεται με το ατομικό μας συμφέρον, σε έναν «απλό αλλά βασικό, συνειδησιακό τύπο: τη συμπάθεια».²²¹ Πρόκειται για την ανθρώπινη ικανότητα να συναισθάνεται κανείς τις καταστάσεις άλλων ανθρώπων, έστω και σε μικρότερη ένταση από ότι αντιλαμβάνεται ό,τι αφορά τον εαυτό του. Η ικανότητα αυτή είναι που οδηγεί σε ηθικές κρίσεις αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και κίνητρο του ηθικώς πράττειν.

²¹⁹ David Hume (2005), *Πραγματεία*, εισαγωγή – μετάφραση Μαρία Πουρνάρη, σ. 13.

²²⁰ Wilhelm Windelband – Heinz Heimsoeth (1991), σ. 258-261.

²²¹ ό.π., σ. 312.

Όμως το σύγγραμμα, που τόσο πολύ είχε πιστέψει ο Hume δεν γίνεται αποδεκτό και κατανοητό στο ευρύ κοινό. Διατηρώντας την αισιοδοξία του προσπαθεί το 1740 να το καταστήσει πιο καταληπτό μ' ένα επικουρικό, μικρό, ανυπόγραφο κείμενο με τίτλο *Σύνοψη του βιβλίου που δημοσιεύτηκε πρόσφατα με τίτλο Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση, κτλ.* Τρόπο του να καταστεί η μικρή *Σύνοψη* σαφής, θεωρεί την ενασχόληση με το κεντρικό επιχείρημα του προσφάτως εκδοθέντος έργου. Σχετικά απογοητευμένος μετά από αυτήν την εκδοτική προσπάθεια καταπιάνεται με κάπως πιο απλά ζητήματα. Γράφει το 1742 είκοσι επτά δοκίμια που άπτονται ηθικών και πολιτικών θεμάτων και που εκδίδονται σε δύο τόμους στο Εδιμβούργο.

Όμως δεν είχε εγκαταλείψει ποτέ το όνειρο να κάνει κατανοητή στο ευρύτερο κοινό την *Πραγματεία* του. Για τον λόγο αυτόν συγγράφει το 1745 το *Γράμμα ενός κυρίου προς τον φίλο του στο Εδιμβούργο*. Στην ίδια λογική κινούνται και τα επόμενα δύο κείμενα του Hume. Το 1748 επαναδιατυπώνει και επαναδημοσιεύει το *An Enquiry Concerning Human Understanding* και το 1751 το *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*, που ουσιαστικά αποτελούν αυτόνομες, πιο λιτές και πιο κατανοητές εκδόσεις της *Πραγματείας* του.

Τα επόμενα συγγράμματά του²²² είναι περισσότερο δοκιμιακού τρόπου γραφής με θρησκευτικές και φιλοσοφικές προεκτάσεις. Εντελώς διαφορετικό είναι το έργο του *Ιστορία της Αγγλίας*. Το εξάτομο πόνημά του, εκδόθηκε

²²² Τα κείμενα που συγγράφει μετά το 1751 είναι τα εξής: *Political Discourses*, γράφεται το 1752, *Four Dissertations* το 1757, *Essays and Treatises on Several Subjects* το 1758 και τέλος το *Of Suicide & Of the Immortality of the Soul*, το οποίο γράφει 1755. Το έργο του *Dialogues Concerning Natural Religion* καθώς και το αυτοβιογραφικό κείμενο *My Own Life*, εκδόθηκαν μετά τον θάνατο του φιλοσόφου.

μεταξύ των ετών 1754 – 1761/2²²³ και ήταν τόσο σημαντικό και τόσο ευρείας αποδοχής, που τα επίθετα που αποδίδονται στον Hume ακόμη και σήμερα, πέραν του φιλοσόφου, είναι αυτά του ιστορικού, του οικονομολόγου και του δοκιμιογράφου.²²⁴

1.2 Μια πρώτη νεανική αναφορά στον Πλούταρχο και μερικές κατοπινές.

«Υπήρχε και κάτι ακόμα, το οποίο συνέβαλε τα μέγιστα στο να εξαντλήσει το πνεύμα μου και να μου προκαλέσει αυτή την κακή διάθεση, που ήταν ότι, έχοντας διαβάσει πολλά βιβλία ηθικής, όπως Κικέρωνα, Σενέκα και Πλούταρχο, και γοητευμένος από τις ωραίες παραστάσεις της αρετής και της φιλοσοφίας, επιχείρησα να βελτιώσω τη διάθεση και τη βούλησή μου, μαζί με τον λόγο και τη νόησή μου. Ενίσχυα διαρκώς τον εαυτό μου με στοχασμούς εναντίον του θανάτου, της πενίας, της αισχύνης, της οδύνης και όλων των άλλων συμφορών της ζωής... αλλά... στην απομόνωση όλα αυτά δεν εξυπηρετούν άλλο σκοπό εκτός από την εξάντληση του πνεύματος, την αδυναμία του νου να μπορέσει να αντισταθεί, την εξάντληση άνευ λόγου, όπως όταν το χέρι μας αποτυγχάνει να ανταποκριθεί στο σκοπό του. Όμως αυτό δεν το διδάχτηκα παρά μόνο από την εμπειρία, μέχρι που ήδη είχα καταστρέψει την υγεία μου χωρίς να το αντιληφθώ».²²⁵

²²³ Για το κείμενο αυτό του Hume θα γίνει εκτενής λόγος στο επόμενο κεφάλαιο, οπότε μια περαιτέρω αναφορά στο παρόν σημείο, θα ήταν απλώς επανάληψη.

²²⁴ Μια περιήγηση στις ιστοσελίδες συνδράμει στην άποψη αυτή:

<https://en.wikipedia.org>, <http://plato.stanford.edu> και <http://www.britannica.com>, λήμμα: David Hume.

²²⁵ David Hume (2006), *Κείμενα*, μετάφραση κειμένου - επιμέλεια Μαρία Πουρνάρη, σ. 30-31.

Αυτά είναι τα λόγια του νεαρού Hume, όταν σε ηλικία μόλις είκοσι τριών βρίσκεται στα πρόθυρα της πνευματικής εξάντλησης και βασανίζεται από έντονη ανησυχία για τη σωματική του υγεία.²²⁶ Ήδη από τόσο νωρίς, στην αυγή της ζωής του, έχει αναμετρηθεί με τα έργα των μεγάλων ηθικών φιλοσόφων: του Κικέρωνα και του Σενέκα από τη ρωμαϊκή παράδοση και του Πλούταρχου από την Ελληνική.

Ο Hume δεν προσεγγίζει όλα αυτά τα έργα επιδερμικά. Δεν διαβάζει επιφανειακά έτσι ώστε να καταφέρνει να επιδεικνύει πνευματική καλλιέργεια στους κύκλους του. Προσέρχεται σε αυτά τα κείμενα με ζωτικό ενδιαφέρον και παλλόμενος από τη νεανική του ορμή για μόρφωση. Συνδιαλέγεται και αναμετράται με τα μεγάλα ηθικά ερωτήματα και διαμορφώνει την αντίληψή του για τη ζωή με βάση αυτά. Ακολουθώντας έναν μοναχικό τρόπο ζωής, η τριβή με το έργο των προαναφερθέντων φιλοσόφων αποτελεί το αποκλειστικό πλαίσιο δράσης του και τείνει να τον οδηγήσει στα όρια της νευρικής κατάρρευσης.

Στη συνέχεια της ζωής του ο Hume, καταφέρνει να διαχειρίζεται αποτελεσματικά τον ασκητικό βίο του διανοητή -που άλλωστε ο ίδιος επέλεξε- ωστόσο σε αυτήν την πρώτη περίοδο διαμορφώνονται οι βασικοί πυλώνες της μόρφωσης, της καλλιέργειας και των μετέπειτα ενδιαφερόντων του. Είναι σε αυτήν την πρώτη νεανική προσέγγιση που ο Hume γοητεύεται από το έργο των μεγάλων φιλοσόφων, βιώνει με ένταση τις σκέψεις και τους προβληματισμούς που θέτουν, αφομοιώνει με εκπληκτικό τρόπο τη γνώση

²²⁶ Τα λόγια αυτά βρέθηκαν σε ένα γράμμα του 1734. Ο Hume, μόλις είχε συμπληρώσει τα είκοσι τρία χρόνια και διακατέχεται από τον φόβο πως το πνεύμα του έχει χάσει κάθε ευρωστία και ρώμη. Αποφασίζει να εγκαταλείψει τη ζωή του στοχαστή, και να στραφεί στο εμπόριο. Αποτείνεται μέσω της επιστολής αυτής, σε έναν γιατρό και προσπαθεί να του εκθέσει αναλυτικά τα συμπτώματα της ασθένειάς του, ώστε να βοηθηθεί.

που αποκομίζει. Είναι η περίοδος που με γνώμονα τα μεγάλα έργα των Ρωμαίων και του Έλληνα φιλοσόφου εκκολάπτει εντός του έναν αναλόγου διαμετρήματος διανοητή, ο οποίος θα ήταν έτοιμος στη συνέχεια να παραγάγει αντίστοιχης σημασίας έργα.

Αυτή είναι μια πρώτη νεανική αναφορά που βρίσκουμε στον Hume για τον Πλούταρχο, η οποία δεν εμπεριέχεται σε κάποιο έργο του φιλοσόφου, αλλά σε μια επιστολή. Αλλά και με το πέρασμα των χρόνων ο Πλούταρχος εξακολουθεί να εμφανίζεται στις επιστολές που στέλνει ο Hume προς φίλους και γνωστούς.

Μια επιστολή που πρέπει να εξεταστεί είναι αυτή που έστειλε ο Hume, στον εκδότη του Thomas Becket.²²⁷ Στην επιστολή γράφει επ' ακριβώς: «Σελίδα 79. Πρόσθεσε στη Σημείωσή μου αυτές τις λέξεις: Εάν ο κύριος Rousseau συμβουλευτεί τον Πλούταρχο, θα βρει ότι, όταν ο Θεμιστοκλής κατέφυγε στην Περσία, ο Ξέρξης τόσο ευχαριστήθηκε από αυτό το γεγονός, ώστε ακουγόταν να αναφωνεί πολλές φορές στον ύπνο του: Έχω τον Θεμιστοκλή, έχω τον Θεμιστοκλή. Γιατί λοιπόν δεν θα γίνει αντιληπτό με την ίδια σημασία το επιφώνημά μου από τον κύριο Rousseau;»²²⁸

Δεν έχει προστεθεί σε καμία έντυπη σημείωση του Hume αυτό το σχόλιο. Πιθανόν να ήθελε να γραφτεί κάτι στο βιβλίο που εκδόθηκε το 1766 με τίτλο *A Concise and Genuine Account of the Dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau: with the Letters That Passed between Them During Their Controversy. As Also, the Letters of the Hon. Mr. Walpole, and Mr. D' Alambert*. Στο κείμενο αυτό ο

²²⁷ Η επιστολή γράφτηκε το 1766 και αποτελεί τον αριθμό 367 της έκδοσης των επιστολών του Hume από τον John Y. T. Greig (1932), vol. II.

²²⁸ John Y. T. Greig (1932), vol. II, σ. 116-117. Όπου δεν αναφέρεται το όνομα του μεταφραστή, η απόδοση στα νέα ελληνικά των κειμένων έχει γίνει από τη συγγραφέα της παρούσας μελέτης.

Hume παρουσιάζει βήμα προς βήμα τη σχέση του με τον Jean Jacques Rousseau μέσα από γράμματα και αφηγήσεις.

Τρόπος εκδήλωσης των συναισθημάτων του Hume είναι το κείμενο του Πλούταρχου. Η σημείωση αυτή χρονικά συμβαδίζει με την πρώτη περίοδο της σχέσης των δύο αντρών, όταν τα πράγματα μεταξύ τους ήταν ευοίωνα και φιλικά. Την ίδια χαρά που αισθάνθηκε ο Πέρσης βασιλιάς όταν ο Θεμιστοκλής ζήτησε καταφύγιο στην ασιατική γη, πρέπει να αισθάνθηκε και ο Hume, όταν ο Ελβετός φιλόσοφος ζήτησε προστασία και θαλπωρή στην Σκωτία. Αφήνει να διαφανεί πως στη θέση του: «ἔχω Θεμιστοκλέα τὸν Ἀθηναῖον»,²²⁹ ο Hume λέει: «ἔχω Rousseau τον Γενεβέζο».

Είναι σημαντικό ότι χρησιμοποιεί τα λόγια του Πλούταρχου για να εκφράσει τη χαρά του. Κάνει όμως μια επιπόλαιη χρήση λέγοντας πως τα λόγια αυτά ανήκουν στον Ξέρξη; Ο Πλούταρχος πριν περιγράψει τη σκηνή αφιερώνει μια ολόκληρη παράγραφο²³⁰ για το ποιός ήταν ο βασιλιάς των Περσών, που πρόσφερε άσυλο στον Θεμιστοκλή. Μετά από την αναφορά διαφόρων απόψεων καταλήγει πως -κατά πάσα πιθανότητα- εκείνη την εποχή στην εξουσία βρίσκοταν ο γιος του Ξέρξη, ο Αρταξέρξης. Οπότε το συγκεκριμένο απόσπασμα μπορεί να ερμηνευτεί από δύο διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Η πρώτη άποψη είναι ότι μπορεί ο Hume να έχει μια λανθασμένη αίσθηση για το ποιός είναι ο βασιλιάς της Περσίας και ταυτοχρόνως να μην ανατρέχει και στο αυθεντικό κείμενο για να τη διευκρινίσει. Η δεύτερη άποψη είναι πιο λυρική και ίσως να ταιριάζει καλύτερα στην προσωπικότητα του Σκώτου διανοητή. Είναι πιο δραματικό ο νικητής της Σαλαμίνας, ο επί

²²⁹ Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 28. 4.

²³⁰ ό.π., 27. 1-2.

των Περσών θριαμβευτής, να ενδίδει και να φεύγει οδοιπόρος για τα Σούσα, ζητώντας από τον παλιό του εχθρό να τον δεχτεί ευνοϊκά στην αυλή του. Επομένως, δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα για το εάν ο Hume θυμόταν επ' ακριβώς το πλουτάρχιο χωρίο. Πάντως το βέβαιο είναι ότι το είχε τόσο ανεξίτηλο και ζωνρό στη μνήμη του, ώστε όχι μόνο το ανακάλεσε, αλλά το αναπροσάρμοσε και στο γράμμα.

Μια ακόμη εξιστόρηση του Πλούταρχου, αναφέρεται σε μια χαριτωμένη επιστολή,²³¹ που έγραψε το 1773 με αποδέκτη τον Andrew Stuart, φίλο του, δικηγόρο και πολιτικό. Στο κείμενο αυτό, που υπογράφει ως David Stuart Moncrieff,²³² αναφέρεται στο υπό έκδοση βιβλίο²³³ του Andrew Stuart και του δίνει κάποιες συμβουλές. Στο τέλος της επιστολής γράφει: «Έχω συνειδητοποιήσει ότι οι ικανότητές μου ταιριάζουν καλύτερα στο να διευθετήσω ένα γεύμα ή ένα δείπνο, από ότι μία συζήτηση. Ο Αιμίλιος Παύλος στον Πλούταρχο, λέει ότι η ίδια ιδιοφυΐα, που μπορεί να κινητοποιήσει ένα στράτευμα μπορεί να εξειδικεύσει έναν άνθρωπο για την προετοιμασία ενός γεύματος και το αντίστροφο. Έχω επίγνωση, ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές περιπτώσεις».²³⁴

²³¹ Η επιστολή αποτελεί τον αριθμό 483 της έκδοσης των επιστολών του Hume από τον John Y. T. Greig (1932), vol. II, σ. 270-271.

²³² Ένας από τους Βαρόνους της βασιλικής αυλής του Exchequer της Σκωτίας.

²³³ Ο Andrew Stuart εξέδωσε τον Ιούλιο του 1773 ένα βιβλίο με τίτλο *Letters to the Right Honourable Lord Masnfield from Andrew Stuart*. Το γράμμα του Hume έχει γραφτεί τον Φεβρουάριο, πέντε σχεδόν μήνες πριν την έκδοση.

²³⁴ Ανατρέχοντας στις σελίδες του Πλούταρχου και στο κείμενο *Αιμίλιος Παῦλος*, 28. 5-6. διαβάζουμε: «πρὸς τοὺς θαυμάζοντας τὴν ἐπιμέλειαν ἔλεγε τῆς αὐτῆς εἶναι ψυχῆς παρατάξεώς τε προστῆναι καλῶς καὶ συμποσίου, τῆς μὲν, ὅπως φοβερωτάτῃ τοῖς πολεμίοις, τοῦ δ', ὡς εὐχαριστότατον ἢ τοῖς συνοῦσιν».

Θεωρώ ότι υπάρχει μια διαφορετική αντίληψη ανάμεσα στους δύο φιλοσόφους. Ο Hume διακρίνει τον άνθρωπο που οδηγεί μια στρατιά από αυτόν που ετοιμάζει ένα γεύμα. Δεν εμπλέκει τις δύο καταστάσεις και τονίζει ότι είναι διαφορετικές οι δεξιότητες του ενός από ότι του άλλου. Εν αντιθέσει ο Πλούταρχος περιγράφει τον ίδιον άνθρωπο να επιδίδεται σε δύο διαφορετικές ενέργειες. Από τη μια είναι ο στρατηγός που εμπνέει ένα ολόκληρο στράτευμα να επιτεθεί εναντίον των εχθρών και από την άλλη ο πιστός φίλος, που ετοιμάζει ένα συμπόσιο για να γιορτάσει με τους οικείους του. Επιπλέον ο Πλούταρχος αιτιολογεί τον διττό ρόλο του ίδιου ατόμου· με αυτόν τον τρόπο θα φανεί πιο φοβερός στους πολέμιους και πιο αγαπητός στους συντρόφους.

Μια τελευταία αναφορά που δείχνει το ενδιαφέρον του Hume στο πρόσωπο και στο έργο του Πλούταρχου παρουσιάζεται σε μια επιστολή του Απριλίου του 1755.²³⁵ Είναι η απάντηση προς τον βιβλιοπώλη και εκδότη Andrew Millar. Ανάμεσα στα διάφορα θέματα που αναφέρει στο γράμμα αυτό, επέλεξα να σταθώ σε δύο σημεία. Αρχικά στην έκδοση των δύο πρώτων τόμων της *Ιστορίας της Αγγλίας*, θεωρεί ότι ίσως ο πρώτος τόμος να μην είναι γραμμένος αμερόληπτα και ίσως να παρουσιάζει τα θέματα περισσότερο από την μεριά των Τόρις. Υπόσχεται ωστόσο ότι οι διορθώσεις που θα γίνουν στον δεύτερο τόμο, θα εξισορροπήσουν την οπτική αυτήν.

Το δεύτερο σημείο είναι η προσπάθεια που έκανε να μεταφράσει κάποια έργα του Πλούταρχου. Τονίζει ότι έκανε μια δοκιμή, από την οποία εισέπραξε ιδιαίτερη χαρά. Όμως οι απαιτήσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι πολλές, δύσκολες και χρονοβόρες. Ο ίδιος καταλαβαίνοντας ότι γράφει

²³⁵ Η επιστολή αποτελεί τον αριθμό 108 της έκδοσης των επιστολών του Hume από τον John Y. T. Greig (1932), vol. I, σ. 217-219.

αργά και έχοντας υψηλές απαιτήσεις από τον εαυτό του, διαπιστώνει ότι δεν μπορεί να αναλάβει –προς το παρόν- ένα έργο τόσο απαιτητικό.

Αυτή είναι μια σημαντική ένδειξη της εκτίμησης που είχε ο Hume στον Βοιωτό, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων ή Ρωμαίων συγγραφέων, που να έχουν γίνει από τον Hume.²³⁶

Πρέπει τέλος, να επιχειρηθεί μια σύνδεση των δύο προαναφερθέντων θεμάτων, που ο ίδιος ο Hume θίγει στην επιστολή του. Όσο τυχαία και αν είναι τα δύο γεγονότα, της συγγραφής της *Ιστορίας της Αγγλίας* και της μετάφρασης κειμένων του Πλούταρχου, το ότι συνέπεσαν χρονικά, αφήνει το περιθώριο για περαιτέρω σκέψεις. Στο διάστημα που ο Hume επεξεργαζόταν τον δεύτερο τόμο της ιστορίας του,²³⁷ μετέφραζε παράλληλα και Πλούταρχο. Όταν περιέγραφε τις προσωπικότητες του Charles του II και James του II, θα πρέπει να είχε στον νου του και κάποιες μεγάλες προσωπικότητες από τους *Παράλληλους Βίους* του Πλούταρχου, ζήτημα που θα διερευνηθεί σε επόμενες σελίδες.

²³⁶ Η προσπάθεια του Hume να μεταφράσει τον Πλούταρχο, πιστεύω, ότι προκάλεσε αίσθηση στους πνευματικούς κύκλους της εποχής του. Δώδεκα χρόνια αργότερα από τη στιγμή που ο Hume απήντησε στον Millar, ο James Boswell και William Johnson Temple αναφέρονται στο γεγονός στις επιστολές που αντάλασσαν μεταξύ τους. Δες: *The Correspondence of James Boswell and William Johnson Temple, 1756-1795*, σ. 178-180.

²³⁷ Η αρίθμηση των τόμων της *Ιστορίας* στο παρόν σημείο, γίνεται με τη χρονική σειρά συγγραφής του έργου και όχι με την παρακολούθηση της χρονικής αλληλουχίας των γεγονότων. Στην τελική έκδοση ο δεύτερος τόμος είναι ο έκτος.

Ενότητα Β: Οι αναφορές στο έργο του Πλούταρχου στα Δοκίμια

1.3 Δοκίμια

Ο Hume έχει γράψει δοκίμια, ηθικά, πολιτικά, φιλολογικά, οικονομικά και ιστορικά. Ορισμένα από αυτά έχουν εκδοθεί σε έναν τόμο του 1741/2, για να ακολουθήσουν τα επόμενα, το 1748, το 1751/2, το 1758 και τέλος το 1764. Το σύνολο των δοκιμίων του βρίσκεται συγκεντρωμένο στην έκδοση των Green και Grose του 1882.²³⁸ Ο Σκώτος φιλόσοφος έδινε μεγάλη σημασία στον δοκιμιακό λόγο, γιατί πίστευε ότι ο πνευματικός κόσμος που έως τότε ήταν χωρισμένος σε δύο τάξεις, έπρεπε να συνενωθεί σε έναν κοινό.

Σύμφωνα με τον Hume²³⁹ ο πνευματικός κόσμος χωριζόταν στους ανθρώπους της μάθησης και στους ανθρώπους της συνομιλίας. Οι πρώτοι ζούσαν αποτραβηγμένοι και απομονωμένοι, ολότελα δοσμένοι στις αναγνώσεις, στις σκέψεις και στα γραπτά τους. Μερίδιο ευθύνης έριχνε και στα κολέγια και τα κελιά, που λόγω συντηρητισμού, εξοβέλισαν από την κοινωνική ζωή τους ανθρώπους του πνεύματος. Από την άλλη, ο κόσμος της συνομιλίας, όσο μεγάλωνε η απόστασή του από τον κόσμο της μάθησης, περιοριζόταν σε συζητήσεις θεμάτων ελάσσονος ενδιαφέροντος, επιφανειακών και απλών. Η σύζευξη των δύο κόσμων, μπορεί να επιτευχθεί μέσω των Δοκιμίων. Θέματα βαθύνοα και εμπεριστατωμένα μπορούν να γραφούν με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνουν κατανοητά από όλους και να

²³⁸ David Hume (1882), *The Philosophical Works*, in 4 volumes, ed. by Thomas H. Green & Thomas H. Grose, Books 3, 4 and Vol I & II, *Essays Moral, Political and Literary*.

²³⁹ Τις απόψεις του για τη χρησιμότητα του Δοκιμίου ο Hume τις εκθέτει στο: *On Essay Writing* (Γιατί γράφεται το Δοκίμιο), κείμενο του 1741, που δεν περιλαμβάνεται μετέπειτα στις εκδόσεις.

εισαχθούν από τους Διανοητές στα «σαλόνια και στις κοινωνικές συναναστροφές», ώστε να σπάσει η απομόνωση και να αρθεί η ρηχότητα των συζητήσεων. Το κοινό όφελος θα είναι μεγάλο, γιατί θα προωθηθεί η γνώση. Το ιδεώδες, κατά τον Hume, θα ήταν οι άνθρωποι των γραμμάτων να είναι πρεσβευτές και μέτοικοι από τις χώρες της μάθησης στις χώρες της συνομιλίας. Και ο ίδιος ο Hume τοποθετεί τον εαυτό του σε αυτήν την κατηγορία.

Από τα σαράντα επτά δοκίμια, που έχει γράψει ο Σκώτος φιλόσοφος και που άπτονται ποικίλων θεμάτων, υπάρχουν και δέκα, τα οποία αναφέρουν τον Πλούταρχο ή ως παράδειγμα, ή ως πηγή, ή ως αρωγό και συμπαραστάτη θέσεων και απόψεων. Τα δοκίμια αυτά παρατίθενται και επιχειρείται μια προσπάθεια ερμηνείας τους στις επόμενες σελίδες.

1.3.1 Η μελέτη της Ιστορίας

Το δοκίμιο *Η μελέτη της Ιστορίας*,²⁴⁰ είναι το πρώτο κείμενο στο οποίο ο Hume αναφέρεται στον Πλούταρχο. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στο έργο *Δοκίμια, Ηθικά και Πολιτικά* το 1741. Έχει χαρακτηριστεί ως «επιφανειακό» και έχει αφαιρεθεί από τον συγγραφέα από όλες τις μετέπειτα εκδόσεις ύστερα από το 1746.²⁴¹ Το ξαναβρίσκουμε στην έκδοση του 1777 -ένα χρόνο μετά το τέλος του Hume- του έργου *Δοκίμια και Πραγματείες για αρκετά θέματα*.

²⁴⁰ David Hume (1882), *Of the Study of History*, (Essay VI), σ. 388-391, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 4.

²⁴¹ Victor G. Wexler (1976-1977), «David Hume's Discovery of a New Scene of Historical Thought», σ. 186.

Παρά την «επιπολαιότητα» του πρώτου κειμένου, είναι διάχυτο το ενδιαφέρον του για τη μελέτη της ιστορίας τόσο σε αυτό όσο και σε όλο το μετέπειτα έργο του. Πριν τη συγγραφή της εξάτομης *Ιστορίας της Αγγλίας*, υπάρχουν και άλλα κείμενα ιστορικού περιεχομένου που δείχνουν την αφοσίωσή του και την ενασχόλησή του με το αντικείμενο αυτό.

Το δοκίμιο ξεκινάει με μια προτροπή προς το γυναικείο φύλο· την ανάγνωση και τη μελέτη της ιστορίας. Σύμφωνα λοιπόν με τον συγγραφέα η ιστορία βρίσκεται ανάμεσα σε δύο είδη μόρφωσης. Διδάσκει περισσότερο από ένα απλό ψυχαγωγικό ανάγνωσμα και ταυτοχρόνως είναι πιο διασκεδαστική από κάποια «σοβαρά» βιβλία. Συγχρόνως όμως κάνει τις γυναίκες να καταλάβουν καλύτερα το αντρικό φύλο, εφόσον θα δουν την πραγματική του διάσταση χωρίς παραπετάσματα ηρωικών πράξεων, τέλειων ενεργειών και σωστών υπολογισμών.

Για να εδραιώσει τη θέση του και να υποστηρίξει τα λεγόμενά του λέει, πως κάποτε κάποια νεαρή καλλονή που ήθελε να ψυχαγωγηθεί στην εξοχή του ζήτησε μερικά ευχάριστα αναγνώσματα. «Της έστειλα λοιπόν τους *Βίους* του Πλούταρχου διαβεβαιώνοντάς την ταυτόχρονα ότι μέσα σ' αυτούς δεν υπήρχε ούτε λέξη αλήθειας, από την αρχή ως το τέλος, για να συνεχίσει στην επόμενη φράση: Τους διάβασε πολύ προσεκτικά έως ότου έφτασε στους βίους του Αλέξανδρου και του Καίσαρα, που τα ονόματά τους τα είχε κατά σύμπτωση ακούσει, και τότε μου έστειλε πίσω το βιβλίο με πολλές επιπλήξεις ότι τη γέλασα».²⁴²

²⁴² Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), *David Hume: Δοκίμια: οικονομικά, ιστορικά, πολιτικοκοινωνικά*, σ. 137-140. Η μετάφραση για αυτό το Δοκίμιο καθώς και για τα υπόλοιπα δοκίμια που παρουσιάζονται στο πρώτο αυτό κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, ανήκει στον Ευάγγελο Παπανούτσο. Συγκεκριμένα: Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 137.

Το σημείο το οποίο χρήζει σχολιασμού, θεωρώ, πως δεν είναι η αναφορά και η διαβεβαίωση του Hume ότι στα κείμενα του Πλούταρχου δεν υπάρχει ούτε μια λέξη αλήθειας. Πιστεύω πως η πρόταση αυτή, είναι μια ψεύτικη εγγύηση προς τη νεαρή αναγνώστριά του ότι δεν θα της δοθεί κάποιο πληκτικό κείμενο και μια προσπάθεια παρότρυνσης για γρήγορη μελέτη. Η άποψη του Hume, η οποία ενδιαφέρει στην παρούσα έρευνα, είναι ότι οι ιστορικοί συνδέονται με παντοτινή φιλία με την αρετή και ότι πρέπει να τη ζωγραφίζουν με τα πιο σωστά χρώματα. Ακόμη και η –μερικές φορές– λανθασμένη κρίση τους, συμβαίνει από πλάνη και αβλεψία, παρά ηθελημένα. Δεν υπάρχει συμφέρον στα λόγια τους και στα κείμενά τους, και η συνεχόμενη επιθυμία τους για την περιγραφή συμβάντων και χαρακτήρων, προέρχεται από την αγάπη τους για την αλήθεια.²⁴³

Και αυτό ακριβώς είναι το σημείο που πρέπει να επεξηγηθεί. Τα συγγράμματα του Πλούταρχου, οι *Βίοι* του, ανταποκρίνονται ακριβώς στον σκοπό που ζητάει ο Hume από ένα ιστορικό κείμενο. Την αποκάλυψη των πραγματικών χαρακτήρων των ανθρώπων. Να παρουσιάσουν ποιοί είναι οι κυρίαρχοι λόγοι των πράξεων των «μεγάλων ανδρών» και ποιά είναι τα κίνητρά τους. Να φωτίσουν τα πάθη και τα ελαττώματά τους και να καταδείξουν τη θετική τους πλευρά. Να τοποθετήσουν τους ανθρώπους στην πραγματική τους κλίμακα χωρίς προσπάθειες εξιδανίκευσης και ωραιοποίησης. Για τον Hume το βασικό χαρακτηριστικό της ιστορίας, φράση που τον συνοδεύει στο καθολικό του έργο, είναι η αλήθεια. Αυτή αποτελεί τη

²⁴³ David Hume (1882), v. II., σ. 391.

βάση της και πάνω σε αυτήν στηρίζεται όλο το ιστορικό οικοδόμημα.²⁴⁴ Και αυτό ακριβώς πιστεύει ο Hume ότι κάνει ο Πλούταρχος.

Στη συνέχεια του δοκιμίου ακολουθεί η παρουσίαση των πλεονεκτημάτων²⁴⁵ που απορρέουν από τη μελέτη της ιστορίας. Η ιστορία είναι το ανάγνωσμα που ταιριάζει στον κάθε άνθρωπο, γιατί πυροδοτεί τη φαντασία, βελτιώνει τη νόηση και τροφοδοτεί την αρετή. Συντελεί στην πολυμάθειά και βοηθάει να γίνουν πιο ευκρινείς οι λόγοι που έχουν εξολοθρεύσει ή διασώσει την ανθρωπότητα. Οι πληροφορίες για την άνοδο και την πτώση αυτοκρατοριών, τον κολοφώνα και τον μαρασμό πολιτισμών, τις αρετές που βοηθούν στην ακμή της κοινωνίας, παρέχονται με την Ιστορία. Ολοκληρώνει τη σκέψη του καταλήγοντας πως η βαθύτερη διείσδυση στις σελίδες της ιστορίας, οδηγεί στην πραγματική ουσία, που δεν είναι άλλη παρά η γνώση των ανθρωπίνων πραγμάτων.

Όλοι αυτοί είναι οι λόγοι που συντρέχουν στο να θεωρήσει ο Hume σημαντική την ιστορία και να την τοποθετήσει στα απαραίτητα αναγνώσματα ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας μέσω του πρωτόλειου αυτού δοκιμίου.

²⁴⁴ Αφού λοιπόν η άποψη του Hume ταυτίζει την ιστορία με την αλήθεια, τότε είναι αυταπόδεικτο πως τα λόγια του περί μη εγκυρότητας των απόψεων του Πλούταρχου δεν μπορεί να είναι παρά δικαιολογία ώστε να πεισθεί η νεαρή και να διαβάσει τα κείμενά του. Η ιστορική αξία του Βοιωτού συγγραφέα φαίνεται και σε άλλα σημεία του έργου του Hume, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

²⁴⁵ Οι ακόλουθες απόψεις περιέχονται στο δοκίμιο. Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ.139-140.

1.3.2 Η ανάπτυξη και η πρόοδος των τεχνών και των επιστημών

Το δεύτερο δοκίμιο του Hume, που και αυτό δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο έργο *Δοκίμια, Ηθικά και Πολιτικά* το 1741 είναι το: *Η ανάπτυξη και η πρόοδος των τεχνών και των επιστημών*,²⁴⁶ που έχει χαρακτηριστεί από τις πιο σπουδαίες του πραγματείες.

Η προβληματική του κειμένου αφορά στην ταυτόχρονη ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών. Οι δύο αυτοί τομείς μπορούν να υπάρξουν μόνο μέσα σε μια κοινωνία δικαίου. Προχωρά στον καθορισμό του ποιά είναι η κοινωνία δικαίου, που τις δημιουργεί και τις αναπτύσσει.²⁴⁷ Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η γέννησή τους μπορεί να γίνει μέσα στο δημοκρατικό καθεστώς, αλλά η πλήρης ανάπτυξή τους και η τελειοποίησή τους γίνεται μόνο σε μια πολιτισμένη μοναρχία.²⁴⁸ Οι λόγοι που η πρόοδος είναι

²⁴⁶ David Hume (1882), *Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences*, (Essay XIV), σ. 174-196, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δοκιμίου, Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 55-84.

²⁴⁷ Ως πρώτη παρατήρηση για την κοινωνία του Δικαίου είναι: Είναι αδύνατο για τις τέχνες και τις επιστήμες να ακμάσουν, πρώτα, σε οποιοδήποτε λαό, εκτός αν αυτός ο λαός χαίρεται την ευλογία ενός ελεύθερου πολιτεύματος. Μετά την ελευθερία προσθέτει τον Νόμο, που διαφυλάσσει τις κοινωνίες.

²⁴⁸ Είναι λογικό στα χρόνια της πνευματικής αφύπνισης που έζησε και συνεισέφερε ο Hume, να αρχίσει να αναπτύσσεται η εμπιστοσύνη των ανθρώπων στους νόμους, στην επιστήμη, στην πρόοδο. Οι κοινωνικές σχέσεις αλλάζουν και νέες κοινωνικές τάξεις έρχονται στο φως. Το εμπόριο, με την ξαφνική και γρήγορη εισροή χρημάτων, συντελεί στο να αρχίσει να αλλάζει η νοοτροπία των πολιτών στα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά θέματα. Συνέπεια της αλλαγής είναι και η άποψη για το μοναρχικό πολίτευμα. Ο μονάρχης, αρχίζει να υπόκειται σε κανόνες και νόμους. Από τη νέα τάξη, επιβάλλεται μια συνταγματική

γρηγορότερη στις μοναρχίες σχετίζεται καταρχάς με τις πολιτικές, εμπορικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται με τις γείτονες χώρες και μετέπειτα με το πρόσωπο του ηγεμόνα και με τη σχέση που διατηρεί με τον λαό. Προβαίνει σε μια εξειδίκευση του ζητήματος λέγοντας ότι οι δημοκρατίες βοηθούν πιο πολύ τις επιστήμες, ενώ οι μοναρχίες τις τέχνες.²⁴⁹

Στο σημείο αυτό κάνει μια παρέκβαση παρουσιάζοντας το τί συμβαίνει στα δυο πολιτεύματα. Αναφέρει πως για να επέλθει πρόοδος πρέπει να στηριχτούν στην ευνομία, στη δικαιοσύνη και στους καλούς τρόπους. Η ευγένεια²⁵⁰ είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό που βοηθάει στην

μοναρχία, που συγχρόνως με την ύπαρξη ενός κοινοβουλίου, που ελέγχει τον βασιλιά για αποφάσεις και πράξεις, είναι πιο δίκαιη και πιο νομότυπη. Στο πλαίσιο της νομιμότητας και της σταθερότητας βρίσκουν πρόσφορο έδαφος για ανάπτυξη οι τέχνες και τα γράμματα. Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 72.

²⁴⁹ Στην αρχαία Ελλάδα, την εποχή της ακμής του δημοκρατικού πολιτεύματος, ο λόγος και οι τέχνες οι οποίες συνδέονταν με αυτόν, έφτασαν σε πολύ υψηλό επίπεδο. Αντίστοιχα στην μοναρχική Ευρώπη αναπτύχθηκαν οι τέχνες, οι οποίες σχετίζονται με την αισθητική. Ο Hume αντιλαμβάνεται ότι ο λόγος δεν συνδέεται τόσο με την μοναρχική αντίληψη ενώ η αισθητική εξυπηρετεί τη μοναρχία και τους σκοπούς της. Ο εδώ διαχωρισμός συνδέει τον λόγο με τις επιστήμες.

²⁵⁰ Η ευγένεια είναι ένα θέμα που είχε απασχολήσει πολύ τον Hume από τη νεαρή του κιόλας ηλικία. Σε ένα γράμμα του 1734 διαφαίνεται το ενδιαφέρον του. Όντας στο Παρίσι, παρατηρεί και εξετάζει τους γαλλικούς τρόπους συμπεριφοράς. Αρχίζει να διερευνά αν η ευγένεια είναι μια φυσική ποιότητα της ανθρώπινης φύσης ή κάτι άλλο. Λίγα χρόνια αργότερα η έννοια της ευγένειας παρουσιάζεται στην *Πραγματεία* στο πλαίσιο της τεχνητής αρετής. Κατακτιέται από έναν σταθερά επαναλαμβανόμενο τρόπο συμπεριφοράς και με την πάροδο του χρόνου, ουσιαστικά γίνεται συνήθεια. Η ευγένεια έχει ερμηνευθεί ως μέρος της παράδοσης της «ενάρετης κοινωνικότητας» και αποτελεί έναν από τους ακρογωνιαίους λίθους της κοινωνικής θεωρίας του. Βλέπε: Mikko Tolonen (2008), *Politeness, Paris and the Treatise*, σ. 21-42. Εδώ: Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 73.

εξέλιξη, γιατί είναι συνδεδεμένη με την παιδεία και την καλή ανατροφή. Η σύγκριση με τις αρχαίες κοινωνίες, στο σημείο τούτο, προβάλλει αναπόφευκτη, εφόσον σε αυτές δεν υπήρχε ευγένεια, ούτε εκλεπτυσμένοι τρόποι συμπεριφοράς.

Ένα από τα παραδείγματα που παρουσιάζει, φαίνεται ότι το έχει ανασύρει από τον Πολύβιο. Μια συνάντηση λαμβάνει χώρα μεταξύ του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου Ε' και του Τίτου Φλαμινίνου, ενός από τους ευγενέστερους Ρωμαίους. Για να τεκμηριώσει την πληροφορία προσθέτει: όπως μαθαίνουμε από τον Πλούταρχο, μεταξύ του Φιλίππου, ενός Αιτωλού πρέσβη και του Ρωμαίου στρατηγού, συνεχίζει ο Πολύβιος, γίνονται διάφοροι αστεϊσμοί, οι οποίοι προκαλούν γέλωτα και καγχασμό, χωρίς να ενοχλείται κανείς. Ολοκληρώνει την αφήγηση του περιστατικού ο Hume λέγοντας: και ο Πλούταρχος επίσης μνημονεύει αυτό τον σαρκασμό ανάμεσα στα έξυπνα και ευχάριστα λόγια του Φλαμινίνου.²⁵¹

Το μόνο σχόλιο που μπορεί να ειπωθεί στο σημείο αυτό είναι πως για την περιγραφή ενός τόσο μικρού επεισοδίου ο Hume δεν αρκείται στον Πολύβιο, που κατεξοχήν καταγράφει τη ρωμαϊκή ιστορία εκείνων των ετών και που υπήρξε σχεδόν σύγχρονος του Ρωμαίου στρατηγού,²⁵² αλλά προστρέχει προς επίρρωση των γραφθέντων του στον Πλούταρχο, που έζησε τουλάχιστον διακόσια χρόνια αργότερα.

Κατόπιν της περιγραφής αυτού του περιστατικού συνεχίζει την πραγμάτευση του θέματός του τονίζοντας πως η άνοδος των τεχνών και των επιστημών σε μια χώρα, δεν μπορεί να είναι συνεχής και παντοτινή. Από τη

²⁵¹ Πλούταρχος, *Τίτος Φλαμινίνος*, 17. 3-6. Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 75.

²⁵² Ο Πολύβιος έζησε περίπου από το 200 π.Χ έως και το 120 π.Χ και ο Τίτος Φλαμινίνος τον 2^ο π.Χ αιώνα, γιατί το 197 π.Χ, νίκησε στις Κυνός Κεφαλές τις μακεδονικές δυνάμεις.

στιγμή που θα φτάσουν στο ανώτατο σημείο, θα επέλθει η κάθοδος καθώς και η μεταφορά τους σε κάποια άλλη χώρα. Σπανίως «ανθίζουν» ξανά στο ίδιο έθνος.

Το έργο αυτό του Hume είναι ένα πρώτο δυνατό δείγμα για το ιστορικό ενδιαφέρον που καθοδηγούσε τη σκέψη του, αλλά συνάμα και για την άνθιση των επιστημών που συντελούνταν στις μέρες του. Η άνοδος τους, που ακροθιγώς διατυπώνεται στο παρόν κείμενο, βρίσκει την πλήρη έκφρασή της λίγα χρόνια αργότερα στην *Ιστορία της Αγγλίας* και στους επιστημονικές προσωπικότητες, που όχι απλώς αναφέρει αλλά και αναλύει²⁵³ στο έργο.

Το ενδιαφέρον για την εξέλιξη των επιστημών συνάδει με την καθολική οπτική της εποχής. Η ανθρωπότητα, σχεδόν πριν διακόσια χρόνια έχει εγκαταλείψει τον Μεσαίωνα και προσπαθεί με τη μόρφωση, την καλλιέργεια και μέσω των επιστημονικών επιτευγμάτων να δημιουργήσει μια καινούρια κοινωνία. Το εμπόριο και η νέα κοινωνική τάξη που αναδύεται, και ταυτοχρόνως η ανάπτυξη της οικονομικής επιστήμης και η διατύπωση των βασικών αρχών και των αξιωμάτων της, ωθούν τη σκέψη σε πιο ορθολογικό τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων και των καταστάσεων. Τα κλασικά ζητήματα του παρελθόντος, όπως οι τέχνες, οι επιστήμες, το δίκαιο, το αγαθό, η κοινωνία και οι δομές της επανέρχονται συνεχώς, ιδωμένα όμως από τη σκοπιά του έλλογου θεατή και του ανθρώπου της νέας εποχής, που διεπόταν από αισιοδοξία και εμπιστοσύνη στο μέλλον.

²⁵³ Spencer K. Wertz (2000), σ. 89.

1.3.3 Ο Σκεπτικός

Το τρίτο Δοκίμιο, που έχει εκδοθεί στο ίδιο βιβλίο μαζί με τα προηγούμενα δύο και που ταυτοχρόνως αποτελεί το τελευταίο τμήμα ενός corpus τεσσάρων συναφών δοκιμίων, τιτλοφορείται Ο Σκεπτικός.²⁵⁴ Το δοκίμιο έπεται της μελέτης του Επικούρειου, του Στωικού και του Πλατωνικού τύπου²⁵⁵ και το κύριο αίτημά του θεωρείται η επίτευξη της ευτυχίας. Τα τέσσερα αυτά Δοκίμια, που πρωτοεκδίδονται το 1741, έχουν μια συνεχή παρουσία και συμπεριλαμβάνονται σε όλες τις μεταγενέστερες εκδόσεις.²⁵⁶

Στις σελίδες του αναπτύσσει μεθοδικά την έννοια του Σκεπτικού, που την ταυτίζει με αυτήν του σκεπτικιστή,²⁵⁷ του ανθρώπου δηλαδή που αμφιβάλλει. Πιστεύει πως ο κάθε άνθρωπος πρέπει να ακολουθήσει τις τάσεις του και να διαλέξει την πορεία της ζωής του για να γίνει ευτυχισμένος. Ο φιλόσοφος είναι αυτός που μας βοηθάει να βρούμε την κλίση μας και να επιλέξουμε. Όμως για να φτάσουμε, αν εντέλει μπορέσουμε στην ευτυχία, πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι τα αντικείμενα ή οι καταστάσεις από μόνες τους δεν οδηγούν σε αυτήν. Και στο σημείο αυτό διατυπώνεται και η κεντρική θέση του δοκιμίου, που συνίσταται στο ότι

²⁵⁴ David Hume (1882), *The Sceptic*, (Essay XVIII), σ. 213-230, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Η μετάφραση των αποσπασμάτων που παρατίθενται έχει γίνει από τον Ευάγγελο Παπανούτσο (19XX), σ. 183-207.

²⁵⁵ Το αξιοσημείωτο είναι ότι ενώ ο Hume έχει γράψει τα δοκίμια *Πλατωνικός*, *Στωικός* και *Επικούρειος*, που είναι πολύ πιο συναφή με τα πλουτάρχεια ενδιαφέροντα, δεν υπάρχουν αναφορές για τον Χαιρωνέα σε αυτά. Ενώ στο δοκίμιο Ο Σκεπτικός, στο οποίο υπάρχουν αναφορές στον Πλούταρχο, δεν ενέπιπτε στη σφαίρα των ενδιαφερόντων του Χαιρωνέα.

²⁵⁶ Thomas H. Green & Thomas H. Grose (1882), vol. I, σ. 40-43.

²⁵⁷ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 183.

τίποτα δεν είναι ωραίο ή πολύτιμο ή αξιοκαταφρόνητο αυτό καθαυτό, αλλά όλα πηγάζουν από την ιδιαίτερη σύσταση και τον μηχανισμό του ανθρώπινου συναισθήματος και της ανθρώπινης διάθεσης. Η αξία των αντικειμένων ξεκινά από τα πάθη μας. Τα πάθη δεν πρέπει να είναι ούτε βίαια, ούτε σφοδρά, αλλά ταυτοχρόνως ούτε νωθρά, ούτε διστακτικά· πρέπει να διέπονται από το αγαθό. Πρέπει να έχουν μια απαρασάλευτη και μόνιμη παρουσία και για να επιτευχθεί, χρειάζεται να συνδράμουν η ιστορία και η φιλοσοφία. Όλα αυτά θα οδηγήσουν στο αγαθό ή τουλάχιστον θα έπρεπε να οδηγούν. Αλλά η ανθρωπότητα ουδέποτε υπήρξε ενάρετη, παρά τις όποιες προσπάθειες. Φυσικά η προσήλωση στις ελευθέριες τέχνες εξευγενίζει τον άνθρωπο καθώς και η αγωγή μπορεί να αλλάξει το πνεύμα και οι τέχνες και η φιλοσοφία να εκλεπτύνουν τον νου. Συνδυαζόμενα με την έξι προσανατολιζόμαστε προς μια πιο βελτιωμένη εκδοχή της ανθρώπινης κατάστασης, που όμως είναι περισσότερο ένα ιδεατό νοητικό κατασκεύασμα, παρά η πραγματικότητα.

Οι ιδέες, μη όντας φυσικές και πρόδηλες, δεν έρχονται μόνες τους στον νου μας, αλλά επικουρεί η φιλοσοφία, που με τους συλλογισμούς και τις απόψεις της ισορροπεί στην ελάττωση τόσο των ανήθικων παθών όσο και των ενάρετων.²⁵⁸

²⁵⁸ Στο σημείο αυτό και πριν προβεί σε παραδείγματα που δηλώνουν τα λάθη των προγενεστέρων φιλοσόφων, έχει θέσει τις βασικές γραμμές του συλλογισμού του. Η σύνδεση του δοκιμίου με την *Πραγματεία* έχει διατυπωθεί επανειλημμένως και είναι σαφής η θεωρία των Παθών, που εδώ δεν οδηγείται στη συμπάθεια, αλλά σε ενός τύπου ευδαιμονία. Οι Robert Fogelin, (1985), σ. 17-19 και John Immerwahr, (1989), «Hume's Essays on Happiness», σ. 307-324, διαβλέπουν το τρίπτυχο σκεπτικισμός – ηθική – πάθη και διακρίνουν την ανάγκη της ταυτόχρονης ανάγνωσης, διαφωνώντας στο σημείο αν τελικά τα τέσσερα

Η φιλοσοφία είναι αυτή που ευθύνεται για τους λανθασμένους στοχασμούς, που μας έχουν οδηγήσει σε αβλεψίες. Ένας τέτοιος φιλοσοφικός στοχασμός, λέει ο Hume, είναι αυτός του Πλούταρχου, που αναφέρει: «Μην αφήνεις ποτέ τις αδικίες ή τη βία των ανθρώπων να σε ταράξουν με την οργή ή το μίσος. Θα θύμωνες με τον πίθηκο για την πονηρία του, ή με τον τίγρη για την αγριότητά του;» Για να συμπληρώσει αμέσως παρακάτω πως ο συλλογισμός αυτός οδηγεί στον σχηματισμό κακής γνώμης για την ανθρώπινη φύση και στην εξάλειψη των κοινωνικών συμπαθειών. Η παραπομπή που μας παρέχει ο φιλόσοφος για τον στοχασμό αυτόν, δηλώνει ότι βρίσκεται στο *Περὶ ἀοργησίας*.²⁵⁹

Μελετώντας το αυθεντικό κείμενο, βλέπουμε τις προτάσεις που καταθέτει ο Πλούταρχος για την αντιμετώπιση της οργής, που κάνει τους ανθρώπους τόσο κακούς και τους οδηγεί σε λάθος συμπεριφορές. Όμως δεν υπάρχει πουθενά στο διάλογο το παράδειγμα που μνημονεύει ο Hume. Φυσικά ως ηθικός φιλόσοφος και ως θέση στο *Περὶ ἀοργησίας* κάνει συχνές αναφορές στον θυμό κάποιων ανθρώπων, που άλογα ξεσπά εκεί όπου δεν υπάρχει λόγος. Πιο συγκεκριμένα λέει ότι: «ἀλλ' ὀργιζόμεθα καὶ πολεμίοις καὶ φίλοις καὶ τέκνοις καὶ γονεῦσι καὶ θεοῖς νῆ Δία καὶ θηρίοις καὶ ἀψύχοις σκεύεσιν», γεγονός που δηλώνει το πόσο παράλογοι γινόμαστε. Συνεχίζει δε περιγράφοντας τον παγκρατιστή Κτησιφώντα να ανταποδίδει μια κλωτσιά σε ένα μουλάρι, πράξη επίσης αδικαιολόγητη²⁶⁰ και τέλος φέρνει ένα

δοκίμια παρουσιάζουν τη συνολική ηθική θεωρία του Hume, ή αν ο Σκεπτικὸς εἶναι εντέλει αυτός που την αντιπροσωπεύει.

²⁵⁹ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 198.

²⁶⁰ Για τα αποσπάσματα: Πλούταρχος, *Περὶ ἀοργησίας*, 455d, 457a.

παράδειγμα με πρωταγωνιστή τον Σωκράτη, που ίσως να έχει κάποια κοινά στοιχεία με αυτό που παραθέτει ο Hume.

Ενώ ο Σωκράτης έχει φέρει στο σπίτι τον Ευθύδημο, υπομένει τις φωνές και τους προπηλακισμούς της Ξανθίππης, που στο τέλος αναποδογυρίζει το τραπέζι. Ο Ευθύδημος στεναχωρημένος σηκώνεται να φύγει, ενώ ο Σωκράτης τον σταματά λέγοντάς του πως πριν από λίγες ημέρες που είχε εισχωρήσει μια κότα στο σπίτι του Ευθύδημου και έκανε ανάκατο το τραπέζι, δεν αγανακτήσανε. Έτσι και τώρα δεν υπάρχει λόγος για να αγανακτήσουν.²⁶¹

Στο σημείο αυτό ο Hume ασκεί κριτική στον πλατωνικό Πλούταρχο υποστηρίζοντας ότι με τα λόγια αυτά θεωρεί την κακία ως κάτι φυσικό για την ανθρωπότητα και ότι ουσιαστικά κανένας δεν πρέπει να ευθύνεται για τις λανθασμένες του πράξεις ή να νιώθει τύψεις, γιατί όλα αυτά είναι ζήτημα ενστίκτου.²⁶²

Θεωρώ, πως στο σημείο αυτό υπάρχει μια παρανόηση. Μία πρώτη σκέψη μπορεί να είναι ότι ο Hume παραθέτει το απόσπασμα από μνήμης. Ακόμη και στην επιλογή ζώων να σταθούμε είναι δηλωτικά μιας άλλης ιστορικής εποχής και μιας άλλης κουλτούρας. Ο πίθηκος και ο τίγρης δεν θα ταίριαζαν στην Ελλάδα του 2^{ου} μ.Χ αιώνα, αλλά στην Αγγλία του 18^{ου}, με τα ταξίδια και τους νέους εμπορικούς δρόμους, με τις αποικίες και τους εξωτικούς, περίεργους τόπους. Απλώς ο Hume έχοντας διαβάσει το *Περὶ ἀοργησίας* και χρησιμοποιώντας τη γενική ιδέα προσπαθεί να παραθέσει ένα απόσπασμα, αλλοιώνοντάς το. Το περιεχόμενο, δεν ανταποκρίνεται επακριβώς σε αυτά που έχει γράψει ο Πλούταρχος. Το πνεύμα συγγραφής

²⁶¹ Πλούταρχος, *Περὶ ἀοργησίας*, 461d-e.

²⁶² Εύλογα έρχεται στον νου το σωκρατικό: «οὐδεὶς ἐκὼν κακός».

του είναι διαφορετικό. Ο Βοιωτός μιλάει μόνο εκ μέρους του υποκειμένου που δέχεται την οργή, ενώ ο Σκώτος δίνει βαρύτητα και στον οργιζόμενο. Η προτροπή του Πλούταρχου είναι να μην θυμώνει κανείς με την άλογη οργή των φίλων του, αλλά να τους αντιμετωπίζει καλόκαρδα. Η καλοπροαίρετη διάθεση απέναντι στην άλογη παραφορά θα καταστήσει τον αποδέκτη της συμπεριφοράς πιο πράο και ήρεμο και θα κάνει και τις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις πιο καλές. Ο Hume ασκεί κριτική στο δεύτερο σκέλος του επιχειρήματος και θεωρεί ότι εξομοιούμενος ο οργιζόμενος άνθρωπος με τα άφρονα ζώα αποποιείται ευθυνών και τύψεων.²⁶³

Μια δεύτερη σκέψη είναι πως η επιλογή των ζώων και η παραλλαγή του αποσπάσματος να μην έγιναν λανθασμένα απλώς και μόνον επειδή ο Σκώτος φιλόσοφος είχε ασθενή μνήμη, αλλά εσκεμμένα. Ίσως να θέλησε να φέρει στην εποχή του έναν συγγραφέα που έζησε 16 αιώνες πριν, στην Ελλάδα. Ίσως να ήταν ένα συγγραφικό τέχνασμα, για να δελεάσει και να συγκινήσει τους αναγνώστες του. Γι' αυτόν τον λόγο και επιλέγει την αναφορά σε τέτοια ζώα· είναι οικεία στον άνθρωπο του 18^{ου} αιώνα.

Ίσως να αντικατοπτρίζεται μια ολόκληρη εποχή σε ένα τόσο απλό παράδειγμα. Η μετάβαση από τα οικόσιτα ζώα, από μια κοινωνία που έχει διαμορφωθεί κατά κύριο λόγο βασισμένη σε γεωργικές αντιλήψεις και οικονομία, στα άγρια ζώα άλλων ηπείρων, από μια κοινωνία που διακατέχεται από κοσμοπολίτικες αντιλήψεις.²⁶⁴

²⁶³ Πέραν όμως του παρόντος προβληματισμού, ένα άλλο ζήτημα που μπορεί να προκύψει είναι και η αντίληψη που έχει ο Hume για το συναίσθημα της οργής καθώς και τα άλλα πάθη.

²⁶⁴ Ταυτοχρόνως αυτή η άποψη είναι συμβατή και με τη σκέψη του Hume ότι τα δοκίμια πρέπει να συνδέουν τους δύο κόσμους. Τον κόσμο της νόησης με τον κόσμο της κοινωνίας.

Όμως, παρά τις όποιες δυσλειτουργίες του συγκεκριμένου χωρίου του Σκεπτικού, πάλι φανερώνεται η εκτίμηση του Hume στο πρόσωπο του Πλούταρχου, η οποία εμφανίζεται αμέσως λίγο παρακάτω.²⁶⁵ Ασκώντας και πάλι κριτική στον Έλληνα φιλόσοφο ο Hume προσκομίζει ένα χωρίο από το έργο *Λακωνικά Αποφθέγματα*. Στο κείμενο ο Πλούταρχος φαίνεται να γράφει ότι κάποιος πολίτης είπε ότι κανένας δεν είναι ευτυχής, εφόσον δεν περιφρονεί τη γνώμη των ανθρώπων και τότε ένας Σπαρτιάτης του απήντησε: Τότε ευτυχείς είναι μόνο οι σκλάβοι και οι ληστές. Ο ίδιος ο Hume δίνει την παραπομπή του αποσπάσματος ως: παράγραφος 217. Όμως ανατρέχοντας στην παράγραφο 217 των *Ηθικῶν* δεν διαβάζουμε κάτι τέτοιο αλλά ούτε και κάτι παρόμοιο. Επίσης σε όλο το κείμενο των *Αποφθεγμάτων* δεν υπάρχει κάποια αντίστοιχη πρόταση.

Τότε γιατί ο Hume την παραθέτει και της ασκεί και κριτική; Εσκεμμένα γράφει ψέματα και δίνει λανθασμένες πληροφορίες; Είναι δυνατόν συνειδητά σε δύο συνεχόμενους ισχυρισμούς να αστοχεί; Αναπόφευκτος είναι και ο επόμενος σχολιασμός. Θέλοντας να συνεχίσει την άσκηση κριτικής σε απόψεις παλαιότερων φιλοσόφων εξετάζει τέλος, το *Περὶ φυγῆς*. Εκεί αναφέρει όσα έχει πει ο Πλούταρχος σε ένα εξόριστο φίλο: Η εξορία δεν είναι κακό. Οι μαθηματικοί μας λεν ότι ολόκληρη η γη είναι σημαδάκι, όταν συγκρίνεται με τους ουρανούς. Ν' αλλάζει λοιπόν κανείς χώρα είναι λίγο περισσότερο από το να μετακινείται από έναν σε άλλον

Αν γινόταν οικείο στους αναγνώστες του το παράθεμα του Πλούταρχου, αν επικαιροποιόταν, τόσες περισσότερες συζητήσεις θα επακολουθούσαν.

²⁶⁵ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 199.

δρόμο. Ο άνθρωπος δεν είναι φυτό ριζωμένο σ' ένα στίγμα της γης. Όλα τα χώματα και όλα τα κλίματα είναι εξίσου κατάλληλα γι' αυτόν.²⁶⁶

Ανατρέχοντας στο 601b²⁶⁷ διαπιστώνουμε ότι ο Hume κάνει μια περίληψη και μια ερμηνεία των λεγομένων του Πλούταρχου για να καταλήξει στο συμπέρασμα που τον εξυπηρετεί: Θαυμάσιο κείμενο, μόνο αν το διαβάσουν εξόριστοι. Αν όμως είσαι υπάλληλος σε δημόσιες υποθέσεις, δεν θα καταστρέψεις την προσήλωσή σου στη γενέθλια χώρα σου;

Δεν μπορεί λοιπόν η παραποίηση, οι αναφορές σε πλουτάρχεια ανύπαρκτα ή παρερμηνευμένα ρηθέντα και οι εσφαλμένες συσχετίσεις να είναι προϊόντα της τύχης· όπως δεν γίνεται να είναι απόρροια του στοχασμού ενός Hume, που θέλει να μας εξαπατήσει και να μας δώσει λανθασμένες πληροφορίες για να προάγει τη δική του σκέψη. Φρονώ πως η αλήθεια είναι βαθύτερα ψυχολογική. Ο Hume γνώριζε καλά τον Πλούταρχο. Ήταν ανάγνωσμα της νιότης, προσφιλές και επαναλαμβανόμενο κείμενο επί σειρά

²⁶⁶ Η άποψη αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί μόνον στον Πλούταρχο. Πριν από αυτόν οι Στωικοί και οι Επικούρειοι πρέσβευαν την ίδια άποψη.

²⁶⁷ Ο Πλούταρχος στο 601b-c έχει γράψει επ' ακριβώς: «Τὸ δέ σε μὴ κατοικεῖν Σάρδεις οὐθέν ἐστιν· οὐδὲ γὰρ Ἀθηναῖοι πάντες κατοικοῦσι Κολλυτόν, οὐδὲ Κορίνθιοι Κράνειον, οὐδὲ Πιτάνην Λάκωνες. ἄρα οὖν ξένοι καὶ ἀπόλιδες εἰσιν Ἀθηναίων οἱ μεταστάντες ἐκ Μελίτης εἰς Διόμεια, ὅπου καὶ μῆνα Μεταγειτνίῳ καὶ θυσίαν ἐπώνυμον ἄγουσι τοῦ μετοικισμοῦ τὰ Μεταγείτνια, τὴν πρὸς ἑτέρους στέργοντες; οὐκ ἂν εἴποις. τί οὖν τῆς οἰκουμένης μέρος, ἢ τῆς γῆς ἀπάσης, ἕτερον ἑτέρου μακρὰν ἐστίν, ἣν ὑποδεικνύουσιν οἱ μαθηματικοὶ σημείου λόγον ἔχουσιν ἀδιαστάτου πρὸς τὸν οὐρανόν; ἀλλ' ἡμεῖς, ὥσπερ μύρμηκες ἢ μέλιτται, μυρμηκίᾳς μιᾶς ἢ κυψέλης ἐκπεσόντες, ἀδημονοῦμεν καὶ ξενοπαθοῦμεν, οὐκ εἰδότες οὐδὲ μεμαθηκότες οἰκεῖα τὰ πάντα ποιεῖσθαι καὶ νομίζειν, ὥσπερ ἐστί. Καίτοι γελοῦμεν τὴν ἀβελτερίαν τοῦ φάσκοντος ἐν Ἀθήναις βελτίονα σελήνην εἶναι τῆς ἐν Κορίνθῳ, τρόπον τινὰ τὸ αὐτὸ πάσχοντες ὅταν ἀμφιγνοῶμεν, ἐπὶ ξένης γενόμενοι, τὴν γῆν, τὴν θάλατταν, τὸν ἀέρα, τὸν οὐρανόν, ὡς ἕτερα καὶ διαφέροντα τῶν συνήθων».

ετών, σπουδή και μελέτη. Δεν χρειαζόταν να ανατρέξει στις πηγές κάθε φορά που παρέπεμπε. Είχε εμπιστοσύνη στον νου του και στη μνήμη του.²⁶⁸ Στο συγκεκριμένο δοκίμιο λοιπόν, παραθέτει τα λεγόμενα που θεωρεί ότι έχουν ειπωθεί από τον Πλούταρχο, επιίπτοντας σε τρεις διαφορετικές «κατηγορίες». Κατ' αρχάς στην από μνήμης παράθεση με ένταξη σύγχρονης οπτικής, κατόπιν στην ανάλυση ενός λεγομένου που δεν ανήκει στον Πλούταρχο, αλλά θα μπορούσε να ανήκει γιατί είναι σύμφωνο με το πνεύμα και τον τρόπο γραφής του και τέλος στην περίληψη και ερμηνεία ενός νοήματος από το έργο του Βοιωτού φιλοσόφου, που βοηθά στην εξέλιξη του δοκιμίου του.

Το τέλος της ανάλυσης του Σκεπτικού πλησιάζει και ο Hume θέλει να μας πείσει πως παρότι οι ανθρώπινες προσπάθειες για ευτυχία είναι μάταιες, λόγω του φθαρτού και σύντομου βίου μας, η φύση προσπαθεί να λειτουργήσει ως ασπίδα προστασίας και να μην αφήσει το γένος να παραιτηθεί από τον αγώνα για την κατάκτηση της αρετής, παρότι η αταξία και η σύγχυση των ανθρώπων είναι έντονες. Καταφύγιο σε αυτόν τον αγώνα πρεσβεύει ο Hume είναι η παιδεία του Πλούταρχου. Μια μικρή αισιόδοξη πρόταση στην πεσιμιστική γενικότερα αντίληψη για κατάκτηση της ευτυχίας που καταθέτει ο Σκεπτικός.

²⁶⁸ Στο σημείο αυτό η σύνδεση των δύο εξεταζόμενων προσωπικοτήτων προκύπτει αβίαστα. Κατά τον ίδιο τρόπο ενεργούσε και ο προγενέστερος φιλόσοφος του Hume, Πλούταρχος, που παρότι ήταν κάτοχος μεγάλης βιβλιοθήκης, παραθέτει πολλά αποσπάσματα από μνήμης, χωρίς να ανατρέξει στις πηγές.

1.3.4 Η εκλέπτυνση στις τέχνες

Το 1752 εκδόθηκε μία σειρά κειμένων υπό τον γενικό τίτλο *Πολιτικοί Λόγοι*. Το δοκίμιο *Η εκλέπτυνση στις τέχνες*²⁶⁹ είναι το πρώτο της σειράς αυτής και οι αναφορές στον Πλούταρχο είναι αρκετές.

Ο Hume εξετάζει τη διττή ερμηνεία της λέξης τρυφή,²⁷⁰ που μπορεί να μεταφραστεί και ως πολλή μεγάλη εκλέπτυνση στην τέρψη των αισθήσεων. Η τέρψη αυτή μπορεί να είναι καλή αλλά ταυτοχρόνως και κακή όταν επιδιώκεται εις βάρος μιας αρετής. Όμως η αποκλειστική ενασχόληση μαζί της ουσιαστικά αποτελεί μεγάλο ελάττωμα, το οποίο όμως δεν εξαλείφεται με τον αποκλεισμό της από τη ζωή των ανθρώπων, όπως πρεσβεύει μια άκρως συντηρητική μερίδα.

Το μέτρο είναι η ορθή «δόση» για να επιτευχθεί η ανθρώπινη ευτυχία. Σε μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα πρέπει να συνυπάρχουν η δράση, η ηδονή και η ανάπαυση. Και η δράση οδηγεί στη φιλοπονία που με τη σειρά της κρατά τους ανθρώπους σε συνεχή εγρήγορση. Το πνεύμα αποκτά νέα ακμή και επιδίδεται σε ευγενείς τέχνες. Η αφαίρεσή τους από την κοινωνία θα οδηγήσει το πνεύμα στη στέρηση και τον μαρασμό. Εν αντιθέσει με τη συνεχόμενη άνθισή τους θα παρατηρηθεί μια καθολική ανάπτυξη και σε άλλους τομείς.

Η ανάπτυξη των τεχνών κάνει τους ανθρώπους πιο κοινωνικούς και πιο φιλόανθρωπους.²⁷¹ Όσο το ανθρώπινο πνεύμα θα ανθίζει, τόσο οι

²⁶⁹ David Hume (1882), *Of the Refinement in the Arts*, (Essay II), σ. 299-308, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση και αυτού του δοκιμίου βλέπε Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 128-142.

²⁷⁰ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 128-129.

²⁷¹ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 131.

άνθρωποι θα γίνονται αυστηρότεροι και πιο επικριτικοί σε άσχημες συμπεριφορές. Οι κακές πράξεις θα εκλείψουν. Μια τέτοια κακή πράξη είναι το μεθύσι.²⁷²

Για να επικυρώσει τα λεγόμενά του ο Hume αντλεί ένα παράδειγμα από τον Πλούταρχο.²⁷³ Όλοι οι μεγάλοι άντρες της αρχαιότητας, ο Οβίδιος, ο Πετρώνιος, ο Σενέκας και ο Κάτωνας είχαν εντοπίσει το πόσο ακραία είναι η συμπεριφορά ενός μεθυσμένου ανθρώπου. Όταν λάμβανε χώρα η συνωμοσία του Κατιλίνα, ο Ιούλιος Καίσαρας έδωσε στον Κάτωνα ένα δελτάριο που απεκάλυπτε τη σχέση του με την αδερφή του Σεργίλια: Τότε ο Κάτων, ο με το παραπάνω φιλόσοφος, τον αποκάλεσε μεθύστακα, όνομα πιο εξευτελιστικό από εκείνο που μπορούσε να του δώσει.²⁷⁴ Είναι ακριβής η αναφορά στο χωρίο του Πλούταρχου αλλά εκλείπει η παραπομπή. Ο Σκώτος φιλόσοφος αναφέρει το γεγονός και την προσφώνηση, μην αναφέροντας όμως την πηγή του. Την ίδια πρακτική ασκεί και λίγο παρακάτω.

Ενώ η Ευρώπη εξελίσσεται και τα βασίλειά της γίνονται όλο και πιο ανθηρά στηριζόμενα στην πρόοδο της τέχνης και της φιλοπονίας, υπάρχει ο φόβος μήπως οι άντρες και το στράτευμα γίνουν μαλθακοί στον πόλεμο. Ο

²⁷² Η άποψη του Πλούταρχου για τη μέθη αποτελεί αποκρυστάλλωση προγενέστερων φιλοσοφικών απόψεων. Έχει επηρεαστεί από το ψευδοαριστοτελικό *Περὶ Μέθης*.

²⁷³ Πλούταρχος, *Κάτων*, 24.2-3: «λέγεται τότε, πολλὴν ἄμιλλαν καὶ μέγαν ἀγῶνα πρὸς τὸν Κάτωνα τοῦ Καίσαρος ἔχοντος, καὶ τῆς βουλῆς εἰς ἐκείνους ἀνηρτημένης, δελτάριόν τι μικρὸν ἔξωθεν εἰσκομισθῆναι τῷ Καίσαρι· τοῦ δὲ Κάτωνος εἰς ὑποψίαν ἄγοντος τὸ πρᾶγμα, καὶ διαβάλλοντος εἶναί τινας τοὺς κοινουμένους, καὶ κελεύοντος ἀναγινώσκειν τὰ γεγραμμένα, τὸν Καίσαρα τῷ Κάτωνι προσδοῦναι τὸ δελτάριον ἐγγὺς ἐστῶτι. τὸν δ' ἀναγνόντα Σεργιλίας τῆς ἀδελφῆς ἐπιστόλιον ἀκόλαστον πρὸς τὸν Καίσαρα γεγραμμένον, ἐρώσης καὶ διεφθαρμένης ὑπ' αὐτοῦ, προσρῖψαί τε τῷ Καίσαρι καὶ εἰπεῖν «κράτει μέθυσε», καὶ πάλιν οὕτως ἐπὶ τὸν ἐξ ἀρχῆς λόγον τραπέσθαι».

²⁷⁴ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 132.

Hume πιστεύει πως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Η φιλοπονία επενεργεί με τέτοιον τρόπο, που διατηρείται ακμαίο το πολεμικό φρόνημα των αντρών. Στη θέση του άλογου θάρρους εισέρχεται το ανώτερο αίσθημα της τιμής, που είναι πιο ισχυρό και έχει διάρκεια. Το θάρρος, αν δεν συνοδεύεται από πειθαρχία και πολεμική επιδεξιότητα έχει βραχύβια διάρκεια.

Απόδειξη της μικρής διάρκειας του θάρρους είναι ο ρωμαϊκός στρατός.²⁷⁵ Όταν ο Πύρρος είδε τους Ρωμαίους να παρατάσσουν το στρατό τους με τέχνη και επιδεξιότητα είπε με έκπληξη: Αυτοί οι βάρβαροι δεν έχουν τίποτα το βάρβαρο στην πειθαρχία τους! Όμως οι σύγχρονοι Ιταλοί έχουν εκθληνθεί στα πολεμικά αλλά όχι εξ' αιτίας των τεχνών. Άλλα είναι τα αίτια αυτής της κατάστασης· οι γυναίκες, οι έμποροι και ο κλήρος. Και σε αυτό το σημείο η ιστορική πληροφορία για τα λόγια του Ηπειρώτη βασιλιά έχει αντληθεί από τον Πλούταρχο.²⁷⁶ Για ακόμη μία φορά ο Hume αποσιωπά την πηγή του. Στο παρόν δοκίμιο, η συνηθισμένη τακτική του Hume εδράζεται μόνον στο πρόσωπο του Πλούταρχου. Λίγο παρακάτω, που παρέχει πληροφορίες για τη Ρώμη αναφέρει το όνομα του ιστορικού και πολιτικού της αυτοκρατορίας Σαλλούστιου, χωρίς βέβαια να είναι ακριβής σε ποιό έργο του υπάρχουν οι πληροφορίες αυτές.²⁷⁷

Η ολοκλήρωση του δοκιμίου επέρχεται με τη διαπίστωση ότι η πρόοδος των τεχνών συντελεί στην παραγωγή ενός ελεύθερου πολιτεύματος και ότι τα πιο έντονα ελαττώματα υπήρξαν σε εποχές βαρβαρότητας.

²⁷⁵ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 134-135.

²⁷⁶ Πλούταρχος, *Πύρρος*, 16.4-5: «καὶ κατιδὼν τάξιν τε καὶ φυλακὰς καὶ κόσμον αὐτῶν καὶ τὸ σχῆμα τῆς στρατοπεδείας, ἐθαύμασε καὶ τῶν φίλων προσαγορεύσας τὸν ἐγγυτάτῳ "τάξις μὲν" εἶπεν "ὦ Μεγάκλεις αὕτη τῶν βαρβάρων οὐ βάρβαρος, τὸ δ' ἔργον εἰσόμεθα».

²⁷⁷ David Hume (1882), *Of Refinement in the Arts*, §12.

1.3.5 Το χρήμα

Το επόμενο δοκίμιο του Hume, που έχει τίτλο *Το χρήμα*,²⁷⁸ περιλαμβάνεται στο έργο του *Πολιτικοί Λόγοι*, που εκδόθηκε το 1752. Το δοκίμιο, τρίτο στη σειρά στην έκδοση του 1752 περιλαμβάνεται και στην έκδοση του 1758. *Το χρήμα* είναι το δοκίμιο, που αργότερα θεωρήθηκε ως ο πρόεδρος όλων των μονεταριστικών θεωριών.²⁷⁹ Στο παρόν κείμενο γίνεται μια πρώτη απόπειρα να κατατεθεί η οικονομική του θεωρία.²⁸⁰ Ο Hume είναι περισσότερο γνωστός ως φιλόσοφος και ως ιστορικός, παρά ως οικονομολόγος.²⁸¹ όμως η διατύπωση των σκέψεών του, δημιουργεί μια οικονομική εκτίμηση των καταστάσεων. Σαφώς επηρεασμένος από τους νέους εμπορικούς δρόμους, την κυκλοφορία των νομισμάτων, τη δημιουργία τραπεζών και την εισροή χρυσού και ασημιού από τις αποικίες εισάγει τη νομισματική του θεωρία, ενόψει μάλιστα μιας επικείμενης σύρραξης,²⁸² που τα σημάδια ήταν ήδη ορατά.

²⁷⁸ David Hume (1882), *On Money*, (Essay III), σ. 309-319, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3.

²⁷⁹ Maria P. Paganelli (Summer 2006), «Hume and Endogenous Money», σ. 533, και Arie Arnon (2010), σ. 9-24.

²⁸⁰ Για τη μετάφραση του κειμένου: Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 294-308.

²⁸¹ Robert W. McGee (1989), «The Economic Thought of David Hume», σ. 184.

²⁸² Πρόκειται για τον επταετή πόλεμο, που ξέσπασε το 1756 μεταξύ των δυνάμεων της Πρωσίας και της Μεγάλης Βρετανίας από τη μια μεριά και της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Αυστρίας από την άλλη. Η άσκηση επιρροής στον νέο κόσμο και ο προσεταιρισμός των ινδιάνων ήταν ζητήματα που απασχόλησαν τότε τις αντιμαχόμενες μερίδες.

Ως εκ τούτου διατυπώνει τη θέση, ότι το χρήμα δεν αποτελεί παρά το όργανο που οι άνθρωποι συμφώνησαν να το μεταχειρίζονται για να διευκολύνουν την ανταλλαγή των εμπορευμάτων. Το χρήμα δεν είναι ο τροχός του εμπορίου αλλά το λάδι, που επιτρέπει στους τροχούς να δουλεύουν πιο καλά και η πραγματική ποσότητα του χρήματος είναι άνευ σημασίας, δεδομένου ότι οι τιμές είναι πάντα ανάλογες με την ποσότητα των χρημάτων. Ο μόνος κερδισμένος από την εισροή χρήματος είναι ο δημόσιος τομέας, που μέσω αυτού, του επιτρέπεται η συντήρηση μισθοφορικού στρατού, που καθιστά τα στρατιωτικά ζητήματα πιο εύκολα και πιο φτηνά.²⁸³

Η επόμενη κριτική στρέφεται εναντίον των τραπεζών.²⁸⁴ Το χρήμα, που αυτές διαθέτουν, δεν είναι πραγματικό αλλά πλασματικό. Είναι απλοί αριθμοί, που δεν έχουν αληθινό αντίκρισμα και για τον λόγο αυτόν προκύπτουν τα πιστωτικά γραμμάτια. Η οικονομία του δέκατου όγδοου αιώνα λειτούργησε με πίστωση λόγω της ταχείας επέκτασης των τραπεζών και λόγω της σπανιότητας των νομισμάτων.²⁸⁵

Κατόπιν τούτου πρέπει να καταστεί πρόδηλο πως: το χρήμα δεν είναι τίποτα άλλο παρά η αντιπροσώπευση της εργασίας και των εμπορευμάτων και ότι χρησιμεύει μόνο ως μέθοδος αναλογισμού και εκτίμησής τους. Για να γίνει πιο σαφής η συγκεκριμένη πρόταση, φέρνει ένα παράδειγμα από τον Πλούταρχο. Λέει πως ο Ανάχαρσις ο Σκύθης, που στη χώρα του δεν είχε δει ποτέ χρήματα, παρατήρησε πως οι Έλληνες χρησιμοποιούν τον χρυσό και το ασήμι για να τους συμπαραστέκονται στην αρίθμηση και στην αριθμητική.

²⁸³ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 294.

²⁸⁴ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 296

²⁸⁵ Margaret Schabas & Carl Wennerlind (2011), «Hume on Money, Commerce, and the Science of Economics», σ. 218-220.

Το απόσπασμα αυτό το έχει πάρει από το *Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*. Ο Πλούταρχος λέει: «ὥπερ Ἀνάχαρσις ἔλεγε τῷ νομίσματι τοὺς Ἑλληνας πρὸς οὐδέν ἕτερον ἢ τὸ ἀριθμεῖν χρωμένους ὀρᾶν».²⁸⁶

Εν αντιθέσει με ορισμένες από τις προηγούμενες αναφορές στο πλουτάρχειο ἔργο, ἐδῶ παρατηρούμε ὅτι ὁ Hume αναφέρεται στο συγκεκριμένο χωρίο με ἀπόλυτη πιστότητα. Ανέτρεξε στην πηγή για να ἐδραιώσει την αναφορά του ἢ διατηρούσε στη μνήμη του ἀκέραιο τὸ χωρίο ἀπὸ τις προηγούμενες ἀναγνώσεις του; Ἀν επικρατεῖ ἡ πρώτη περίπτωση, πρέπει να γίνει ἀποδεκτό ὅτι ἀπὸ τῆ νεαρῆ του ηλικία ὁ Hume εἶχε οικονομολογικοῦ τύπου ἐνδιαφέροντα καὶ ὅτι ἔχοντας διαβάσει τὸ *Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ* ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Σκύθη καὶ πῶς ὅταν ἔφτασε ἡ ὥρα τῆς συγγραφῆς του δοκιμίου, ἀνέτρεξε στην πηγή που θυμόταν, για νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει. Στὴ δεύτερη περίπτωση, θυμόταν ἀριστα τὴν πηγή, καὶ δὲν ἀνέτρεξε στο ἀπόσπασμα, προσφιλὲς ἐξ' ἄλλου συνήθειά του, λόγω τοῦ ὅτι ἐξαρχῆς εἶχε δώσει ἐξέχουσα προσοχή στο χωρίο. Δὲν ἔχει καὶ ἰδιαίτερη σημασία ἐξάλλου τὸ πῶς ἐνήργησε στὴν παρούσα περίπτωση ὁ Hume. Ὅποια καὶ ἀπὸ τις δύο περιπτώσεις καὶ ἂν ἰσχύει, εἶναι λογικὸ ὁ Hume, ἀπὸ νεαρῆς ηλικίας νὰ προσπαθοῦσε νὰ διαμορφώσει μιὰ οικονομικὴ θεωρία λόγω τῶν σημαντικῶν ἀνακατατάξεων καὶ γεγονότων τῆς ἐποχῆς του καὶ θέλοντας νὰ συνδέσει τὸ χρέμα με τὴν ἀνταλλακτικὴ τῆς χρήσης, ἔφερε στο προσκῆνιο τὸ παράδειγμα τοῦ Πλούταρχου για νὰ ἐδραιώσει τὴν θεωρία του.

²⁸⁶ Πλούταρχος, *Πῶς ἂν τις αἰσθοῖτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ*, 78F. Εὐάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 298-299.

Η ακριβολογία της έκφρασης και η πιστότητα της παραπομπής, ίσως να οφείλονται στο υπό εξέτασιν αντικείμενο. Είναι κοινή πρακτική πως όταν πραγματευόμαστε ζητήματα που άπτονται των αριθμών, προσπαθούμε να είμαστε όσο το δυνατόν πιο λεπτομερειακοί και σχολαστικοί. Πιθανολογώ πως σε αυτήν την πρώτη προσπάθεια για τη διατύπωση των οικονομικών του αντιλήψεων, κατά αυτόν τον τρόπο λειτούργησε και ο Hume. Συνεχίζει²⁸⁷ λέγοντας ότι τα πάρα πολλά χρήματα είναι επιβλαβή για το εξωτερικό εμπόριο. Τονίζει πως όσο η εισροή χρημάτων αυξάνει, τόσο επιτελείται αύξηση των εργατικών οικονομικών απαιτήσεων. Ο κύριος σκοπός μιας σύγχρονης κοινωνίας είναι να γίνει ανταγωνιστική.

Πάντως το βασικό του ερώτημα, αν τα χρήματα εντέλει διαδραματίζουν κάποιον ρόλο, ακόμη και σήμερα προκαλεί. Οι οικονομολόγοι της Σχολής του Σικάγου θα απαντούσαν ότι τα χρήματα είναι αυτά που έχουν σημασία. Για τον Hume όμως όσο η ποσότητα των χρημάτων παραμένει σταθερή, τα χρήματα δεν έχουν σημασία. Η αύξηση των χρημάτων μπορεί να ωφελήσει το εμπόριο και η μείωση να το βλάψει, δεδομένου μάλιστα ότι δεν γίνεται στιγμιαία η κατανομή τους. Για να κινηθεί το χρήμα, πρέπει να περάσει από πολλά χέρια και από διάφορες κοινωνικές ομάδες με διαφορετικές κάθε φορά δαπάνες και σπατάλες. Το επίπεδο των τιμών είναι αυτό που καθορίζει και την υπό κυκλοφορία ποσότητα. «Φαίνεται σαν σχεδόν αυτόδηλος κανόνας. Ότι οι τιμές κάθε πράγματος εξαρτώνται από την αναλογία μεταξύ εμπορευμάτων και χρήματος, και ότι κάθε σημαντική μεταβολή στο ένα ή στο άλλο έχει το ίδιο αποτέλεσμα, είτε ύψωσης είτε πτώσης της τιμής. Αν αλλάξει το επίπεδο των

²⁸⁷ Για την περαιτέρω πραγμάτευση του ζητήματος, Robert W. McGee (1989), «The Economic Thought of David Hume», σ. 189-192.

τιμών, αλλάζει και η ποσότητα».²⁸⁸ Ο ρόλος του χρήματος δεν είναι να μένει κλειδωμένο σε σεντούκια, γιατί τότε μηδενίζεται παρότι εξακολουθεί να υπάρχει.

Μια επιπλέον βασική συνεισφορά του Hume είναι η διάκριση μεταξύ χρήματος και πλούτου: Ο πλούτος ενός έθνους δεν καθορίζεται από την ποσότητα του χρυσού που έχει, αλλά από τα αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγει.

Πάντως στην εποχή εκείνη της ανάτασης και της διεύρυνσης του πνεύματος, είναι λογικό ο Hume να επιχειρεί να εκθέσει μια νέα οικονομική θεωρία, προασπιζόμενος την ταχεία αύξηση των εμπορικών συναλλαγών, την ευκολότερη μεταφορά των προϊόντων και τις απρόσκοπτες δόσοληψίες, επηρεαζόμενος ίσως και από τη σχέση του με τον Adam Smith.²⁸⁹ Ωστόσο, συνοπτικά, αυτές είναι οι απόψεις του για την οικονομία γενικότερα και ειδικότερα για το χρήμα και δεν διατυπώνονται μόνο στο παρόν δοκίμιο αλλά και σε αυτό, που ακολουθεί.

²⁸⁸ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 303.

²⁸⁹ Η σχέση των δύο διανοούμενων κράτησε πάνω από εικοσιπέντε χρόνια και θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι υπήρξε ώσμωση απόψεων και αλληλεπίδραση. Ο Murray N. Rothbard, (1995), σ. 360-361, υποστηρίζει ότι η φιλελεύθερη κυρίως για την εποχή εκείνη σκέψη του Hume, επέδρασε στις απόψεις του Smith. Επίσης -αν και δεν μπορεί να εξακριβωθεί, αλλά θεωρείται σχεδόν σίγουρο- ο James Boswell, 1777, λέει ότι λίγο πριν το τέλος του ο Hume, πρόλαβε να διαβάσει και να επαινέσει τον *Πλούτο των Εθνών*, του Adam Smith που κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1776.

1.3.6 Η ισορροπία των συναλλαγών

Η ισορροπία των συναλλαγών²⁹⁰ έχει ακριβώς τη ίδια εκδοτική πορεία με *Το Χρήμα* και αποτελεί το δεύτερο δοκίμιο στο οποίο ο Hume εκθέτει την οικονομική του θεωρία. Με τις πρώτες γραμμές δηλώνει ότι τα έθνη που αγνοούν τη φύση του εμπορίου απαγορεύουν την εξαγωγή εμπορευμάτων, γιατί φοβούνται μήπως βρεθούν σε έλλειψη. Όμως αυτή είναι μια λανθασμένη τακτική, γιατί όσο περισσότερο ζήτηση έχει ένα προϊόν, τόσο αυξάνεται και η παραγωγή του.

Ο λάθος χειρισμός του εμπορίου γινόταν κυρίως στους αρχαίους πολιτισμούς. Στην Αθήνα, η εξαγωγή σύκων θεωρούταν αξιόποινη πράξη και οι πληροφοριοδότες, που κατέδιδαν τους εξαγωγείς, ονομάζονταν συκοφάντες.²⁹¹ Την πληροφορία την έχει αποσπάσει από τον Πλούταρχο²⁹² μένοντας πιστός στο πρωτότυπο κείμενο. Ο στόχος του εδώ έγκειται στο να υπερθεματίσει απέναντι στην απαράκωλυτη διακίνηση των αγαθών. Ένας τρόπος για να επιτύχει τον στόχο αυτόν, είναι να φέρει στο προσκήνιο την αθηναϊκή απαγόρευση, που τη χαρακτηρίζει γελοία. Μη θέλοντας όμως να εγερθούν αμφιβολίες για το παράξενο της διακίνησης αγαθών της αρχαίας Αθήνας, θεωρώ, πως «εκμεταλλεύεται» την αυθεντία του Πλούταρχου και παραθέτει από αυτόν το γεγονός. Κατά αυτόν τον τρόπο, εκθέτει το επιχείρημα της απρόσκοπτης εμπορίας προϊόντων και το ισχυροποιεί.

²⁹⁰ David Hume (1882), *Of the Balance of Trade*, (Essay V), σ. 330-344, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δοκιμίου: Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 32-46.

²⁹¹ Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 32.

²⁹² Πλούταρχος, *Περὶ πολυπραγμοσύνης*, 523 κ.εξ.

Συνεχίζει την οικονομική του ανάλυση προσπαθώντας να διασαφηνίσει τις σχέσεις μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών καθώς και αυτές του Νέου Κόσμου. Επανέρχεται στο σύστημα των τραπεζών -που λόγω της νεοϊδρυθείσας κατάστασης ίσως να είναι ανεξοικείωτος- και διατυπώνει την άποψη πως τα σύγχρονα κράτη γεμίζουν με τραπεζογραμμάτια και επιταγές παρά με πολύτιμα μέταλλα. Η έννοια του χρήματος και των πιστωτικών γραμματίων ταυτίζεται με την εξάλειψη του χρυσού.²⁹³

Επιχειρώντας να προβεί σε ενός είδος αστεϊσμού για τη χρηματοοικονομική κατάσταση που επικρατεί στη χώρα του, σχολιάζει τον Σπαρτιάτη νομοθέτη Λυκούργο γράφοντας: «Τι κρίμα να μη σκεφτεί ο Λυκούργος τα πιστωτικά γραμμάτια, όταν θέλησε να εξορίσει τον χρυσό και τον άργυρο από τη Σπάρτη! Θα είχε υπηρετήσει το σκοπό του καλύτερα παρά με τους σιδερένιους βώλους που χρησιμοποίησε ως χρήμα· και θα είχε επίσης εμποδίσει πιο αποτελεσματικά όλο το εμπόριο με ξένους, αφού [το μέσον εκείνο] θα ήταν κάτι με τόσο πολύ πραγματική και εσωτερική αξία».²⁹⁴ Δεν υπάρχει καμία παραπομπή στα ρηθέντα αυτά του Hume. Όμως ανατρέχοντας στον *Βίο του Λυκούργου* του Πλούταρχου²⁹⁵ διαβάζουμε πως ακύρωσε όλα τα χρυσά και ασημένια νομίσματα και διέταξε να

²⁹³ Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 39 κ.εξ.

²⁹⁴ David Hume (1882), *Of the Balance of Trade*, II.V.25.

²⁹⁵ Ο Πλούταρχος είναι αυτός που συνέλεξε από όλες τις προγενέστερες πηγές, στοιχεία για τη ζωή και το έργο του Λυκούργου και τα περιέλαβε στη βιογραφία του. Τις πληροφορίες που παραθέτει ο Hume -κατά πάσα πιθανότητα- τις έχει αποκομίσει από την παράγραφο 9 του *Βίου* του νομοθέτη. Το ότι δεν αναφέρεται στον Πλούταρχο, ίσως να σχετίζεται καταρχάς με την «ασυνέπεια» πολλές φορές των συγγραφέων ως προς τις πηγές τους και επίσης με το γεγονός ότι η ιστορία του Λυκούργου και των νομισμάτων να ήταν σχετικώς διαδεδομένη και γνωστή. Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 40.

χρησιμοποιούν μόνο τα σιδερένια, τα οποία ήταν μικρής αξίας και μεγάλου βάρους.

Ο Hume συνεχίζει την ανάλυσή του δίνοντας βαρύτητα στις εμπορικές συναλλαγές, στην αύξηση της φιλεργίας και στην ανάπτυξη της οικονομίας. Εστιάζει στο ρόλο που πρέπει να διαδραματίσει η πολιτεία για να προφυλάξει τις βιοτεχνίες και τους πολίτες της. Το δοκίμιο αυτό θεωρείται ότι περιέχει τη βασική θεωρία για τη νομισματική ανάλυση του Hume.²⁹⁶ Σύμφωνα με την άποψή του το τρίπτυχο: price - species - flows, είναι αυτό που πρέπει να αναπτυχθεί και για να επιτευχθεί η ανάλυση χρειάζεται μακροχρόνια σταθερές συνθήκες μεταξύ των εμπορευομένων χωρών. Σε περιπτώσεις ανισορροπιών έχουμε την άλογη εισροή χρημάτων, που θα διαταράξει την ισορροπία. Η ανάπτυξη του εμπορίου θα είναι το βασικό μέσο για να αυξηθεί ο εθνικός πλούτος, γιατί αν ο αριθμός των εξαγωγών είναι μεγαλύτερος από αυτόν των εισαγωγών, τότε υπάρχει κέρδος και υπάρχει εισροή χρυσού και αργύρου.

1.3.7 Δημόσια Πίστωση

Το τελευταίο οικονομικό δοκίμιο του Hume στο οποίο γίνεται αναφορά στον Πλούταρχο είναι το: *Δημόσια Πίστωση*.²⁹⁷ Είναι το όγδοο δοκίμιο στον εκδοθέντα τόμο του 1752 και το ένατο στην έκδοση του 1758.

Το κείμενο ξεκινάει κάνοντας μια ιστορική αναφορά στην αρχαία Ελλάδα. Συνηθιζόταν η συσσώρευση θησαυρών στα χρόνια της ειρήνης,

²⁹⁶ Arie Arnon (2010), «David Hume and Classical Monetary Theory», σ. 11-21.

²⁹⁷ David Hume (1882), *Of Public Credit*, (Essay IX), σ. 360-373, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Η μετάφραση του δοκιμίου από: Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 309-326.

ώστε να μπορούν στα χρόνια του πολέμου να καλύπτουν τις ανάγκες που προέκυπταν. Δεν είχαν καμία εμπιστοσύνη στις έκτακτες εισφορές που θα μπορούσε να επιβάλλει το κράτος ή στον δανεισμό. Το βασικό γι' αυτούς ήταν η συγκέντρωση θησαυρών. Συνεχίζει τη διήγηση λέγοντας: Ο Αρριανός και ο Πλούταρχος σημειώνουν τα πλούτη που πήρε μαζί του ο Αλέξανδρος, όταν κατέκτησε τα Σούσα και τα Εκβάτανα, που φυλάγονταν μερικά από αυτά, από την εποχή του Κύρου.

Στο σημείο αυτό υπάρχει μία παραπομπή του Hume, ιδιαιτέρως αναλυτική, με άμεση αναφορά στις πηγές του. Ο bon David παραπέμπει στον *Βίο του Αλεξάνδρου*, επισημαίνοντας ότι ανάγει το ποσό σε 80.000 τάλαντα, ή -κάνοντας την αναγωγή του τότε- σε 15 εκατομμύρια στερλίνες. Την πληροφορία τη συγκρίνει με αυτήν του Quintus Curtius, ο οποίος έγραψε ότι ο Αλέξανδρος βρήκε στα Σούσα πάνω από 50.000 τάλαντα και εντοπίζει τη διαφορά.

Στο πρωτότυπο όμως κείμενο, ο Πλούταρχος δεν κάνει λόγο για 80.000 τάλαντα. Συγκεκριμένα γράφει: «Αλέξανδρος δὲ Σούσων κυριεύσας, παρέλαβεν ἐν τοῖς βασιλείοις τετρακισμύρια τάλαντα νομίσματος, τὴν δ' ἄλλην κατασκευὴν καὶ πολυτέλειαν ἀδιήγητον. ὅπου φασὶ καὶ πορφύρας Ἑρμιονικῆς εὐρεθῆναι τάλαντα πεντακισχίλια».²⁹⁸ Ο Hume μιλάει για 80.000, ενώ ο Πλούταρχος για 40.000 τάλαντα και για 5.000 τάλαντα πορφύρας. Αλλά ούτε και ο Αρριανός, που ο Hume τον τοποθετεί μαζί με τον Πλούταρχο μιλάει για 80.000, αλλά για 50.000.²⁹⁹ Μόνο στον Quintus Curtius

²⁹⁸ Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 36.

²⁹⁹ Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις*, Γ.16: «καὶ παρελθὼν ἐς τὴν πόλιν τὰ τε χρήματα παρέλαβεν ὄντα ἀργυρίου τάλαντα ἐς πεντακισμύρια καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν τὴν βασιλικήν».

μένει ακριβής. Στο V βιβλίο της Ιστορίας του γράφει: «Ut vero urbem intravit, incredibilem ex thesauris summam pecuniae egressit, L milia talentum argenti non signati forma, sed rudi pondere».³⁰⁰

Αναπόφευκτα προκύπτει το ερώτημα γιατί συμβαίνει αυτό. Γιατί ενώ ο ίδιος αναφέρει τους τρεις συγγραφείς και παραπέμπει στους δύο, εντέλει είναι ακριβής μόνο στον έναν; Πιστεύω πως όσον αφορά στον Αρριανό και στον Πλούταρχο παραπέμπει από μνήμης, ενώ όσον αφορά στον Quintus Curtius ανατρέχει στην πηγή. Όταν παραπέμπει στον Πλούταρχο λέει απλώς ότι οι πληροφορίες βρίσκονται στον *Βίο του Αλεξάνδρου*, ενώ όταν παραπέμπει στον Ρωμαίο ιστορικό δίνει περισσότερες λεπτομέρειες, όπως το βιβλίο στο οποίο βρίσκουμε την αναφορά καθώς και το κεφάλαιο. Αξίζει να επισημανθεί ότι ο Curtius ήταν δημοφιλής³⁰¹ τα χρόνια του Hume. Αποτελούσε σταθερό ανάγνωσμα και επιρροή στον δυτικό πνευματικό κόσμο από την εποχή της Αναγέννησης, τόσο στον χώρο της λογοτεχνίας και της ιστορίας όσο και στον χώρο της ζωγραφικής. Το 1648 στο Στρασβούργο ο Johannes Caspar Freinsheim έκανε μια έκδοση του πονήματος του Curtius, η οποία είχε ευρεία αποδοχή και έγινε αμέσως δεκτή από τον ακαδημαϊκό κόσμο.

Καταλήγοντας και προβαίνοντας μόνον σε υποθέσεις, μπορεί να ειπωθεί ότι ο Hume έχοντας πρόσβαση στο κείμενο, παρέπεμψε ακριβώς, ενώ εμπιστευόμενος για ακόμη μία φορά το μνημονικό του και στην καλή γνώση του έργου του Πλούταρχου, έβαλε τον αριθμό των ταλάντων χωρίς να συμβουλευτεί την πηγή.

³⁰⁰ Curti Q. Rufi, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, V, 2.

³⁰¹ Elizabeth Baynham (1998), σ. 2-6.

Ίσως να είναι εφικτό να προεκταθεί ο συλλογισμός και να τεθεί το ερώτημα για ποιόν λόγο έπρεπε να βάλει τους συγγραφείς να διαφωνούν στο ποσό που βρήκε ο Αλέξανδρος. Μήπως οι διαφορετικές ποσότητες ταλάντων αποσκοπούσαν κάπου βάσει της λογικής του Hume; Μήπως ήθελε να δείξει πώς είτε τα χρήματα που βρήκε συσσωρευμένα στα Σούσα ο Αλέξανδρος ήταν περισσότερα είτε κατά το ήμισυ λιγότερα, εξυπηρετούσαν τον σκοπό που έπρεπε; Μήπως αυτό που ήθελε να καταδείξει είναι ότι σημασία είχε η συγκέντρωση χρήματος και δευτερευόντως το ποσόν, το οποίο συγκεντρώθηκε;

Αν δεχτούμε τη λογική αυτή, βλέπουμε πως στη συνέχεια του δοκιμίου δεν φαίνεται να ασχολείται άλλο με τέτοιου τύπου διαφορές και εντοπίζει το ζήτημα στις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η μεγάλη συσσώρευση θησαυρών.³⁰² Μπορεί να υπάρξουν κακές επιπτώσεις αν δεν γίνει εξ' αρχής σωστή χρήση όλων των συγκεντρωμένων χρημάτων. Επίσης κακές επιπτώσεις μπορεί να έχει ο κρατικός δανεισμός ή οι υποθήκες, που βάζει ένα κράτος. Οι οικονομικοί αυτοί μηχανισμοί συντείνουν στη δημιουργία εθνικού χρέους, που με τη σειρά του δημιουργεί μια αλυσίδα αρνητικών επιδράσεων είτε στο εμπόριο είτε στις δοσοληψίες με τα ξένα κράτη. Μελετώντας το ζήτημα καταλήγει πως τα χρέη που δημιουργούν τα κράτη, παρά τα ίσως κάποια οφέλη, έχουν αρνητικό ισοζύγιο και για τον λόγο αυτόν θα πρέπει να υπάρχει ένα ανώτατο όριο για το δημόσιο χρέος. Το κράτος, το χρεωμένο και με το «βάρος» της έλλειψης των ταλάντων από τα ταμεία του, είναι λογικό να οδηγηθεί στον μαρασμό και σιγά σιγά και στην εξαφάνιση. Τα κράτη δεν πρέπει να χρωστάν. Μιλώντας με σκληρή γλώσσα ο Hume λέει πως πρέπει να επέλθει ο θάνατος της δημόσιας πίστωσης και είναι βέβαιος

³⁰² Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 310 κ.εξ.

πως οι απόψεις του δεν είναι υπερβολικές ούτε προφητικές αλλά προέρχονται από σωστή σκέψη.

Το δοκίμιο αυτό³⁰³ είναι ένα κείμενο στο οποίο είχε πιστέψει πολύ ο φιλόσοφος. Δεν παραλείπεται από καμία μετέπειτα έκδοση των δοκιμίων, αλλά και δεν υπάρχει και καμία προσθαφαίρεση στο σώμα του, παρόλη την πολεμική και τις κριτικές που δέχτηκε από συγχρόνους αναλυτές. Επίσης στο κείμενο αυτό άσκησαν και μεταγενέστεροι μελετητές κριτική, όπως οι Isaac de Pinto και Thomas Mortimer. Η θετική αντιμετώπιση πολλών για τη δημόσια πίστωση δεν είχε καμία επίδραση στις απόψεις του Hume. Ο Hume πίστευε πως ένα χρεωμένο κράτος οδηγείται στην καταστροφή. Μάλλον δεν έχει δίκιο ο Σκώτος. Η Μεγάλη Βρετανία ήταν και είναι ένα κράτος με μεγάλο εξωτερικό χρέος εδώ και τριακόσια περίπου χρόνια. Γεγονός που δεν την απέτρεψε να βγει νικήτρια από τους ναπολεόντειους πολέμους, να γίνει ο πρωτοπόρος της βιομηχανικής επανάστασης και να είναι μία από τις πλουσιότερες χώρες στον κόσμο. Δεν επήλθε κανένα θάνατος και δεν έγινε ποτέ υποχέιριο κανενός, παρ' όλους τους φόβους του Hume.

1.3.8 Μερικά αξιοσημείωτα θέσμια

Ξεφεύγοντας από τα οικονομικά θέματα ο Hume αρχίζει την ενασχόλησή του με πολιτικά ζητήματα και το δοκίμιο *Μερικά αξιοσημείωτα θέσμια*³⁰⁴ είναι

³⁰³ Για την περαιτέρω ανάλυση του δοκιμίου και για τη σχέση του με τα ιστορικά πρόσωπα της εποχής καθώς και για τα οικονομικά δεδομένα της Μεγάλης Βρετανίας: John Ch. Laursen & Greg Coolidge (April 1994), «David Hume and Public Debt: Crying Wolf?», σ. 143-150.

³⁰⁴ David Hume (1882), *Of Some Remarkable Customs*, (Essay X), σ. 374-380, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δεσ: Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 327-336.

τέτοιου περιεχομένου. Πρωτοδημοσιεύεται στην έκδοση του 1752 αλλά επαναλαμβάνεται και στις μετέπειτα εκδόσεις των έργων του. Τα ιστορικά παραδείγματα, με συνεχή παρουσία στο δοκίμιο, αντιπαραβάλλονται με την πολιτική κατάσταση της εποχής του, προσπαθώντας να εντοπιστούν ομοιότητες, διαφορές και να βρεθούν συνδετικοί αρμοί.

Ξεκινάει το κείμενο δηλώνοντας πως θέλει να μιλήσει για τρία φημισμένα θέσμια σε τρία πολιτεύματα. Το πρώτο ζήτημα που εξετάζει είναι η ελευθερία του λόγου. Στις συνελεύσεις και στα ανώτατα συμβούλια είναι απαραίτητο να εξασφαλίζεται για το κάθε μέλος και αν οι προτάσεις του ψηφιστούν είτε είναι καλές είτε αρνητικές, το μέλος αυτό πρέπει για πάντα να εξαιρεθεί από μια μελλοντική δίκη ή ανάκριση. Όμως η αρχή αυτή απουσιάζει από την αθηναϊκή δημοκρατία. Ως παράδειγμα φέρνει τον ρήτορα Δημοσθένη, που ενώ είχε εισάγει προς ψήφιση έναν ορθό και χρήσιμο νόμο για τους οικονομικά ασθενείς, «εντούτοις καταδικάστηκε σ' ένα ποινικό δικαστήριο γι' αυτόν τον νόμο με καταγγελία των πλουσίων». Επικουρικά στην προηγούμενη θέση, φέρνει στο προσκήνιο ένα δεύτερο ιστορικό παράδειγμα που αναφέρει πως μετά τη μάχη της Χαιρώνειας: ο Υπερείδης κατέθεσε και πέρασε έναν νόμο που έδινε ελευθερία στους αιχμαλώτους και τους κατέτασσε στα στρατεύματα. Εξαιτίας αυτού του νόμου δικάστηκε, αλλά ο ίδιος υπερασπίστηκε τον εαυτό του με πολλά επιχειρήματα και ανάμεσα στα άλλα: και με εκείνο που εγκωμιάζεται από τον Πλούταρχο και τον Λογγίνο: «Δεν ήμουν εγώ που έκανα την πρόταση για εκείνον τον νόμο· ήταν η ανάγκη του πολέμου· ήταν η μάχη της Χαιρώνειας».³⁰⁵

³⁰⁵ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 227-228.

Αν παραθέσουμε επακριβώς το απόσπασμα του Πλούταρχου θα δούμε πως γράφει: «Κριθείς δ' ὑπὸ τοῦ Ἀριστογείτονος παρὰ νόμων ἐπὶ τῷ γράψαι μετὰ Χαιρώνειαν τοὺς μετοίκους πολίτας ποιήσασθαι τοὺς δὲ δούλους ἐλευθέρους, ἱερὰ δὲ καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας εἰς τὸν Πειραιᾶ ἀποθέσθαι, ἀπέφυγεν. αἰτιωμένων δέ τινων αὐτὸν ὡς παριδόντα πολλοὺς νόμους ἐν τῷ ψηφίσματι «Ἐπεσκότει » ἔφη «μοι τὰ Μακεδόνων ὄπλα. Οὐκ ἐγὼ τὸ ψήφισμα ἔγραψα ἢ δ' ἐν Χαιρωνείᾳ μάχῃ».³⁰⁶

Αυτό που διαπιστώνεται είναι πως ο Hume χρησιμοποιεῖ επακριβώς το ρηθέν του Πλούταρχου, με μια μόνο μικρὴ παρασπονδία. Εκεί που ο Βοιωτὸς διανοητὴς λέει τα μακεδονικὰ ὄπλα, ο Σκώτος φιλόσοφος αντικαθιστὰ τη λέξη με αὐτὴν του πολέμου. Προσπαθεῖ να δώσει μια πιο καθολικὴ και γενικὴ αξία στο απόσπασμα, φέροντάς το στην εποχὴ του και καθιστώντας το πιο προσφιλὲς στους συγχρόνους του. Τα μακεδονικὰ ὄπλα δεν σημαίνουν τίποτα για την Μ. Βρετανία, ἀλλὰ ἡ λέξη πόλεμος εἶναι έντονα χαραγμένη στο μνημονικὸ του λαοῦ της εἴτε ἀφορὰ σε ἐξωτερικὲς συρράξεις, εἴτε ἀφορὰ σε ἐμφύλιες ἢ ἐσωτερικὲς διαμάχες. Ὅσο για το απόσπασμα του Λογγίνου, δεν μας δίνει περαιτέρω πληροφορίες ἀπὸ αὐτὸ του Πλούταρχου.³⁰⁷

Συνεχίζει το δοκίμιο παρουσιάζοντας τὴν πολιτειακὴ δομὴ τῆς Ἀθήνας και τὸν τρόπο που λειτουργεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία και τα δικαστήρια. Γι' αὐτόν, το ἀθηναϊκὸ πολίτευμα δεν εἶναι παρὰ μια θορυβώδης πολιτικὴ κατάσταση χωρὶς κανέναν περιορισμὸ ὡς πρὸς τὴν ψήφο. Ἀπὸ τὴ στιγμή που κατάλαβαν οἱ Ἀθηναῖοι τὸ τρωτὸ σημεῖο του πολιτεύματος και ἐπειδὴ δεν

³⁰⁶ Πλούταρχος, *Περὶ τῶν δέκα ῥητόρων*, 849Α.

³⁰⁷ Λογγίνος, *Περὶ ὕψους*, 14: «ὡς νῆ Δία καὶ ὁ Ὑπερείδης κατηγορούμενος, ἐπειδὴ τοὺς δούλους μετὰ τὴν ἡτταν ἐλευθέρους ἐψηφίσατο, «τοῦτο τὸ ψήφισμα» εἶπεν «οὐχ ὁ ῥήτωρ ἔγραψεν, ἀλλ' ἢ ἐν Χαιρωνείᾳ μάχῃ». Εὐάγγελος Παπανούτσος (19ΧΧ), σ. 229.

μπορούσαν να ελέγχουν την ψήφο του καθενός πολίτη, αποφάσισαν να ελέγχουν τους δημαγωγούς και τις προτάσεις που έφερναν προς ψήφιση και να έχουν το δικαίωμα να τους οδηγούν στο δικαστήριο. Τελειώνει την παρουσίαση του πολιτεύματος με μια επιπλέον πληροφορία: Ο ίδιος νόμος υπήρχε στις Θήβες και για τον ίδιο λόγο. Στο σημείο αυτό μας παραπέμπει στον Πελοπίδα του Πλούταρχου. Η αναφορά είναι γενική και δεν δίνει κανένα περαιτέρω στοιχείο ούτε στρέφει την προσοχή μας σε κάποιο συγκεκριμένο χωρίο.³⁰⁸

Περιδιαβάζοντας τον βίο του στρατηγού των Θηβών υπάρχει ένα σημείο³⁰⁹ όπου εξιστορείται ένα επεισόδιο με πρωταγωνιστή τον ρήτορα Μενεκλείδα, άνθρωπο ακόλαστου και χειρίστου χαρακτήρα, που διέβαλλε τον Επαμεινώνδα και κατάφερε να του αφαιρεθεί η βοιωταρχία. Στην άκαρπη προσπάθειά του να διαβάλει τον Πελοπίδα, άρχισε να εξαίρει τα προσόντα ενός έτερου στρατηγού, του Χάρωνα και έπεισε τους Θηβαίους να αναγράψουν το όνομά του σε ένα μνημείο. Ο Πελοπίδας όμως τότε «τοῦτο τὸ ψήφισμα γράφεται παρανόμων, ἰσχυριζόμενος ὅτι Θηβαίοις οὐ πάτριον ἦν ἰδίᾳ κατ' ἄνδρα τιμᾶν, ἀλλὰ τῇ πατρίδι κοινῶς τὸ τῆς νίκης ὄνομα σῶζειν. καὶ τὸν μὲν Χάρωνα παρὰ πᾶσαν τὴν δίκην ἐγκωμιάζων ἀφθόνως διετέλεσε, τὸν δὲ Μενεκλείδαν βάσκανον καὶ πονηρὸν ἐξελέγχων, καὶ τοὺς Θηβαίους ἐρωτῶν, εἰ μηδὲν αὐτοῖς καλὸν πέπρακται... ὃ μὴ Μενεκλείδαν ζημιῶσαι χρήμασιν».³¹⁰

Η όλη ιστορία αφήνει αδιάφορο τον Hume. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να καταστήσει εναργή τον τρόπο που λειτουργεί η αθηναϊκή και η

³⁰⁸ Ευάγγελος Παπανούτσος (19XX), σ. 330.

³⁰⁹ Πλούταρχος, *Πελοπίδας*, 25.

³¹⁰ ό.π., 25. 13-15.

θηβαϊκή δημοκρατία, όχι κυρίως από ιστορικό ενδιαφέρον, αλλά για να αντιπαραβάλλει τα αρχαία πολιτεύματα με το βασικό του ζητούμενο· την κατάσταση στη Μεγάλη Βρετανία των μέσων του 18^{ου} αιώνα. Για τον λόγο αυτόν, ενώ παραπέμπει στον βίο του Πελοπίδα, δεν μας λέει ουσιαστικά τίποτα, παρά μόνο αυτό που ο ίδιος θεωρεί ουσιώδες. Τον τρόπο της λειτουργίας της δημοκρατίας. Παίρνει ένα καθαρά ιστορικό γεγονός, μια εκτενή πλουτάρχεια αφήγηση και στέκεται μόνο στην πολιτική ανάλυση. Η υπόθεση που μπορεί να συναχθεί είναι ότι η παράθεση γίνεται και πάλι από μνήμης, αλλά αυτήν τη φορά δεν τον ενδιαφέρει να δώσει τις ιδιαίτερες λεπτομέρειες ή να κάνει τις αντίστοιχες αλλαγές που θα συσχέτιζαν άμεσα τον Βοιωτό με την εποχή του Hume. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι το βαθύτερο νόημα, η λειτουργία της δημοκρατίας.

Τα επόμενα δύο θέσμια που διατυπώνει αφορούν σε διαφορετικούς λαούς και σε διαφορετική χρονική περίοδο. Το πρώτο σχετίζεται με τη ρωμαϊκή δημοκρατία και τα δύο ισότιμα νομοθετικά σώματα που δρούσαν στους κόλπους της και που το ένα απαρτιζόταν από τους φτωχούς κατοίκους και το άλλο από τους αριστοκράτες. Το δεύτερο, που με αυτό ολοκληρώνει το δοκίμιό του, αφορά στην Αγγλία της εποχής του. Ασκεί κριτική στο ζήτημα των πληρωμάτων των πλοίων. Ενώ ο ίδιος είναι πεπεισμένος πως το ανώτατο σημείο ελευθερίας και ισηγορίας βρίσκεται στην πιστή εφαρμογή των νόμων, που ανυψώνονται πάνω από κάθε ηγεμόνα και άρχοντα, συνειδητοποιεί, ότι η πίεση που ασκείται στα πληρώματα των πλοίων βασίζεται σε μια ανώμαλη δύναμη επιτρεπόμενη από το στέμμα.

1.3.9 Το πολυάνθρωπο των αρχαίων εθνών

Το τελευταίο δοκίμιο που βρίσκεται στην έκδοση του 1752 και που μνημονεύει περισσότερο απ' όλα τα προηγούμενα και τα επόμενα τον Πλούταρχο είναι *Το πολυάνθρωπο των αρχαίων εθνών*.³¹¹ Είναι ένα σχετικά μεγάλο δοκίμιο, που αναφέρεται στον αριθμό των ανθρώπων των αρχαίων κοινωνιών και υπήρξε το αντικείμενο αντιπαράθεσης ανάμεσα στον Hume και στον υπουργό Robert Wallace.³¹² Το έργο του τελευταίου *Dissertation on the numbers of Mankind in ancient and modern times*, που εκδόθηκε ένα χρόνο αργότερα από το δοκίμιο του Hume, πρεσβεύει υπενάντιες απόψεις, που συνετέλεσαν μαζί με εκείνες των Adam Smith και Richard Price στη διαμόρφωση της σκέψης του Malthus.³¹³

Στο δοκίμιο ο Hume προβληματίζεται για την ανάπτυξη και μετάλλαξη του κόσμου, ο οποίος κατά τη γνώμη του υπόκειται σε μια εξελικτική πορεία. Αρχίζοντας από το βρεφικό στάδιο και οδεύοντας στον δρόμο της ωρίμανσης ο κόσμος αντιμετωπίζει πληθώρα καταστάσεων και αλλαγών. Δεν είναι σίγουρος σε πιο ηλικιακό στάδιο βρίσκεται η σύγχρονη του κοινωνία και ούτε αν είναι συνυφασμένη μόνο με θετικά επιτεύγματα.

³¹¹ David Hume (1882), *Of the Populousness of Ancient Nations*, (Essay XI), σ. 381-442, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δοκιμίου: Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 165-226.

³¹² Για την αντιπαράθεση Hume - Wallace βλέπε: Tom Velk & A. R. Riggs., (November 1985), «David Hume's Practical Economics», σ. 154-165.

³¹³ Charles E. Stangeland (1904), σ. 146-167. Στις σελίδες αυτές αναλύονται τα βασικά οικονομικά δοκίμια του Hume και στις επόμενες παρουσιάζονται οι βασικές θέσεις των Smith, Bentham, Malthus, Thornton, Ricardo και Mill.

Αυτό που τον ενδιαφέρει πρωτίστως³¹⁴ είναι να συνδέσει τα δημογραφικά φαινόμενα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και επιπλέον να συλλάβει τον ρόλο της πρόνοιας, βασικής έννοιας κατανόησης και ερμηνείας των πραγμάτων στη νεωτερική εποχή.

Για να μπορέσει να στηρίξει τη θέση του καταφεύγει πάλι στη συνδρομή αρχαίων πηγών και στην παράθεση ανάλογων παραδειγμάτων. Η συνήθης επικρατούσα άποψη ήταν πως στην αρχαιότητα ο πληθυσμός ήταν μεγαλύτερος απ' ό,τι στα χρόνια του. Θέλοντας να αποδείξει το αντίθετο αρχίζει να πραγματεύεται το ζήτημα λέγοντας πως τα δημογραφικά στοιχεία του αρχαίου κόσμου είναι ελλιπή, γιατί οι συγγραφείς έχουν αφήσει ατελή ίχνη. Οπότε ο τρόπος για να φέρει το ζήτημα εις πέρας είναι η σύγκριση των δύο ιστορικών περιόδων στο επίπεδο της εσωτερικής οικονομικής και πολιτικής κατάστασης. Το πρώτο ζητούμενο που θέτει προς διερεύνηση είναι αυτό του θεσμού της δουλείας.

Στην αρχαιότητα η συμπεριφορά απέναντι στους δούλους ήταν άσχημη και ο άρχοντας είχε πλήρη δικαιώματα επάνω τους χωρίς να υπόκειται σε κανέναν έλεγχο. Ακόμη και για κάποια διατάγματα που ψηφίζονταν προς υποστήριξη και βοήθειά τους, δεν ελέγχονταν η εφαρμογή τους. Ο Hume ως παράδειγμα για το πόσο άσχημη ήταν η κατάσταση της δουλείας αναφέρει ότι: δεδηλωμένος κανόνας του πρεσβύτερου Κάτωνα ήταν να πουλάει σε οποιαδήποτε τιμή τους υπερήλικους δούλους του μάλλον, παρά να διατηρεί αυτό που θεωρούσε άχρηστο βάρος.³¹⁵ Το απόσπασμα

³¹⁴ David Hume (Sep. 1977), «On the Populousness of Ancient Nations», *Population and Development Review*, Vol. 3, No. 3 σ. 323-329.

³¹⁵ Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 175 κ. εξ.

υπάρχει επακριβώς στον Βίο του Κάτωνα,³¹⁶ γεγονός που οδηγεί στη σκέψη, ότι ο Hume ανέτρεξε στο πρωτότυπο κείμενο.

Συνεχίζει τη διερεύνηση του θέματος αναφέροντας το ζήτημα των γάμων μεταξύ των δούλων, που στα χρόνια του επικρατούσε η πεποίθηση πως ήταν κάτι συχνό και διαδεδομένο στην αρχαία κοινωνία. Αντιτάσσει την άποψή του, παραθέτοντας ένα απόσπασμα πάλι από τον *Βίο του Κάτωνα*, στο οποίο εξιστορείται πως ο Μάρκος Κάτων: έδινε την άδεια στους άντρες δούλους να έχουν ερωτικές σχέσεις με τις γυναίκες δούλους μέσα στην οικογένειά του, εάν πλήρωναν κάποιο χρηματικό ποσό για τούτο το προνόμιο.

Στο σημείο αυτό, θεωρώ πως η ανάγνωση του Πλούταρχου έχει γίνει απρόσεκτα. Ενώ ο Hume λέει πως οι δούλοι ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν ένα ποσό για να τους επιτραπεί η ερωτική σχέση με κάποια γυναίκα εντός οικογενείας, ο Πλούταρχος λέει πως ο Κάτωνας τους έταξε ένα χρηματικό ποσό εάν πλησίαζαν κάποια θεραπαινίδα.³¹⁷ Η αβλεψία αυτή ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο Hume στην προσπάθειά του να αποδείξει ότι οι γάμοι μεταξύ δούλων δεν ήταν το πιο σύνηθες φαινόμενο, δεν έδωσε προσοχή στο αν πλήρωναν οι δούλοι ή ο Κάτωνας για να επιτραπεί η συνεύρεση, αλλά στο περίεργο και ασυνήθιστο της πράξης.³¹⁸

³¹⁶ Ο Πλούταρχος στον *Βίο του Κάτωνα* του πρεσβύτερου στο 4. 5-6 αναφέρει: «καὶ τούτους δὲ πρεσβυτέρους γενομένους ὤετο δεῖν ἀποδίδοσθαι καὶ μὴ βόσκειν ἀχρήστους».

³¹⁷ Πλούταρχος, *Κάτων*, 21.3: «οἰόμενος δὲ τὰ μέγιστα ῥαδιουργεῖν ἀφροδισίων ἕνεκα τοὺς δούλους, ἔταξεν ὠρισμένου νομίσματος ὁμιλεῖν ταῖς θεραπαινίσιν, ἑτέρα δὲ γυναικὶ μῆδ' ἐνα πλησιάζειν».

³¹⁸ Η παραδρομή αυτή έγινε μόνο όσον αφορά στο σχολιασθέν σημείο. Λίγες γραμμές πρωτύτερα ο Hume υποστηρίζει ότι ο Κάτων αγόραζε από μικρούς τους δούλους για να μπορεί να τους διαμορφώνει καλύτερα και να διαπλάθει τον χαρακτήρα τους με τον τρόπο

Πιθανόν και σε αυτό το σημείο, ο Hume, να βασίστηκε στη μνήμη του για την περιγραφή του αποσπάσματος, διατηρώντας το βασικό θέμα σχολιασμού, αλλά αλλοιώνοντας τις περαιτέρω λεπτομέρειες.

Συνεχίζει την παράθεση διαφόρων παραδειγμάτων και καταλήγει ότι δεν επιτυγχανόταν αύξηση δούλων μέσω γάμων και τεκνοποίησης, παρά μόνον των βοσκών, που ζούσαν σε καλύβες απομονωμένοι και απομακρυσμένοι από τους υπόλοιπους. Ως γενικό συμπέρασμα παρουσιάζεται αυτό που είναι σύμφυτο με τα ιδεώδη των πρώτων Σκωτσέζων Διαφωτιστών: ότι η δουλεία είναι γενικά επιζήμια τόσο στην ευτυχία όσο και στην αύξηση του πληθυσμού της ανθρωπότητας.

Το αμέσως επόμενο γεγονός που περιγράφει, σχετίζεται με την αύξηση των δούλων στην Ιταλία και τη μείωση των ελεύθερων πολιτών. Αυτό βάσει των λεγομένων του Αππιανού αποδίδεται στον πολλαπλασιασμό των δούλων, ενώ: ο Πλούταρχος το αποδίδει στην αγορά βαρβάρων που ήταν δεμένοι και αιχμάλωτοι, «βαρβαρικά δεσμοκτήρια». Ανατρέχοντας στο έργο του Αππιανού³¹⁹ και του Πλούταρχου,³²⁰ βλέπουμε πως ανταποκρίνονται επακριβώς στα όσα έχει γράψει ο Hume.³²¹

που αυτός θεωρούσε σωστότερο. Το ίδιο ακριβώς αναφέρει και ο Πλούταρχος που παραλληλίζει τους δούλους με τα μικρά σκυλάκια ή πουλαράκια, που όσο πιο μικρά είναι, τόσο πιο εύκολα δέχονται διαπαιδαγώγηση.

³¹⁹ Αππιανός, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 1.7: «ἐκ πολυπαιδίας θεραπόντων ἀκινδύνως αὐξανομένων διὰ τὰς ἀστρατείας. ἀπὸ δὲ τούτων οἱ μὲν δυνατοὶ πάμπαν ἐπλούτουν, καὶ τὸ τῶν θεραπόντων γένος ἀνὰ τὴν χώραν ἐπλήθυε, τοὺς δ' Ἰταλιώτας ὀλιγότης καὶ δυσανδρία κατελάμβανε».

³²⁰ Πλούταρχος, *Γάιος Γράκχοι*, 8.4: «ὥς ταχὺ τὴν Ἰταλίαν ἅπασαν ὀλιγανδρίας ἐλευθέρων αἰσθέσθαι, δεσμοκτηρίων δὲ βαρβαρικῶν ἐμπεπλήσθαι».

³²¹ Διαβάζοντας τη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Αππιανού και τον *Γάιος Γράκχοι* του Πλούταρχου, βλέπουμε πάρα πολλές ομοιότητες σε ορισμένα σημεία, ώστε δεν μπορούμε να

Πέραν όμως της δουλείας, συμπληρώνει ο Hume, επιζήμιο για την αύξηση του πληθυσμού ήταν το σύνηθες φαινόμενο της έκθεσης βρεφών στους δρόμους.³²² Μάλιστα το φαινόμενο ήταν τόσο συνηθισμένο ώστε οι συγγραφείς εκείνων των ετών δεν το αποδοκιμάζουν και ούτε αναφέρονται σε αυτό με φρίκη. «Ο Πλούταρχος, ο φιλόανθρωπος και καλοκάγαθος Πλούταρχος, μνημονεύει ως εγκώμιο του Άτταλου, ότι σκότωσε ή, εάν θέλετε, εξέθεσε όλα τα δικά του παιδιά, για ν' αφήσει το θρόνο στον γιο του αδερφού του Ευμένη, εκδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ευγνωμοσύνη και την αγάπη του προς τον Ευμένη, που είχε κάνει κληρονόμο του εκείνον και όχι τον γιο του».³²³ Ο Hume παρότι εξ' αρχής δηλώνει το καλό και φιλόανθρωπο ποιόν του Πλούταρχου, παραθέτει το νόημα μιας ιστορίας την οποία συναντάμε στο *Περί φιλαδελφίας*.³²⁴ Είναι ένα ηθικό έργο, που η αδερφική αγάπη χαρτογραφείται και αναλύεται μέσω πολλαπλών παραδειγμάτων και ιστοριών. Τη συγκεκριμένη ιστορία ο Hume την αναφέρει για να εδραιώσει και να υποστηρίξει το θέμα της έκθεσης των βρεφών. Αλλά και πάλι τη λέει με έναν δικό του τρόπο.

Ο Πλούταρχος δεν μιλάει ούτε για θανάτωση παιδιών, ούτε για έκθεση, απλώς γράφει: «ἀποθανόντος αὐτοῦ παιδίον οὐδὲ ἓν ἠθέλησεν ἐκ τῆς γυναικὸς ἀνελέσθαι τεκούσης πολλάκις, ἀλλὰ τὸν ἐκείνου παῖδα θρέψας καὶ ἀνδρώσας ἔτι ζῶν ἐπέθηκε τὸ διάδημα καὶ βασιλέα προσηγόρευσεν».³²⁵

αντισταθούμε στο συμπέρασμα ότι οι δυο συγγραφείς είχαν μια κοινή πηγή: Hubert A. Holden (1885), σ. XVIII-XLII. Η διπλή αυτή ανάγνωση ίσως να εξηγεί και την επακριβώς παράθεση του αποσπάσματος από τον Hume.

³²² Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 179 κ.εξ.

³²³ David Hume (1882), *Of the Populousness of Ancient Nations*, II.XI.40.

³²⁴ Πλούταρχος, *Περί φιλαδελφίας*, 489-490.

³²⁵ ό.π., 490Α.

Ερμηνεύοντας το απόσπασμα ο W. C. Helmbold³²⁶ λέει πως ο Άτταλος δεν αναγνώρισε τα παιδιά του ως νόμιμα για να μην έχουν κανένα κληρονομικό δικαίωμα και όχι ότι τα σκότωσε ή τα άφησε κάπου προς βορά. Επίσης και ο μεταφραστής των γαλλικών εκδόσεων Les belles lettres, Guillaume Budé επισημαίνει ακριβώς το ίδιο.³²⁷ Για ποιόν λόγο λοιπόν ο Hume δεν μένει πιστός στο αρχικό κείμενο, αλλά δίνει τη δική του ερμηνεία; Σίγουρα οι γνώσεις του τόσο στα Ελληνικά όσο και στα Λατινικά ήταν ικανοποιητικές ώστε να μπορεί με άνεση να διαβάσει και να αναλύει το κείμενο. Θεωρώ, ότι θέλοντας να στηρίξει τα λεγόμενά του, απευθύνεται στο βάρος του ονόματος του Πλούταρχου και προσαρμόζει την ιστορία στα μέτρα του. Δεν στέκεται στο τί επακριβώς έχει γράψει ο Βοιωτός αλλά στο τί θέλει ο ίδιος να πει βασιζόμενος στα κείμενα του.

Εξακολουθώντας να μελετά το ζήτημα της έκθεσης των παιδιών, λίγες γραμμές παρακάτω δηλώνει πως: ο Πλούταρχος λέγει πως είναι πολύ γενικός ο κανόνας οι φτωχοί να εκθέτουν τα παιδιά τους. Για ακόμη μία φορά ο Hume ερμηνεύει το κείμενο ακριβώς όπως εξυπηρετεί τον ίδιο. Ο Πλούταρχος στο ημιτελές του έργο *Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας*³²⁸

³²⁶ Plutarch's *Moralia*, VI, W. C. Helmbold (1939), σ. 309-310, Loeb Classical Library.

³²⁷ Que fit Attale de son côté? Après cette mort il ne voulut se charger d'aucun des enfants qu'il avait eus de sa propre femme (et elle lui en avait donné un grand nombre). Guillaume Budé (1975), σ. 489-490.

³²⁸ Το έργο αυτό έχει προβληματίσει αρκούντως τους μελετητές του Πλούταρχου, που δεν έχουν καταλήξει αν ανήκει στα ηθικά, στα πολεμικά κατά των Επικούρειων και των Στωικών ή της κακίας των συγχρόνων του συγγράμματα. Ίσως να αντιτίθεται στις απόψεις του αν η αγάπη προς τα τέκνα είναι επίκτητη ή αν προκύπτει από κάποιο όφελος. Ίσως να θέλει να αποδείξει, βασιζόμενος στη πλατωνική παράδοση, ότι η αγάπη προς τους απογόνους, είναι φυσική. Για την πραγμάτευση του ζητήματος: Geert Roskam & Luc V.

ασχολείται με την αγάπη των γεννητόρων ως προς τους απογόνους τους. Στο τελευταίο σημείο του κειμένου,³²⁹ που έχει αποδειχθεί ότι η γονεϊκή αγάπη είναι κάτι το φυσικό, γίνεται λόγος για τους φτωχούς ανθρώπους που προτιμούν να μην κρατήσουν κοντά τους τα παιδιά τους, από τον φόβο μιας λάθος ανατροφής, που θα τα ωθήσει να γίνουν δουλοπρεπή, απαίδευτα και έρμαια στη φτώχεια. Και με τις λέξεις αυτές σταματά απότομα το κείμενο χωρίς να ξεδιπλωθεί ολόκληρος ο συλλογισμός του και χωρίς να καταλήξει σε κάποιο σημείο. Όμως αυτή η συλλογιστική δεν φαίνεται να προβληματίζει τον Hume, που κρατά ουσιαστικά και στηρίζει τη σκέψη του στο πρώτο μέρος της πρότασης χωρίς να σχολιάζει ή να αναφέρει αν υπάρχει ή όχι περαιτέρω συλλογισμός ή δεύτερο σκέλος.

Πάντως ως το σημείο αυτό του δοκιμίου έχει καταφέρει να αποδείξει πως δεν συνέτρεχε κανένας ιδιαίτερος λόγος να είναι πολυπληθέστερη η αρχαιότητα σε σύγκριση με τη σύγχρονη εποχή. Συνεχίζει την προσπάθειά του εξετάζοντας τα πολιτικά έθιμα και τους πολιτικούς θεσμούς. Στην αρχαιότητα τονίζει, δεν υπήρχαν μεγάλες και πολυπληθείς πόλεις. Εκτιμούσαν πως στις μικρές πόλεις αναπτύσσεται καλύτερα ο άνθρωπος και μπορεί να αντιμετωπιστεί καλύτερα η ανισότητα. Η ασφάλεια των αρχαίων δημοκρατιών στηριζόταν στον αριθμό των πολιτών. Ένας συγκεκριμένος αριθμός πολιτών ήταν απαραίτητος για την εύρυθμη λειτουργία της πόλης. Σε περιπτώσεις που ο πληθυσμός μειωνόταν, οι κυβερνώντες ζητούσαν πολίτες από την μητρόπολη ή από κάποια πόλη φίλα κείμενη στη δική τους.

Stockt., (ed.), (2011), G. Roskam., «Plutarch against Epicurus on Affection for Offspring. A Reading of *De amore proelis*» σ. 175-204.

³²⁹ Πλούταρχος, *Περὶ τῆς εἰς τὰ ἔκγονα φιλοστοργίας*, 497E.

Έτσι ακριβώς, συνεχίζει την εξιστόρηση ο Hume, έπραξε και ο Τιμολέων. Όταν απομάκρυνε τον Διονύσιο, θεώρησε ότι οι Συρακούσες και ο Σελινούντας χρειάζονται νέους αποικιστές από την Ελλάδα. Αμέσως προσφέρθηκαν σαράντα χιλιάδες. Ο Πλούταρχος ανεβάζει το ποσό στους εξήντα χιλιάδες. Στο σημείο αυτό, παραπέμπει στο *Βίο του Τιμολέοντος*³³⁰ και παραπέμπει ορθώς, γιατί γενικώς, όπως έχει προαναφερθεί, όταν χρησιμοποιεί αριθμούς είναι πιο προσεκτικός, γεγονός που ισχύει και στην περίπτωση αυτή. Λίγες σελίδες παρακάτω, στο ίδιο δοκίμιο, που συζητά για τον αριθμό των κατοίκων της Σπάρτης λέει: «Οι Σπαρτιάτες ήταν εννέα χιλιάδες μέσα στην πόλη και τριάντα χιλιάδες στην ύπαιθρο». Τα αριθμητικά αυτά δεδομένα τα στηρίζει με παραπομπή στον *Βίο του Λυκούργου*,³³¹ η οποία υπακούοντας στην προηγούμενη λογική είναι και αυτή ορθή.

Συνεχίζοντας να υποστηρίζει τη θέση του, αναφέρει πως οι αρχαίες δημοκρατίες ήταν σε συνεχή πόλεμο, με μάχες περισσότερο αιματηρές λόγω της φύσης των όπλων που χρησιμοποιούσαν και λόγω του πιο προσωπικού χαρακτήρα που αποκτούσαν μεταξύ των μαχητών. Έτσι εύκολα έφταναν στην αλληλοεξόντωση και στον αφανισμό. Επίσης εντελώς καταστροφικές για τα μικρά κράτη ήταν οι επιδρομές, οι ληστείες και οι πειρατείες, όπως μας πληροφορεί ξανά ο Πλούταρχος. Πάλι ο Σκώτος φιλόσοφος μας παραπέμπει στον *Βίο του Αράτου*. Διαβάζοντας τον βίο υπάρχει μόνο ένα

³³⁰ Πλούταρχος, *Τιμολέων*, 23. 6-7: «ἤδη δὲ καὶ τῶν ἐξ Ἰταλίας καὶ Σικελίας πολλοὶ τῷ Τιμολέοντι συνεληλύθεισαν, καὶ γενομένοις αὐτοῖς ἑξακισμυρίοις τὸ πλῆθος».

³³¹ Πλούταρχος, *Λυκούργος*: «Ἐπάγων δὲ τῷ λόγῳ τὸ ἔργον ἔνειμε τὴν μὲν ἄλλην τοῖς περιοίοις Λακωνικὴν τρισμυρίους κλήρους, τὴν δὲ εἰς τὸ ἄστυ τὴν Σπάρτην συντελοῦσαν ἑνακισχιλίους· τοσοῦτοι γὰρ ἐγένοντο κλήροι Σπαρτιατῶν· ἔνιοι δὲ φασὶ τὸν μὲν Λυκούργον ἑξακισχιλίους νεῖμαι, τρισχιλίους δὲ μετὰ ταῦτα προσθεῖναι Πολύδωρον· οἱ δὲ τοὺς μὲν ἡμίσεις τῶν ἑνακισχιλίων τοῦτον, τοὺς δὲ ἡμίσεις Λυκούργον».

σημείο, που θα μπορούσε να συνδεθεί με τα λεγόμενα του Hume. Θέλοντας να ανατρέψει την τυραννία και να αποκαταστήσει το πολίτευμα αποφάσισε ο Άρατος να επιτεθεί εναντίον του Νικοκλή: «μὲν οὖν τῶν ὅπλων παρασκευὴ συνήθης ἦν, πάντων ὡς ἔπος εἰπεῖν τότε κλωπείαις χρωμένων καὶ καταδρομαῖς ἐπ' ἀλλήλους».³³²

Αντιπαραθέτοντας τα δύο αποσπάσματα βλέπουμε πως οι κλοπές ή οι ληστείες καθώς και οι επιδρομές ή οι καταδρομές είναι κοινές, αλλά η πειρατεία απουσιάζει από τα λεγόμενα του Έλληνα φιλοσόφου και υπάρχει μόνο στον Hume. Υποθέτω, πως η ενέργεια αυτή έχει περισσότερο να κάνει με τις συνθήκες που επικρατούσαν στη Μεσόγειο του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα. Μόλις είχε τελειώσει η λεγόμενη «χρυσή περίοδος της πειρατείας», που διήρκησε για σαράντα χρόνια, από το 1690 έως το 1730, με Άγγλους κατά κύριο λόγο κουρσάρους και είναι λογικό ο Hume να έχει αυτό το μοντέλο στον νου του.³³³ Για μια ακόμη φορά διαφαίνεται η προσπάθεια του Hume να καταστήσει το κείμενο οικείο στους αναγνώστες του, δίνοντάς του μια σύγχρονη όψη και κάνοντας αναφορές στην εποχή του, που οπωσδήποτε θα τους ευαισθητοποιούσαν περισσότερο.

Όμως εκτός από τις επιδρομές και τις λεηλασίες, εξακολουθεί τη διήγηση ο Hume, ένας άλλος παράγοντας που μείωνε δραστικά τον πληθυσμό της αρχαιότητας ήταν το έντονο μίσος που αναπτυσσόταν μεταξύ των πολιτικών αντιπάλων. Μίσος που έφτανε σε τέτοιο σημείο, ώστε οι οπαδοί του ενός κόμματος να θανατώνουν τους αντιπάλους τους. Τα παραδείγματα τέτοιων πράξεων είναι πολλά και μεταξύ των άλλων αναφέρεται πως ο Διονύσιος ο πρεσβύτερος είχε κρεουργήσει εν ψυχρώ δέκα

³³² Πλούταρχος, Άρατος, 6.1.

³³³ Philip Gosse (1932), σ. 93-103.

χιλιάδες συμπολίτες του. Για την πληροφορία αυτή ο Hume μας καταθέτει το όνομα του Πλούταρχου. Ωστόσο στο έργο *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, που παραπέμπει ο Hume, υπάρχουν δύο αναφορές για τον Διονύσιο.³³⁴ Η πρώτη λέει ότι: «ο Διονύσιος δ' ὁ τύραννος ἐκέλευε τοὺς μὲν παῖδας ἀστραγάλοις τοὺς δ' ἄνδρας ὄρκοις ἐξαπατᾶν και η δεύτερη Διονύσιος γοῦν ὁ τύραννος, ὡς φασι, κιθαρωδοῦ τινος ἀκούων εὐδοκιμοῦντος ἐπηγγείλατο δωρεὰν αὐτῷ τάλαντον· τῇ δ' ὑστεραία τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὑπόσχεσιν ἀπαιτοῦντος «Χθές» εἶπεν «εὐφραινόμενος ὑπὸ σοῦ παρ' ὃν ἦδες χρόνον εὐφρανα καὶ γὰρ σε ταῖς ἐλπίσιν· ὥστ' ἀπέχεις τὸν μισθὸν ὧν ἔτερπες ἀντιτεροπόμενος».

Σε κανένα από τα δύο εδάφια δεν βρίσκουμε την πληροφορία που θέλει ο Hume να εντοπίσουμε. Τότε γιατί παραπέμπει στον Διονύσιο; Γιατί δίνει την πληροφορία ότι αυτός σκότωσε δέκα χιλιάδες άτομα; Δεν πιστεύω ότι μπορεί να βρεθεί μια απάντηση· μόνον υποθέσεις μπορούν να επιχειρηθούν. Πουθενά στο έργο του Πλούταρχου δεν βρίσκουμε τον Διονύσιο να σκοτώνει δέκα χιλιάδες άντρες, που αντιδρούν στα κελεύσματά του. Η μόνη ισχυρή σύνδεση που μπορεί να επιχειρηθεί είναι ότι ο Hume,³³⁵

³³⁴ Η πρώτη αναφορά βρίσκεται στον Α Λόγο, στο 330D-F και η δεύτερη στον Β Λόγο, στο 333E-F.

³³⁵ Ο Hume είναι φορέας και συνεχιστής της βρετανικής πολιτικής παράδοσης των «ισοζυγίων και συμβιβασμών», η οποία κυριάρχησε από το 1660 έως το 1830. Η παράδοση αυτή έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την αποφυγή του ριζοσπαστισμού και τη διευθέτηση των πολιτικών πραγμάτων με όσο το δυνατό πιο ήπιους διακανονισμούς, με στόχο την εδραίωση της πολιτικής σταθερότητας. Αυτή η πολιτική πρακτική θεωρείται απόρροια του βρετανικού εμφυλίου και ο ίδιος ο φιλόσοφος τη θεωρεί τυπικό εθνικό χαρακτηριστικό. Οι παραπάνω απόψεις του Δρόσου (βλ. Διονύσιος Γ. Δρόσος (2008), σ. 406-408), με οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο Hume τονίζει ιδιαίτερα τις ακραίες μορφές πολιτικής αντιπαράθεσης στην αρχαιότητα, με στόχο την αντιπαράβολή τους με τη σύγχρονή του πολιτική πρακτική.

που είχε πρόσφατο στον νου του τον *Βίο του Τιμολέοντος*, ενέπλεξε λίγο τα στοιχεία και τα πρόσωπα. Είχε αναφερθεί στον *Βίο* λίγες σελίδες παραπάνω όταν μιλούσε για τον εποικισμό της περιοχής. Συνεχίζοντας την ανάγνωση του *Βίου* του Κορίνθιου στρατηγού, γράφεται ότι ο Τιμολέων μετά την παράδοση της Ορτυγίας από τον Διονύσιο, στρέφεται εναντίον των Καρχηδονίων και τους νικά στον ποταμό Κριμισό, σκοτώνοντας περίπου δέκα χιλιάδες.³³⁶ Να περιπλεχτήκαν τόσο στο μυαλό του ο Τιμολέων και ο Διονύσιος καθώς και η Ορτυγία με τον Κριμισό; Είναι μόνον μία υπόθεση, που δεν θεωρώ ότι ευσταθεί, αλλά είναι η μόνη που έχει κοινό ιστορικό πλαίσιο, χωροχρονική εγγύτητα και έστω μία χαλαρή σχέση με τα πρόσωπα, τα γεγονότα και τον αριθμό των νεκρών.

Όμως τα ιστορικά παραδείγματα δεν σταματούν. Συνεχίζει την αφήγηση μεμφόμενος τα τυραννικά καθεστώτα της αρχαίας Ελλάδας, που οδηγούσαν στον θάνατο τους αντιφρονούντες. Η τακτική αυτή, ενώ αρχικά δεν ήταν προσφιλής στη Ρώμη, μετά τη δολοφονία των Γράκχων έγινε συχνή. Καταλήγει τονίζοντας πως: η μία ακρότητα γεννάει την άλλη και πως η υπερβολική αυστηρότητα στους νόμους είναι ικανή να γεννήσει μεγάλη χαλάρωση στην εκτέλεσή τους. Η αριστοκρατία ήταν δύσκολο να εδραιωθεί γιατί υπήρχαν δυσαρέσκειες από τον λαό. Οι ελεύθεροι άνθρωποι διεκδικούσαν κάθε προνόμιο που τους δινόταν με όποιον τρόπο μπορούσαν και στηριζόμενοι και στη δύναμη των νόμων. Για παράδειγμα, οι νόμοι του Σόλωνα δεν εξαιρούσαν κανέναν ελεύθερο άνθρωπο από ψηφοφορίες και εκλογές, αλλά περιόριζαν μερικά λειτουργήματα της πολιτείας σε ειδική κατηγορία εισοδηματιών (*census*)· εντούτοις ο λαός δεν ικανοποιήθηκε παρά

³³⁶ Πλούταρχος, *Τιμολέων*, 25-29.

μόνο τότε που οι νόμοι εκείνοι ανακλήθηκαν. Η παραπομπή του Hume στον *Βίο του Σόλωνα* ανταποκρίνεται επ' ακριβώς³³⁷ στα όσα έχει προαναφέρει.

Πάντως αυτό που απορρέει από το πόνημα του έως το συγκεκριμένο σημείο, είναι πως ο πληθυσμός της εποχής του σαφώς ήταν μεγαλύτερος από εκείνον της αρχαιότητας. Εξάλλου και οι ιστορικοί εκείνων των ετών, συνεχίζει την κριτική του, ενέπλεκαν τον μύθο με την πραγματικότητα και δεν έδιναν σαφή και ξεκάθαρα στοιχεία. Μόνον ο Θουκυδίδης γράφει πραγματική ιστορία. Με την ολοκλήρωση αυτής της σκέψης υπάρχει μια υποσημείωση, που αντιπαραβάλλει τους ιστορικούς της αρχαίας εποχής με τους ιστορικούς της νεώτερης. Παραδέχεται ότι οι αρχαίοι ιστορικοί ήταν πιο αγνοί και πιο ειλικρινείς από αυτούς της εποχής του, αλλά τους έλειπε η αμεροληψία, η προσεκτική συγγραφή των γεγονότων και η αντιπαραβολή με τις πηγές. Ο Πλούταρχος και ο Αππιανός φαίνεται ότι δεν έχουν διαβάσει καν τις *Επιστολές* του Κικέρωνα, γράφει.

Μένοντας λίγο στην παρατήρηση, διαφαίνονται δύο πράγματα. Καταρχάς η παράλληλη κατάταξη του Πλούταρχου με τον Αππιανό και κατά δεύτερον το πόσο σημαντική θεωρούσε την ανάγνωση των επιστολών του Κικέρωνα. Ο Αππιανός³³⁸ που γεννήθηκε περίπου εικοσιπέντε χρόνια μετά τον Πλούταρχο, ήταν ελληνικής καταγωγής Ρωμαίος ιστορικός, που επιχείρησε και έφερε εις πέρας την ιστορία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τις απαρχές της έως τις ημέρες του. Για την ολοκλήρωση ενός τέτοιου εγχειρήματος είναι λογικό να θεωρείται απαραίτητη η γνώση των επιστολών τού λίγων χρόνων προγενεστέρου του Κικέρωνα, που αναφερόταν στα

³³⁷ Στον *Βίο του Σόλωνα* ο Πλούταρχος γράφει: 18.1: «δεύτερον δὲ Σόλων τὰς μὲν ἀρχὰς ἀπάσας, ὥσπερ ἦσαν, τοῖς εὐπόροις ἀπολιπεῖν βουλόμενος».

³³⁸ Για τη ζωή και το έργο του Αππιανού: *Encyclopedia of Ancient Greece*, σ. 67-68.

πολιτικά δρώμενα, στην καθημερινή ζωή του ρωμαϊκού κράτους αλλά και σε γεγονότα και περιστατικά που τον αφορούσαν προσωπικά. Ο Πλούταρχος επίσης, παρότι δεν ασχολήθηκε με τη ρωμαϊκή ιστορία με τον τρόπο που ασχολήθηκε ο Αππιανός, αλλά με εκπροσώπους της και προσωπικότητές της, είναι ο συγγραφέας του *Βίου του Κικέρωνα*. Οι αναφορές και των δύο διανοητών στον Κικέρωνα ή σε γεγονότα που σχετίζονται με τον Ρωμαίο φιλόσοφο και ρήτορα είναι συνεχόμενες, πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Πλούταρχος τουλάχιστον είχε κάποια γνώση των επιστολών και τις αξιοποίησε στη διήγησή του. Αν είχε συνολική ή όχι γνώση ή αν ήταν οι πηγές του πρώτης ή δεύτερης χειρός, είναι ζητήματα που δεν μπορεί να δοθεί μια απάντηση.³³⁹ Είναι πολύ πιθανόν η εκτίμηση του Hume ότι ο Πλούταρχος δεν διάβασε τις επιστολές του Κικέρωνα, να είναι ανυπόστατη.

Στη συνέχεια προχωρά σε αριθμητικές αναφορές σχετικά με τον πληθυσμό της αρχαιότητας, φέρνοντας ως παράδειγμα μια πληροφορία από τον Αππιανό: Ο Ιούλιος Καίσαρας συγκρουόμενος με τέσσερα εκατομμύρια Γαλάτες εξολόθρεψε το ένα εκατομμύριο, ενώ αιχμαλώτισε άλλο ένα. Στο τέλος της πρότασης παραπέμπει στον *Βίο του Καίσαρα*, όπου αναγράφονται με απόλυτη ακρίβεια τα προαναφερθέντα στοιχεία.³⁴⁰ Και σε αυτήν την περίπτωση παρατηρούμε την συνήθη πρακτική του Hume να είναι εξαιρετικά ακριβολόγος, όπου εμπλέκονται αριθμοί. Φαίνεται ότι σε αυτές τις περιπτώσεις ανατρέχει στα συγκεκριμένα χωρία του έργου του

³³⁹ Alfred Gudeman (1902), σ. 7-14.

³⁴⁰ Πλούταρχος, *Καίσαρ*, 15: «μυριάσι δὲ παραταξάμενος κατὰ μέρος τριακοσίαις, ἑκατὸν μὲν ἐν χερσὶ διέφθειρεν, ἄλλας δὲ τοσαύτας ἐζώγρησεν».

Πλούταρχου, έτσι ώστε να βεβαιωθεί για την πιστότητα των αριθμών που παραθέτει.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η κριτική που ακολούθως ασκεί ο Hume στην αξιοπιστία των αριθμών που παραθέτουν ο Αππιανός και ο Πλούταρχος. Παρατηρεί την έλλειψη δυνατότητας να επαληθευτούν αυτοί οι αριθμοί, στο βαθμό που δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθούν τα μέσα που ήταν βασισμένοι οι υπολογισμοί του. Εδώ πρόκειται για μια ευθεία κριτική στη μέθοδο των ιστορικών της αρχαιότητας και ο σχολιασμός προϋδεάζει για το μεθοδολογικό αίτημα επιστημονικής προσέγγισης της Ιστορίας. Αξιώνει μια ιστοριογραφία που βασίζεται σε καθαρά και επαληθεύσιμα στοιχεία, αποβάλλοντας από τους κόλπους της τους μύθους και τις υπερβολές. Πιθανόν η μεθοδολογική αυτή οριοθέτηση να προοιωνίζεται την πρακτική που θα ακολουθήσει στο δικό του ιστορικό εγχείρημα.

Η επόμενη αναφορά που γίνεται στον Πλούταρχο είναι πιστή ως προς τα στοιχεία, όμως παρατηρώ μια ανακολουθία στον τίτλο του βίου που παραπέμπει. Ενώ ο Hume αναφέρεται στα όπλα που μοίρασε ο Δίων στους πολίτες των Συρακουσών για να προασπιστούν την ελευθερία τους έναντι του τυράννου Διονυσίου, γεγονός που υπάρχει στο έργο του Πλούταρχου,³⁴¹ ωστόσο κάνει λάθος ως προς τον τίτλο του κειμένου. Ο Hume παραπέμπει στον *Βίο του Διονυσίου*, ενώ η όλη αφήγηση βρίσκεται στον *Βίο του Δίωνος*. Στην πραγματικότητα ο Πλούταρχος δεν έχει γράψει τον Βίο του Διονυσίου των Συρακουσών. Απλώς ο *Βίος του Δίωνος* είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με τις ζωές τόσο του Διονυσίου του Πρεσβυτέρου, όσο και του διαδόχου του, γιου

³⁴¹ Πλούταρχος, *Δίων*, 29.4: «ἐβδόμη δ' ἡμέρᾳ Διονύσιος κατέπλευσεν εἰς τὴν ἀκρόπολιν, καὶ Δίῳνι προσῆγον ἄμαξαι πανοπλίας ἅς Συνάλφῳ κατέλιπε. ταύτας διένειμε τοῖς πολίταις, τῶν δ' ἄλλων ἕκαστος ἑαυτὸν, ὥς δυνατόν ἦν, ἐκόσμηι καὶ παρεῖχεν ὀπλίτην πρόθυμον».

του και συνονόματου τυράννου, σε βαθμό τέτοιο, ώστε να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί η σύγχυση του Hume ως προς τον τίτλο.

Οδεύοντας προς την ολοκλήρωση του δοκιμίου δίνει πολλές ιστορικές πληροφορίες από τις οποίες μπορούμε να συναγάγουμε στοιχεία που αποδεικνύουν τον πληθυσμό των αρχαίων χρόνων καθώς και της εποχής του. Αρχίζοντας με ένα είδος «τοπολογίας» γνωστοποιεί το μήκος των τειχών της Ρώμης και της Αθήνας, περιγράφει τα ρωμαϊκά σπίτια και προσπαθεί να εικάσει πόσοι τα κατοικούσαν. Μετέπειτα αναφερόμενος στους αποδέκτες του νόμου διανομής σιτηρών, στον αριθμό των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και των προϊόντων τους καθώς και στον αριθμό των ζώων και των κοπαδιών επιχειρεί να εξάγει ένα τελικό συμπεράσματα για το πλήθος των ανθρώπων. Ως τελευταία παράμετρο, που τη συγκρίνει με την εποχή του και κάνει αλληλοσχετίσεις και αναφορές σχετικά με την επίδρασή της, πάνω στους ανθρώπινους χαρακτήρες, είναι το κλίμα των χωρών της Ευρώπης· αυτό ευθύνεται έως ένα σημείο για το πολυάριθμο ή ολιγάριθμο του πληθυσμού. Επίσης ενισχύει και αποδυναμώνει ήθη και έθιμα σε λαούς και έθνη. Στο σημείο εκείνο και ενώ έχει εξετάσει διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, αναφερόμενος στην Ισπανία λέει πως πολλοί Ισπανοί αυτοκτονούσαν όταν οι Ρωμαίοι τους στερούσαν τα όπλα τους. «Από τον Πλούταρχο φαίνεται ότι τη ληστεία και τη λεηλασία τις θεωρούσαν έντιμες ασχολίες οι Ισπανοί». Ο Hume στο σημείο αυτό παραπέμπει στον *Βίο του Μάριου*,³⁴² ακολουθώντας επακριβώς τα λεχθέντα του Πλούταρχου.

³⁴² Πλούταρχος, *Μάριος*, 6, 3-4: «μετὰ δὲ τὴν στρατηγίαν κλήρω λαβὼν τὴν ἐκτὸς Ἰβηρίαν, λέγεται καθάραι ληστηρίων τὴν ἐπαρχίαν, ἀνήμερον οὖσαν ἔτι τοῖς ἐθισμοῖς καὶ θηριώδη, καὶ τὸ ληστεύειν οὐπω τότε τῶν Ἰβήρων οὐχὶ κάλλιστον ἡγουμένων».

Ο Hume στις τελευταίες σελίδες του δοκιμίου ολοκληρώνει το επιχείρημά του. Πιθανολογεί ότι αν υπήρξε οποιαδήποτε περίοδος στην αρχαιότητα που ευνόησε την πληθυσμιακή αύξηση τότε πρόκειται για την περίοδο της βασιλείας των υιοθετημένων αυτοκρατόρων, των Αντωνίνων. Όντως την ιστορική αυτή εποχή η ρωμαϊκή αυτοκρατορία θεωρήθηκε το δικαιότερο μέρος της γης, και το πιο πολιτισμένο τμήμα της ανθρωπότητας.³⁴³ Οι πέντε αυτοκράτορες, Νέρβας, Τραϊανός, Ανδριανός, Αντωνίνος Πίος και Μάρκος Αυρήλιος, εξασφάλισαν τη διαφύλαξη των συνόρων και την ενοποίηση των επαρχιών της αυτοκρατορίας. Μέσα σε πλαίσιο ασφάλειας και ειρήνης ευνοήθηκε η οικονομική ανάπτυξη και οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας απολάμβαναν τα υλικά αγαθά και την αυξανόμενη ευημερία τους. Η πολιτική δύναμη της ρωμαϊκής συγκλήτου υποχωρεί και η εκτελεστική εξουσία προοδευτικά περνάει στα χέρια των αυτοκρατόρων, οι οποίοι εξασφαλίζουν χρηστή διοίκηση, δικαιοσύνη και ευνομία στα εδάφη τους. Όταν λοιπόν ο Hume αναφέρεται στην «ευτυχέστερη» περίοδο της ανθρωπότητας, είναι λογικό επόμενο να αναζητά εκεί τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή αύξηση του αρχαίου κόσμου.

Όμως ο αναστοχασμός³⁴⁴ ενός πλουτάρχειου χωρίου τον φέρνει σε αμηχανία: «εἰ ταύτην λαβὼν ἀρχὴν φαίη τις, ὅτι τῆς κοινῆς ὀλιγανδρίας, ἣν αἱ πρότεραι στάσεις καὶ οἱ πόλεμοι περὶ πᾶσαν ὁμοῦ τι τὴν οἰκουμένην ἀπειργάσαντο, πλεῖστον μέρος ἢ Ἑλλάς μετέσχηκε, καὶ μόλις ἂν νῦν ὅλη παράσχοι τρισχιλίους ὀπλίτας, ὅσους ἢ Μεγαρέων μία πόλις ἐξέπεμψεν εἰς Πλαταιάς (οὐδὲν οὖν ἕτερον ἦν τὸ πολλὰ καταλιπεῖν χρηστήρια τὸν θεὸν ἢ

³⁴³ Edward Gibbon (1782), *Chapter I: The Extent Of The Empire in the Age of the Antonines* - Part I.

³⁴⁴ Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 222.

τῆς Ἑλλάδος ἐλέγχειν τὴν ἐρημίαν), ἀκριβῶς ἂν αὐτῷ παράσχοιμι τῆς εὐρησιλογίας». ³⁴⁵

Στον θρησκευτικό διάλογο *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων*, εντοπίζει δύο επιχειρήματα, που επιβεβαιώνουν τη μείωση του πληθυσμού την περίοδο αυτή. Το πρώτο επιχείρημα, σχετίζεται με τη σταδιακή εξαφάνιση των μαντείων στον ελλαδικό χώρο και το δεύτερο με τη συρρίκνωση των στρατιωτικών δυνάμεων. Και τα δύο αυτά επιχειρήματα προκαλούν στον Hume ιδιαίτερη δυσχέρεια προσέγγισης. Ἐχοντας στο μυαλό του το κείμενο του Πολύβιου, που παρουσίαζε μια βελτιωμένη και ακμάζουσα εικόνα της Ελλάδας κατόπιν της επιβολῆς της ρωμαϊκῆς κυριαρχίας καθώς και του Στράβωνα που βεβαιώνει τα αποκτηθέντα προνόμια των Ελλήνων, φτάνει σε λογικό αδιέξοδο. Στο σημείο αυτό αναρωτιέται πῶς είναι δυνατόν μια περιοχή, που απολαμβάνει προνόμια σε σχέση με τους υπόλοιπους, ασφάλεια, ειρήνη και δικαιοσύνη ἐναντι της αυθαιρεσίας των τοπικῶν ἀρχόντων, να οδηγείται στην πληθυσμιακή παρακμή. ³⁴⁶ Ἰδιαίτερα οἱ Ἕλληνες λόγω των δεξιοτήτων στην ευγλωττία και τη διδαχή μπορούσαν να κατακτήσουν στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα ευκολότερα κοινωνική καταξίωση και πλούτο, τον οποίο μετέτρεπαν σε οικονομική ἀνάπτυξη των περιοχῶν τους κατά την ἐπιστροφή τους στη γενέτειρα. Πῶς λοιπόν είναι δυνατόν να παρατηρεῖται ἐρήμωση σε ἕναν τόπο που απολαμβάνει τέτοιων συνθηκῶν;

³⁴⁵ Πλούταρχος, *Περὶ τῶν ἐκλελοιπότην χρηστηρίων*, 413E-F.

³⁴⁶ Βέβαια την εποχή του Αντωνίνου Πίου και του Μάρκου Αυρηλίου υπήρξε για πολλά χρόνια επιδημία πανώλης, που οδήγησε στην αναπόφευκτη μείωση του πληθυσμού. Ὅμως στο γεγονός αυτό δεν αναφέρεται ο Hume. Βλέπε: James F. Gilliam., (1961), «The Plague under Marcus Aurelius», σ. 225-251.

Ο Πλούταρχος τεκμηριώνει τον ισχυρισμό του περί ερήμωσης παραθέτοντας στοιχεία αναφορικά με τη στρατιωτική δύναμη. Ο Hume εδώ επισημαίνει ένα λογικό τέχνασμα. Στην πραγματικότητα τον κατηγορεί ότι επιλέγει από τα δεδομένα εκείνα που θεμελιώνουν τη θέση του. Σε μια τέτοια ιστορική περίοδο, υποστηρίζει ο Hume, είναι δυνατόν ο στρατός να συρρικνώνεται επειδή δεν χρειάζεται. Καθώς οι πόλεις παύουν να είναι πολεμόχαρες και ανταγωνιστικές, οι στρατιωτικές ανάγκες τους περιορίζονται στα πλαίσια της πολιτικής φρουράς. Από μόνο του αυτό το γεγονός καταδεικνύει τους λόγους συρρίκνωσης των ανδρών του στρατεύματος.

Γιατί όμως ο Πλούταρχος προβαίνει σε εκλεκτική παρουσίαση στοιχείων; Από δόλο ή από άγνοια; Ο Hume αποφεύγει να αποδώσει σκοπιμότητα στην ιστορική προσέγγιση του Χαιρωνέα. Θεωρεί ότι ο Πλούταρχος όπως και ο προγενέστερός του ιστορικός Διόδωρος Σικελιώτης, διακατέχονται από μια τάση ωραιοποίησης και εξιδανίκευσης του παρελθόντος. Για αυτούς το παρελθόν είναι ένδοξο, υπέρλαμπρο και σαφώς πολυπληθέστερο από τον σύγχρονό τους κόσμο. Ο Hume αποδίδει την τάση αυτήν σε κάποιου είδους «ψυχολογικό μηχανισμό», που είναι εγγενής και φυσικός στον άνθρωπο. «Η διάθεση να κατηγορεί κανείς το παρόν και να θαυμάζει το παρελθόν είναι ισχυρά ριζωμένη μέσα στην ανθρώπινη φύση και επηρεάζει ακόμη και πρόσωπα προικισμένα με βαθύτατη κρίση και πάρα πολύ εκτεταμένη μάθηση».

Το δεύτερο επιχείρημα παρουσιάζει τη μείωση των μαντειών. Ενώ ο θεός είχε μια συνεχή και έντονη παρουσία, αυτή σιγά σιγά σβήνει. «Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσιν. ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ». Το μεταγενέστερο αυτό λεχθέν δηλώνει επακριβώς τα

συναισθήματα των πολλών ανθρώπων του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται στα έργα του Πλούταρχου. Η όλη διαχείριση του θέματος δημιουργεί σχεδόν αισθήματα πανικού στον ορθολογιστή Hume. Προσάπτει στον αρχαίο φιλόσοφο αρνητικές πλατωνικές επιδράσεις και πρωτοφανείς γι' αυτόν τάσεις δεισιδαιμονίας και οπτασιασμών. Εκτός όμως από τις σφοδρές αντιρρήσεις ως προς το περιεχόμενο του χωρίου, ο Hume ασκεί κριτική και ως προς τη μορφή του κειμένου. Το κείμενο ακολουθεί τη μορφή διαλόγου, συγγραφική μορφή, με την οποία θεωρεί ότι δεν είναι αρκετά εξοικειωμένος ο Πλούταρχος.

1.3.10 Εθνικοί χαρακτήρες

Οι Εθνικοί χαρακτήρες³⁴⁷ αποτελούν ένα από τα πιο πολυσυζητημένα³⁴⁸ δοκίμια του Hume. Το δοκίμιο πρωτοεκδόθηκε στον τόμο *Δοκίμια και*

³⁴⁷ David Hume (1882), *Of National Characters*, (Essay XXI), σ. 244-257, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δοκιμίου Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 149-164.

³⁴⁸ Στους Εθνικούς χαρακτήρες υπάρχει μια υποσημείωση, στην έκδοση του 1758 και που στη μετά θάνατον έκδοση του 1777 εμφανίζεται παραλλαγμένη, η οποία πραγματεύεται για το αν οι «νέγροι» είναι φύσει κατώτεροι από τους λευκούς. Η υποσημείωση αυτή στάθηκε ο λόγος να κατηγορηθεί ο Hume για ρατσισμό και να ανοίξει μία ολόκληρη συζήτηση για το πώς νοείται ο «ρατσιστής» τον 18^ο αιώνα. Επίσης αναζητήθηκαν οι πηγές για τις γνώσεις των Ευρωπαίων για φυλές της Αφρικής και της Αμερικής, οι διάφορες ταξιδιωτικές εντυπώσεις, η συσσώρευση λανθασμένων πληροφοριών γι' αυτό που στον τότε πολιτισμένο κόσμο φαινόταν παράξενο, οι αντιδράσεις που δέχθηκε ο Hume από τους άλλους λόγιους της εποχής του και στο κατά πόσον αυτές συνετέλεσαν στο να αναθεωρήσει κάποιες από τις απόψεις του. John Immerwahr (1992), «Hume's Revised Racism», σ. 481-486· Aaron Garrett

Πραγματείες για αρκετά θέματα το 1758 και είναι το τελευταίο από τα δοκίμια που μπορούν να εντοπιστούν κάποιες αναφορές στον Πλούταρχο. Είναι ένα κείμενο που εξετάζει το σύνολο των τρόπων συμπεριφοράς ενός έθνους και προσπαθεί να εξηγήσει με ηθικές και φυσικές αιτίες τους χαρακτήρες των ανθρώπων που ζουν και δημιουργούν στον εκάστοτε γεωγραφικό χώρο.

Πριν αρχίσει η παρακολούθηση του δοκιμίου, είναι καλό να ειπωθούν κάποιες σκέψεις που άμεσα σχετίζονται με το παρόν δοκίμιο. Αν αναζητηθεί ο ορισμός της λέξης «χαρακτήρας» διαπιστώνεται ότι το ουσιαστικό προερχόμενο από το ρήμα χαράσσω, φανερώνει το σύνολο των διακριτών γνωρισμάτων ενός ανθρώπου ή ακόμη και ενός λαού και αντιμετωπίστηκε κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο ως καμβάς για τη σύγκριση διαφορετικών εθνών που αλληλεπιδρούν και αλληλοκαθορίζονται, λόγω της διευρυμένης επικοινωνίας.³⁴⁹ Το κείμενο ανταποκρίνεται στην κοσμοπολίτικη διάθεση, που χαρακτήριζε όλον τον αιώνα. Οι ανακαλύψεις των νέων γαιών, οι καινούριοι δρόμοι και το εμπόριο, από τη μια μεριά έφεραν κοντά τους ανθρώπους της γηραιάς ηπείρου και από την άλλη εξήψαν τη φαντασία για τα ανείδωτα και πρωτάκουστα έθνη. Η επιθυμία για ταξίδια οδήγησε στην πραγματοποίησή τους και στη γνωριμία εντέλει, με νέα ήθη και έθιμα, νοοτροπίες, απόψεις και ανθρώπους. Τα ταξίδια είναι αυτά, που έκαναν τους Ευρωπαίους να διαπιστώσουν τις διαφορές τους με τα άλλα έθνη και ταυτοχρόνως να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα που τους

(2000), «Hume's Revised Racism», σ. 171-178 και Aaron Garrett (2004), «Hume's Original Difference: Race, National Character and the Human Science», σ. 127-152.

³⁴⁹ Παναγιώτης Νούτσος (Νοέμβριος 2006), «Γνωσιοθεωρία και πολιτική στη σκέψη του Τ. Χομπς. Προβλήματα γνωσιοανθρωπολογίας», σ. 68.

καθιστούσαν όμοιους με τους συντοπίτες τους και τους όμορους τους ή ανόμοιους με τους πιο απομακρυσμένους κατοίκους της ίδιας ηπείρου.

Πολλοί είναι οι συγγραφείς των ετών εκείνων που ασχολήθηκαν με τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των εθνικών χαρακτήρων και προσπάθησαν να προβούν σε μια συνολική αποτίμηση, προσδίδοντας χαρακτηριστικά για παράδειγμα χαράς στους Γάλλους ή έντονου ερωτισμού στους Ιταλούς. Ο Montesquieu λίγο νωρίτερα και ο Goethe μερικά χρόνια αργότερα είναι δύο τέτοια παραδείγματα.³⁵⁰

Κινούμενος σε αυτό το πλαίσιο ο Hume προβαίνει στη διάκριση ηθικών αιτιών που διαμορφώνουν τους ανθρώπινους χαρακτήρες και εκεί υπάγονται η φύση του πολιτεύματος, οι μεταστροφές των δημόσιων πραγμάτων, η ευμάρεια ή η φτώχεια ενός λαού καθώς και η σύναψη γειτονικών σχέσεων. Από την άλλη μεριά υπάρχουν οι φυσικές αιτίες -που δεν είναι τόσο ισχυρές όσο οι ηθικές- και που σε αυτές συγκαταλέγονται ο αέρας, το κλίμα και οι γεωφυσικές συνθήκες. Οι αιτίες αυτές διαμορφώνουν τον χαρακτήρα διαφόρων επαγγελματιών. Στο σημείο αυτό προχωρά σε μια ολόκληρη συζήτηση για το επάγγελμα του στρατιώτη σε σύγκριση με αυτού του κληρικού και για την ιδιοσυγκρασία του ενός χαρακτήρα σε σχέση με τον άλλον. Η όλη συζήτηση τον οδηγεί στο να θέσει το ερώτημα μήπως οι άνθρωποι οφείλουν κάτι από την ιδιοσυγκρασία τους ή τη μεγαλοφυΐα τους στον αέρα, στην τροφή ή στο κλίμα;³⁵¹

Ανατρέχοντας στα ιστορικά παραδείγματα διαπιστώνει πως στην ιστορία ενώ υπάρχουν τεκμήρια συμπάθειας ή μετάδοσης τρόπων συμπεριφοράς μεταξύ των ανθρώπων λόγω του ότι ο άνθρωπος είναι ένα

³⁵⁰ John G. Hayman (1971), «Notions on National Characters in the Eighteenth Century», σ. 1-17.

³⁵¹ Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 152 κ.εξ.

φύσει μιμητικό ζώο, πουθενά δεν υπάρχει κάποιο παράδειγμα επίδρασης του αέρα ή του κλίματος.³⁵² Προβάλλει δέκα επιχειρήματα για να υποστηρίξει την πρότασή του. Το πρώτο επιχείρημα έχει να κάνει με τον χρόνο διαμονής σε έναν τόπο. Η πολυετής εγκατάσταση οδηγεί στην ομοιότητα, παρ' όλες τις μεταβολές του κλίματος. Παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης είναι οι Κινέζοι.

Το δεύτερο επιχείρημα έγκειται στο ότι ακόμη και όμοροι λαοί δεν μοιάζουν μεταξύ τους. Οι αρχαίες πόλεις των Αθηνών και των Θηβών, παρότι απέιχαν λίγα οδικά χιλιόμετρα, απέιχαν πολύ διανοητικά. Ακόμη και σε μικρότερες αποστάσεις, διαφαίνεται η διαφορά στην ιδιοσυγκρασία των κατοίκων. Αντιτίθεται στην άποψη του Πλούταρχου, που τονίζει ότι η απόσταση Αθηνών - Πειραιώς παρότι είναι ελάχιστη, μόλις τέσσερα μίλια, επιτρέπει στους κατοίκους του Πειραιά να αναπτύσσουν τελείως διαφορετικές ιδιοσυγκρασίες από τους κατοίκους της πάνω πόλης των Αθηνών, λόγω επίδρασης του αέρα στα πνεύματά τους. Ως αντιπαράδειγμα στον Πλούταρχο φέρνει δύο ολωσδιόλου διαφορετικές συνοικίες του Λονδίνου, τη λαϊκή συνοικία Wapping και τη συνοικία του St James, όπου βρίσκονται τα ανάκτορα. Ο λόγος που οι δύο αυτές συνοικίες διαφέρουν, τονίζει ο Hume δεν είναι η διαφορά αέρος ή κλίματος, αλλά οι κοινωνικές συνθήκες.

Ανατρέχοντας στα γραπτά του Βοιωτού φιλοσόφου δεν εντοπίζουμε πουθενά αυτό που αναφέρει ο Hume. Ο Πλούταρχος σε αρκετούς βίους και

³⁵² Για το ζήτημα αυτό έχει μιλήσει ο Ποσειδώνιος που ανέπτυξε τη θεωρία του για την επίδραση του κλίματος στον χαρακτήρα ενός λαού και τη «γεωγραφία των φυλών». Για περαιτέρω μελέτη: Ελένη Α. Καραμπατζάκη (2010), *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος*, 239-243 και 523-581.

ηθικά κείμενα αναφέρει τον Πειραιά, αλλά όχι με τον τρόπο που το θέτει ο Hume. Πιστεύω πως η άποψη που αποδίδεται στον Πλούταρχο είναι απόρροια μιας γενικής εντύπωσης που προσκόμισε ο Σκώτος φιλόσοφος από την ανάγνωση των έργων του προγενέστερου διανοητή. Είναι το βαθύτερο νόημα, που παραμένει ως αίσθηση και ως γενικότερη εικόνα, όταν οι επιμέρους πληροφορίες έχουν ξεχαστεί και έχει αποτυπωθεί η ουσία των μελετών του.³⁵³

Συνεχίζοντας την παράθεση των λόγων διαμόρφωσης ενός χαρακτήρα ο Hume αναφέρεται στα διαφορετικά γεωγραφικά ή μη σύνορα των κρατών και στην επίδρασή τους στον χαρακτήρα των ανθρώπων. Ο τέταρτος λόγος είναι η σχέση που αναπτύσσει ένας λαός με τους όμορους του. Όσο πιο αποκομμένη είναι μια κοινότητα, τόσο πιο εύκολα διατηρεί τα χαρακτηριστικά της. Η μητρόπολη και η συμπεριφορά της στις αποικίες της είναι ένας ακόμη λόγος που συντελεί στο σχηματισμό εθνικών χαρακτήρων. Επίσης σοβαροί παράγοντες διαφοροποίησης των εθνών και διαμόρφωσης

³⁵³ Στην αναφορά αυτή του Hume γίνεται λόγος μόνο για τον αέρα που διαφοροποιεί τους κατοίκους της Αθήνας από αυτούς του Πειραιά. Δεν γίνεται καμία αναφορά στη θάλασσα, που είναι το κυρίαρχο στοιχείο διαφοροποίησης των δύο πόλεων. Ο Πειραιάς, ήταν και παραμένει το μεγαλύτερο λιμάνι της Ελλάδας, ελκύοντας ανόμοιους ανθρώπους, ξένους εμπόρους με νοοτροπίες και συμπεριφορές διαφορετικές. Εύλογα προκύπτει το ερώτημα εάν ο Hume εσκεμμένα παρέλειψε αυτήν τη διαφορά εστιάζοντας μόνον στον αέρα. Εξάλλου αν υπάρχει ένα κομμάτι στον Πλούταρχο που να αντιπαραβάλλεται η Αθήνα με τον Πειραιά και να μπορεί να ανταποκριθεί κατά κάποιον τρόπο στα λεγόμενα του Hume, αυτό βρίσκεται στον *Βίο του Θεμιστοκλέους* 19. 2-4. Στο χωρίο αυτό ο Πλούταρχος παρουσιάζει τα έργα που έγιναν στο λιμάνι και την προσπάθεια του Θεμιστοκλή να συνδέσει την Αθήνα με τη θάλασσα. Επίσης θίγεται και η διαφορά πολιτεύματος μεταξύ των δύο πόλεων, με πιο ισχυρά τα ολιγαρχικά πιστεύω στην χερσαία πολιτεία.

ξεχωριστών χαρακτήρων είναι η θρησκεία, οι νόμοι και η γλώσσα.³⁵⁴ Οι ιστορικές περίοδοι με τις μεταβολές και τις αλλοιώσεις που υφίστανται είναι ισχυροί διαμορφωτικοί παράγοντες χαρακτήρων καθώς και η πολύ στενή επικοινωνία δύο εθνών είτε λόγω εμπορίου, πολιτικών ομοιοτήτων ή όμοιων προβλημάτων. Ο ένατος και τελευταίος λόγος είναι το πολίτευμα. Ο Hume κάνει τη διάκριση ανάμεσα στο δημοκρατικό και στο ολιγαρχικό πολίτευμα γράφοντας επ' ακριβώς: «Όταν το πολίτευμα ενός έθνους είναι στο σύνολό του δημοκρατικό, είναι ικανό να γεννήσει ένα ιδιόρρυθμο σύνολο τρόπων συμπεριφοράς. Όταν είναι στο σύνολό του μοναρχικό, είναι πιο ικανό να έχει το ίδιο αποτέλεσμα, επειδή η μίμηση των ανωτέρων απλώνει τους εθνικούς τρόπους γρηγορότερα μέσα στον λαό».

Προχωρώντας στην ανάγνωση του δοκιμίου, είναι προφανές ότι ο Hume θέτει υπό αμφισβήτηση τη σύνδεση των καιρικών φαινομένων με τη διαμόρφωση των ανθρώπινων χαρακτήρων καθώς και τη σύνδεση του ήλιου με τη διαμόρφωση των γλωσσών. Πραγματεύεται το ζήτημα της παιδείας και πώς αυτή επιδρά στη νοητική κατάσταση των ανθρώπων και στη διαμόρφωση των εθνικών ποιοτήτων. Τελευταίο ζήτημα που τον απασχολεί είναι οι διάφορες ποιότητες που διέπουν το κάθε έθνος. Αξιολογεί το θάρρος ως το πιο αβέβαιο γιατί ασκείται κατά συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα, τον έρωτα ως γνώρισμα των Νοτίων και την τάση στην οινοποσία στους βόρειους λαούς. Όμως και πάλι φέρνει την αντίρρησή του. Σε κάθε κανόνα

³⁵⁴ Στο σημείο αυτό, παρενθετικά σημειώνω επειδή γίνεται αναφορά στο νεότερο ελληνικό έθνος, ότι συγκρίνονται οι σύγχρονοί του Έλληνες -που θεωρούσε ότι δεν είχαν καμία ομοιότητα με τους ένδοξους προγόνους τους μιας και αυτοί χαρακτηρίζονται από κατεργαριά και ελαφρότητα- έναντι των Τούρκων που είναι σοβαροί και ανδρείοι. Η κριτική του απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες συνεχίζεται και λίγο παρακάτω που τους προσδίδει χαρακτηριστικά βλακειάς και οκνηρίας.

υπάρχει η εξαίρεση. Ναι μεν οι Βόρειοι πίνουν πολύ αλλά και στην Ελλάδα είναι λάτρεις του ποτού. Την επιβεβαίωση για τα λεγόμενά του την αναζητά πάλι από τον Πλούταρχο, κάνοντας αναφορά στο έργο του *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, την πεμπτουσία της διονυσιακής πλευράς των Ελλήνων.

Στο κείμενο αυτό³⁵⁵ ο Πλούταρχος θέτει το πρόβλημα τί είδους άνθρωπος πρέπει να είναι ο συμποσίαρχος. Μια εύθυμη συντροφιά εισηγείται τα προσόντα που πρέπει να διαθέτει· να είναι φύλακας των συμποτών και άριστος συμπότης, να μην είναι ευάλωτος στο μεθύσι, να μπορεί να μετεωρίζεται μεταξύ σοβαρού και αστείου, να γνωρίζει τις αδυναμίες αλλά και τα προτερήματα των υπόλοιπων συμποτών και να έχει οικείες και αγαπητές σχέσεις με όλους τους συνδαιτυμόνες. Σε κανένα σημείο δεν λέει πως οι Έλληνες ήταν επιρρεπείς στο ποτό. Απεναντίας θέτει κανόνες για τη εύρυθμη λειτουργία του συμποσίου, ώστε η τέρψη που προέρχεται από τη μουσική, την ποίηση και τη φιλοσοφία να τους καλύψει όλους.

Υποθέτω πως αυτή η βακχική ατμόσφαιρα, όπου κυριαρχούσε το ελευθέριο πνεύμα, αντίβαινε τη λογική της εποχής του Hume που ο κώδικας συμπεριφοράς εντός της αυλής του Γεωργίου του Β ήταν σύμφωνος με τους τύπους της καλής αγωγής. Οπότε η όλη εξιστόρηση του Πλούταρχου, παρότι πουθενά δεν αναφέρει ρητά την αγάπη των Ελλήνων προς την υπερβολική οινοποσία, ήταν εύκολο να δημιουργήσει αυτήν την εντύπωση, λόγω της εκτενούς και λεπτομερειακής πραγματεύσεως του ζητήματος.

Στο σημείο αυτό ολοκληρώνεται το δοκίμιο παρουσίασης των εθνικών χαρακτήρων, με δύο αναφορές στον Χαιρωνέα, από τις οποίες όπως ήδη

³⁵⁵ Πλούταρχος, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, Βιβλίο 1, πρόβλημα Δ, 620Α-622Β.

αναπτύχθηκε η πρώτη δεν εντοπίζεται στα κείμενά του και η δεύτερη είναι ιδωμένη κάτω από ένα ευρύ φάσμα ερμηνείας.

Ανασυγκροτώντας ερμηνευτικά το δοκίμιο και πέραν των πλουτάρχειων αναφορών, ο Hume είχε στον νου του την επίτευξη της παγκόσμιας ηγεμονίας της Μεγάλης Βρετανίας και για τον λόγο αυτόν, συνέδεσε τον κοινό ή εθνικό χαρακτήρα με την εδραίωση ενός ενιαίου πολιτικού σώματος.³⁵⁶

1.3.11 Αποτιμώντας την παρουσία του Πλούταρχου στα Δοκίμια

Στην τελευταία αυτή παράγραφο του κεφαλαίου εκφράζεται βασιζόμενη σε όλη την προηγούμενη ανάλυση, μια σύντομη αλλά συνολική αποτίμηση της παρουσίας του Πλούταρχου στα Δοκίμια του Hume.

Το πρώτο που μπορεί να ειπωθεί από τη συχνή αναφορά του ονόματος του Πλούταρχου, είναι ότι ο Hume τον εκτιμούσε τόσο ως ιστορικό αλλά και ως ηθικό συγγραφέα. Η προτροπή για ανάγνωση των κειμένων του φανερώνει τη σημαντική θέση που κατείχαν στον νου του και την ωφελιμότητα που αντλούσε από την ανάγνωσή τους. Επίσης η τοποθέτηση του ονόματος του Πλούταρχου δίπλα σε συγγραφείς εγγύτερους χρονικά των γεγονότων που εξιστορούνται και ίσως και πιο αρμοδίων, δηλώνει την εκτίμηση που έτρεφε στο έργο και στις γνώσεις του.

Επιπροσθέτως, είχε επηρεαστεί έντονα στη νεανική του ηλικία από τον Βοιωτό φιλόσοφο και ήταν άριστος γνώστης των κειμένων του, γεγονός που μερικές φορές τον οδηγούσε στην από μνήμης παράθεσή τους. Λογικά,

³⁵⁶ Παναγιώτης Νούτσος (Νοέμβριος 2006), «Γνωσιοθεωρία και πολιτική στη σκέψη του Τ. Χομπς. Προβλήματα γνωσιοανθρωπολογίας», σ. 69.

στον λόγο αυτόν οφείλονται και οι λανθασμένες παραπομπές όσον αφορά στον τίτλο του έργου ή στα παρατιθέμενα χωρία. Τα αστοχήματα όμως δεν είναι πολλά και κατά κάποιον τρόπο μπορεί να δικαιολογηθεί και η ύπαρξή τους.

Ένα έτερο σημείο είναι, πως μερικές φορές ενώ ένα χωρίο πρέπει να αποδοθεί στον Πλούταρχο, αποσιωπάται και δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα της πηγής του χωρίου. Το γεγονός δεν πρέπει να ξενίζει ούτε να κατηγορηθεί ο Hume για την αβλεψία αυτήν. Είναι μια πάγια τακτική των συγγραφέων της εποχής εκείνης να γράφουν, χωρίς να είναι απολύτως συνεπείς στην πλήρη καταγραφή των πηγών τους. Αργότερα, όταν η «ακαδημαϊκή» δεοντολογία συγγραφής επικράτησε, εισήχθησαν και οι πρώτοι βασικοί της κανόνες.

Κάτι επίσης, που παρατηρείται να συμβαίνει συχνότερα στα κείμενα του Hume, είναι μια προσωπική -ας μου επιτραπεί η έκφραση αυτή- ερμηνεία του Πλούταρχου. Κάτοχος των ιδεών και των κειμένων του, ο Hume μπορούσε εύκολα να τα παρουσιάζει με τον τρόπο που εξυπηρετούσαν τις δικές του θέσεις. Αυτό συνέβαινε είτε αποδίδοντας στον Πλούταρχο μία άποψη, που δεν είχε ποτέ γραφτεί, αλλά είχε συναχθεί από τη συνολική ανάγνωση του έργου του, είτε προσδίδοντας στις αρχαίες θεωρίες και στα παραδείγματα, χαρακτηριστικά και στοιχεία της σύγχρονης εποχής. Με την προσαρμογή των αρχαίων παραδειγμάτων και με την επικαιροποίηση των απόψεων, έκανε το δικό του κείμενο πιο ζωντανό και πιο οικείο στους αναγνώστες του. Ταυτοχρόνως όμως μπορούσε, όταν ήθελε, να πετύχει και το ακριβώς αντίθετο. Να καταστήσει φανερό πόσο πολύ απέιχε ο 18^{ος} αιώνας από την αρχαιότητα, όσον αφορά στην κουλτούρα, στη νοοτροπία στα θέσμια και στις αντιλήψεις.

Η αναφορά επίσης του ονόματος του Πλούταρχου καθιστούσε ένα κείμενο πιο έγκυρο και πιο αλάνθαστο. Ήταν λοιπόν συνηθισμένη και επικερδής μια τέτοια τακτική των συγγραφέων να αναφέρονται σε μια προγενέστερη «αυθεντία» για να προσδώσουν περισσότερο κύρος στα δικά τους κείμενα και να δεχτούν χαλαρότερο έλεγχο. Πιθανόν και η λογική του Hume να είναι παρόμοια. Δεν θεωρώ όμως ότι ήθελε να δώσει κύρος στα γραπτά του, ή ότι αμφέβαλλε για αυτά. Πουθενά σε ολόκληρο το έργο του δεν αφήνει να διαφανεί κάτι τέτοιο. Όμως η πλουτάρχεια αναφορά τα καθιστούσε πιο εύκολα αποδεκτά στο ευρύ κοινό, επειδή το όνομα του Χαιρωνέα συνδεόταν με αγαπημένα αναγνώσματα της Αναγέννησης αλλά και του αιώνα των Φώτων και η αποδοχή από το ευρύ κοινό ήταν ένα ζήτημα που απασχολούσε τον Hume.

Τέλος, η ύπαρξη πολλών σωστών και αξιόπιστων αναφορών στο πλουτάρχειο corpus, δίνει περιθώρια στη σκέψη για την κατοχή και συχνή χρήση των έργων του Βοιωτού φιλοσόφου από τον Hume.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ανιχνεύοντας την πλουτάρχεια επίδραση στην *Ιστορία της Αγγλίας*

2.0 Γενικά

Στο τρίτο αυτό κεφάλαιο επιχειρείται ο εντοπισμός κοινών στοιχείων του Πλούταρχου και του Hume, έτσι όπως αυτά υπάρχουν στο ιστορικό έργο του Σκώτου φιλοσόφου. Ο Hume, όντας καλός γνώστης των κειμένων του προγενεστέρου φιλοσόφου, έχει επηρεαστεί από αυτόν όχι μόνο στα *Δοκίμιά* του, αλλά και στη συγγραφή της πολύτομης *Ιστορίας της Αγγλίας*. Ο τρόπος γραφής του Πλούταρχου, οι ιδέες του και η παρουσίαση των ηρώων του, πιστεύω, ότι άσκησαν επιρροή στον Hume, γιατί υπάρχουν νοητικές γέφυρες επικοινωνίας μεταξύ των κειμένων.

Η *Ιστορία της Αγγλίας* είναι το έργο που έκανε τον Hume ευρέως γνωστό. Είναι το κείμενο που του χάρισε την αναγνώριση και την αίγλη που αποζητούσε μέσω των φιλοσοφικών του κειμένων. Πριν τη συγγραφή της ιστορίας από τον Hume, δεν υπήρχαν αξιόλογα ιστορικά κείμενα στην Αγγλία και η επιστήμη της ιστορίας δεν είχε αναπτυχθεί πλήρως.³⁵⁷ Το 1752 διορίζεται βιβλιοθηκάριος στη Νομική Σχολή του Εδιμβούργου, θέση που του προσφέρει απεριόριστη πρόσβαση σε πηγές. Τότε πραγματοποιεί ένα σχέδιο

³⁵⁷ Ernest C. Mossner (Sep. 1941), «An Apology for David Hume, Historian», σ. 657-660.

που είχε συλλάβει χρόνια πρωύτερα.³⁵⁸ Αρχίζει τη συγγραφή της ιστορίας της Αγγλίας. Ξεκινάει ασχολούμενος με τα ζητήματα που τον ενδιέφεραν περισσότερο. Ως Σκωτσέζος παρουσιάζει τα όσα συνέβησαν στον Οίκο των Stuart στην Αγγλία και στη Σκωτία. Αναφέρεται στην ενθρόνιση του James του ΣΤ΄ της Σκωτίας ή αλλιώς James του Α΄ της Αγγλίας, περιγράφει το 1658, χρονιά κατά την οποία το μοναρχικό πολίτευμα επανέρχεται στο νησί μετά τον θάνατο του Cromwell και την ήττα του γιου του Richard και καταλήγει στη βασιλεία του James του Β΄ και στην Ένδοξη Επανάσταση του 1688.³⁵⁹ Οι δύο αυτοί τόμοι εκδίδονται το 1754.

Το 1759 ακολουθούν άλλοι δύο τόμοι,³⁶⁰ που ασχολούνται με τον βασιλικό οίκο των Tudor. Ξεκινάει την εξιστόρησή του με τον Henry τον Ζ΄, ασχολείται με την πολυσχιδή προσωπικότητα του διαδόχου του Henry Η΄ και καταλήγει στην περιγραφή και στην ανάλυση των σαράντα πέντε ετών διακυβέρνησης του κράτους από την Elizabeth την Α΄, την τελευταία του οίκου.

Οι δυο τελευταίοι τόμοι, αλλά ιστορικά προγενέστεροι,³⁶¹ που εκδόθηκαν το 1762, μελετούν την ιστορία από τα πρώτα σκοτεινά χρόνια έως το 1485. Ιχνηλατεί το παρελθόν από την αποβίβαση του Ιουλίου Καίσαρα, την εποχή που το νησί απετέλεσε μια ακόμη ρωμαϊκή κτίση, την εγκαθίδρυση της επταρχίας έως και την εξέλιξη του πολιτεύματος μετά τη σύνταξη και υπογραφή της *magnae cartae*.

³⁵⁸ Πολλά προηγούμενα διασωθέντα χειρόγραφα αποδεικνύουν ότι είχε στο νου του να συγγράψει μια ιστορία τουλάχιστον από το 1745. Ernest C. Mossner (1950), «Philosophy and Biography: The Case of David Hume», σ. 188-189.

³⁵⁹ David Hume (1983), *The History of England*, vol. 5 και 6.

³⁶⁰ ό.π., vol. 3 και 4.

³⁶¹ ό.π., vol. 1 και 2.

Το να γράψει ο Hume την ιστορία της Αγγλίας ήταν κάτι που πιθανότατα είχε στο μυαλό του πολλά χρόνια πριν το υλοποιήσει. Γνώριζε πως η ιστορική επιστήμη δεν είναι κάτι το διαδεδομένο στο αναγνωστικό κοινό που ασχολείτο κυρίως με το μυθιστόρημα. Θεωρούσε πως ο αγγλικός «Παρνασσός» στον τομέα της Ιστορίας ήταν κενός και ότι δεν υπήρχαν Αγγλοι ιστορικοί.³⁶² Το κενό αυτό αποφάσισε να καλύψει ο ίδιος έχοντας την άποψη πως η ανάγνωση της ιστορίας, μπορεί να καταστεί και ωφέλιμη και τερπνή.³⁶³

Η ιστορία του, που κάλυπτε περίοδο χιλίων εξακοσίων περίπου ετών, έγινε αμέσως αποδεκτή στο ευρύ κοινό, αλλά ταυτόχρονα προκάλεσε και πλήθος αρνητικών αντιδράσεων.³⁶⁴ Από το 1762, που εκδόθηκε ο τελευταίος τόμος έως και το 1776, έτος θανάτου του φιλοσόφου, μέτρησε επτά επανεκδόσεις της *Ιστορίας της Αγγλίας* ενώ ο αριθμός σχεδόν

³⁶² Ο Hume δεν κάνει κάποια αναφορά στο ιστορικό έργο του Francis Bacon, που προηγείται του δικού του. Ο Άγγλος φιλόσοφος και πολιτικός, ο οποίος γεννήθηκε εκατόν πενήντα χρόνια πριν από τον Hume, είχε γράψει δοκίμια, όπως ακριβώς και ο Σκώτος διανοητής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι στα δοκίμια του, που άπτονταν ποικίλων θεμάτων αλλά και στο ιστορικό του κείμενο *The Historie of the Raigne of King Henry the Seventh*, η επίδραση του Πλούταρχου υπήρξε έντονη. Η Myrta L. Goodenough στο άρθρο της «Bacon and Plutarch» (May 1897), σ. 142-146, εντοπίζει τα σημεία που ο Βοιωτός φιλόσοφος άσκησε επίδραση στον Bacon.

³⁶³ David Wootton (1993), «David Hume, The Historian», σ. 281-283, από το *The Cambridge Companion to Hume*.

³⁶⁴ Έχει βρεθεί ένα γράμμα από τον φίλο του Hume, τον Robertson που απευθύνεται στον Gilbert Elliot. Εκεί κρίνεται η αδυναμία του Hume ως ιστορικού. Αναφέρεται η απογοήτευση του Robertson για τους τελευταίους τόμους της *Ιστορίας της Αγγλίας*. Τους θεωρεί αμελείς στη σύνθεση και ότι δεν προωθούν κανένα μεγάλο ζήτημα. Richard B. Sher and Michael A. Stewart, «William Robertson and David Hume: Three Letters», (1984) 71-76.

εικοσαπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια ενός αιώνα μετά τον θάνατό του.³⁶⁵ Πέραν όμως από τους θιασώτες υπήρξαν και αρκετοί επικριτές, οι οποίοι κατηγόρησαν τον Hume ότι δεν υπήρξε αντικειμενικός και ότι προσπάθησε να ερμηνεύσει την ιστορία του από την πλευρά των Τόρις.³⁶⁶

Πολλοί επίσης ήταν αυτοί που τον θεωρούσαν επιρρεπή στη διασημότητα. Έλεγαν πως το σαράκι της λογοτεχνίας τον είχε κυριεύσει και σε αυτό θυσιάζε την αλήθεια. Έβαζε τη φιλοσοφική γνώση σε δεύτερη μοίρα για να προβάλλει την αγάπη της λογοτεχνικής φήμης. Τον χαρακτήριζαν ως τσαρλατάνο της φιλοσοφίας με ασήμαντες φιλοσοφικές θεωρίες. Από την άλλη ο John H. Randall τον κατέτασσε στους ικανότερους Άγγλους

³⁶⁵ David Wootton (1993), «David Hume, The Historian», σ. 281-283, από το *The Cambridge Companion to Hume*.

³⁶⁶ Constant N. Stockton (1971), «Hume-Historian of the English Constitution», σ. 284-285. Το εάν ο Hume ανήκε στους Τόρις ή στους Ουίγκους είναι μια συζήτηση που διήρκησε πολλά χρόνια και ειπώθησαν πολλές και διαφορετικές απόψεις. Το 1941 ο Mossner με το άρθρο του «Was Hume a Tory Historian? Facts and Reconsiderations» προσπαθεί να προαγάγει τη συζήτηση αποδεικνύοντας πως ο Hume διατήρησε την ιδεολογική του ανεξαρτησία και ότι κατάφερε και υπήρξε αντικειμενικός και αμερόληπτος καθόλη τη συγγραφή της ιστορίας του. Δεν μπερδευε προσωπικά συναισθήματα με πολιτικές θέσεις. Για τον Hume οι δύο πολιτικές δυνάμεις δεν διέφεραν τόσο πολύ εντέλει και επειδή το κατανοούσε αυτό, προσπάθησε να είναι αμερόληπτος. Στις μετέπειτα διορθώσεις που έκανε στο έργο του, οι αριθμοί δείχνουν πως οι αλλαγές είτε υπέρ των Τόρις είτε υπέρ των Ουίγκων είναι ισόποσες. (Ernest C. Mossner (1941), σ. 225-236). Πολλή σημαντική είναι και η μελέτη του Duncan Forbes (1975), *Hume's Philosophical Politics*, στην οποία ανατρέχοντας στο σύνολο των κειμένων του Hume, αναλύει διεξοδικά την πολιτική του σκέψη. Οι χαρακτηρισμοί που απέδωσε στον Hume ως *skeptical whiggism* ή ως *scientific whiggism* είναι γνωστοί σε όλη τη νεότερη ιστοριογραφία. (Willem Melching (1994), σ. 54).

ιστορικούς. Και στο σημείο αυτό συνίσταται το οξύμωρο· ο μεγαλύτερος ιστορικός ένας τσαρλατάνος της φιλοσοφίας.³⁶⁷

Ο Hume όμως αρνούμενος να εισέλθει σε αυτήν τη λογική, πρέσβευε ότι μέσω της ιστορίας θα γίνει αντιληπτή και η ανθρώπινη φύση. Σκοπός του ιστορικού είναι να αποκαλύψει τις σταθερές και μόνιμες αρχές της και να καταδείξει την πορεία της μέσα στον χρόνο. Είναι σχεδόν βέβαιος ότι η ανθρώπινη φύση δεν αλλάζει. Πρέπει να βρεθούν οι αναλλοίωτοι κανόνες που ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων.³⁶⁸ Η κριτική σε αυτήν την άποψη προέρχεται από το ότι δημιούργησε προβλήματα, γιατί αξιώνει μία όμοια οπτική σε διαφορετικές πολλές φορές συνθήκες.

Επιπροσθέτως, η αντίληψη ότι στο βάθος υπάρχει ομοιομορφία απόψεων και συμπεριφορών, λόγω των μόνιμων αρχών της ανθρώπινης φύσης, αρχίζει να θέτει τους πρώτους κανόνες προς μια φιλοσοφία της ιστορίας, όπου κυριαρχεί ο ντετερμινισμός και η πιθανοκρατία. Από την άλλη μεριά, με τις περιγραφές του ο Hume δείχνει το μεταβλητό της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τουλάχιστον σε επίπεδο πράξεων. Η μεταβλητότητα αυτή ισχύει και για τα γεγονότα. Όμως το σημαντικό για τον Σκώτο δεν είναι η ομοιότητα είτε μεταξύ των γεγονότων, είτε μεταξύ των προσώπων σε διαφορετικές περιόδους, αλλά το εξαιρετικό και το

³⁶⁷ Ernest C. Mossner (1950), «Philosophy and Biography: The Case of David Hume», σ. 184-201.

³⁶⁸ Spencer K. Wertz (1975), «Hume, History, and Human Nature», σ. 483. Η αντίληψη αυτή απαντά και στον Θουκυδίδη III.82.2, όπου γράφει: καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ. Ενδεχομένως ο Hume να έχει επηρεαστεί από την άποψη του προγενέστερου ιστορικού για την ανθρώπινη φύση.

αξιοσημείωτο γεγονός που έχει συνέπειες για τα μετέπειτα ιστορικά δεδομένα.³⁶⁹

Έχοντας όλα τα προηγούμενα κατά νου και γνωρίζοντας την ιδιαίτερη εκτίμηση του Hume στο πρόσωπο του Πλούταρχου προσπάθησα, σε πρώτο επίπεδο, να εντοπίσω τα κοινά «αντικειμενικά» στοιχεία που υπήρχαν στην εποχή, στις συνθήκες και στον τρόπο γραφής του Πλούταρχου και του Hume. Αυτό φυσικά και δεν σημαίνει ότι ο προγενέστερος φιλόσοφος άσκησε την οποιαδήποτε επίδραση στον νεότερο, αλλά είναι ενδεικτικά της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης και το πώς αυτές επηρεάζουν στη διαμόρφωση σκέψεων και αντιλήψεων.

Σε ένα όμως δεύτερο επίπεδο και ενσκήπτοντας στα κείμενα του Hume διακρίνονται κάποια στοιχεία, στα οποία υπάρχουν πλουτάρχειες επιρροές. Τα βασικότερα αυτά στοιχεία σχετίζονται με την άποψη των δύο ιστορικών για τον βαθμό αλήθειας που πρέπει να έχουν τα ιστορικά κείμενα και τον τρόπο που επιτυγχάνεται. Επίσης για τη σημασία που έχουν κάποια στοιχεία που δεν ανήκουν στον χώρο της ιστορίας αλλά της λαογραφίας. Τα ήθη και τα έθιμα, η νοοτροπία και οι αντιλήψεις είναι χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής. Οι επιστήμες και η εμπιστοσύνη σε αυτές ενυπάρχουν στις σελίδες των δυο φιλοσόφων – ιστορικών. Όμως το σημαντικότερο κοινό στοιχείο, που χρήζει εξέτασης, είναι ο χαρακτήρας των ηρώων. Άθελά μας γινόμαστε συνοδοιπόροι, ακολουθώντας τις μεγάλες μορφές της ιστορίας από τα πρώτα τους βήματα έως και το τέλος.

³⁶⁹ ό.π., σ. 481-494.

2.1 Εποχή

Η σύγκριση των εποχών που έζησαν οι δύο φιλόσοφοι δεν μπορεί να γίνει με τους κλασικούς καθιερωμένους όρους. Η χρονική απόσταση της Ελλάδας του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα και της Αγγλίας του 18^{ου} είναι τόσο μεγάλη και οι κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες τόσο διαφορετικές, ώστε κάθε τέτοια προσπάθεια θα απέβαινε άκαρπη. Το μόνο που μπορεί να επιχειρηθεί είναι μια απόπειρα εντοπισμού και προβολής των ιδιαίτερων κοινών συνθηκών, που επικράτησαν και που οδήγησαν στην ύπαρξη πνευματικών μορφών στη μητροπολιτική Ελλάδα και στη Σκωτία.

Η Ελλάδα λίγα χρόνια πριν τη γέννηση του Πλούταρχου προσπαθούσε να υπερβεί τις επιπτώσεις μιας μακράς περιόδου πολέμων. Οι λανθασμένες της επιλογές -πάντα τασσόταν υπέρ του ηττημένου-³⁷⁰ είχαν ως συνέπεια την πληθυσμιακή της μείωση, την πτώση του βιοτικού της επιπέδου και την ερήμωση μεγάλων εκτάσεων της υπαίθρου. Όμως με την έλευση στην εξουσία αρχικά του Τραϊανού, που βασίλευσε έως και το 117 και του Αδριανού στη συνέχεια, μια πνοή αναγέννησης παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο.³⁷¹

Η αναγέννηση έρχεται με την ανάπτυξη του εμπορίου σε πόλεις, όπως στην Αθήνα που εξήγαγε μάρμαρα, στην Αρκαδία που εξήγαγε λάδι, στην Πάτρα και στη Νικόπολη, λόγω του ότι εξελίχθηκαν σε σημαντικά λιμάνια.³⁷² Η εμπορική ανάπτυξη που είχε ως αποτέλεσμα την αναβάθμιση

³⁷⁰ Η Ελλάδα το 48 π.Χ που πολεμά ο Πομπήιος με τον Καίσαρα, τάσσεται υπέρ του Πομπήιου που χάνει. Το ίδιο συμβαίνει όταν τάσσεται υπέρ των Βρούτου, Κάσσιου και αργότερα υπέρ του Αντωνίου. Βλ. Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1930), τόμος 8, σ. 34-38.

³⁷¹ Ronald Syme (1957-1960), «The Greeks under Roman Rule», σ. 11-16.

³⁷² Reginald R. Barrow (1967), σ. 8.

του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, σε συνδυασμό με τη σχετική εύνοια των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, που προσέφεραν χρήματα και υποστήριξη, επέφεραν μια πνευματική ανάταση. Η «νεκρωμένη» και «καθηλωμένη» στα ίδια νοητικά επιτεύγματα Ελλάδα³⁷³ αρχίζει να αφυπνίζεται.

Ο Πλούταρχος είναι η πρώτη και σημαντικότερη απόδειξη αυτής της αφύπνισης. Με το έργο του αρχικά κατέδειξε πως δεν έχει σβήσει η λάμψη των πρότερων διανοητών και κατόπιν έδωσε νέα ώθηση για την επίτευξη καινούριων πνευματικών κατακτήσεων. Με τη συγγραφή των *Βίων* έφερε πάλι στο προσκήνιο το παλιό μεγαλείο της Ελλάδας και προσπάθησε να παρουσιάσει το ένδοξο παρελθόν της. Η Ελλάδα δεν είναι ένα ρωμαϊκό προτεκτοράτο και οι Αθηναίοι, οι Σπαρτιάτες, οι Θηβαίοι και οι Μακεδόνες, πρέπει να είναι υπερήφανοι για την ιστορία τους. Αυτό είναι το πρώτο που αποδεικνύουν οι ζωές των ηγετικών μορφών που εξιστορούνται. Επιπλέον όμως, αποδεικνύουν ότι οι δυο τόσο διαφορετικοί λαοί σε ήθη, έθιμα και νοοτροπία έχουν πολλά περισσότερα όμοια στοιχεία από ότι θεωρούν. Απόδειξη ο παραλληλισμός των βίων των Ελλήνων και των Ρωμαίων.

Οπότε, τα κείμενά του, αν και συχνά χαρακτηρίζονται από έλλειψη πρωτοτυπίας, ³⁷⁴ δημιούργησαν νοσταλγία και προβληματισμό για το παρελθόν, ζωντάνεψαν συζητήσεις, έθεσαν προβληματισμούς και προήγαγαν τη φιλοσοφία αλλά και την ηθική, κυρίως σε επίπεδο

³⁷³ Ο Reginald H. Barrow (1967), σ. 10 αναφέρει ότι δεν υπάρχει κάποιο αξιόλογο κείμενο, που να μας έχει παραδοθεί, ακόμη και τρεις αιώνες προ του Πλούταρχου. Ίσως να είναι υπερβολικός στην κρίση αυτήν μη λαμβάνοντας υπόψη τα κείμενα του Στράβωνα, του Πολύβιου, του Επίκτητου και βέβαια τα χαμένα έργα του Ποσειδώνιου, ο οποίος είχε συγγράψει βίους Ρωμαίων και Ελλήνων ηγεμόνων.

³⁷⁴ Ενδεικτικά αναφέρω: Μιχάλης Γ. Μερακλής (1966), σ. 69-72 και Ronald Syme (1957-1960), σ. 12 κ. εξ.

συμπεριφοράς. Τροφοδότησαν και επηρέασαν συγχρόνους ή λίγο μεταγενέστερους στοχαστές, Έλληνες και ξένους, οι οποίοι εφορμούμενοι από τον Πλούταρχο, παρήγαγαν το δικό τους έργο. Οι Αύλος Γέλλιος, Γαληνός, Αθήναιος Αρριανός, Λουκιανός, Αππιανός είναι μερικοί από αυτούς, που με τη σκέψη και τα γραπτά τους συντέλεσαν στην πνευματική αφύπνιση των χρόνων εκείνων.

Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση του Hume. Λίγα χρόνια πριν από τη γέννησή του, η Αγγλία είχε εξέλθει από μία εσωτερική διαμάχη, που δεν ήταν άλλη από την Ένδοξη Επανάσταση του 1688. Μετά την αποκατάσταση του αγγλικού θρόνου επήλθε το 1707 η ένωση των δύο βασιλείων. Το Βασίλειο της Αγγλίας και το Βασίλειο της Σκωτίας συνενώνονται και σχηματίζουν το Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας. Υπάρχει πλέον μια ενωμένη μεγάλη δύναμη, που αρχίζει να επεκτείνει την κυριαρχία της στη θάλασσα, να αποκτά συνεχώς νέα εδάφη και να προσπορίζεται οφέλη και οικονομικά κέρδη.

Η ανάπτυξη που συντελείται δεν γίνεται μόνο σε επίπεδο εμπορικό και οικονομικό, αλλά και σε πνευματικό, φιλοσοφικό και επιστημονικό. Στην αναγέννηση αυτή του πνεύματος ο Hume διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο. Τα χρόνια εκείνα παρατηρείται στη Σκωτία ένας πνευματικός αναβρασμός. Άνθρωποι των γραμμάτων, της φιλοσοφίας και των τεχνών, συγκεντρώνονται στο Εδιμβούργο και στη Γλασκόβη και θέτουν τα θεμέλια του Σκωτικού Διαφωτισμού.³⁷⁵

Καθηγητές πανεπιστημίου, δικηγόροι, γιατροί, και συγγραφείς, αγκάλιασαν το κίνημα, που βρήκε πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης. Μέσω

³⁷⁵ Roger Emerson (2003), «The Contexts of the Scottish Enlightenment», σ. 9-20, από το βιβλίο: *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*.

συλλόγων και κοινωνικών συναθροίσεων, μέσω των διαδεδομένων «σαλονιών» της εποχής, αντάλλασαν τις ιδέες τους, συζητούσαν για τις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις και διεύρυναν τους πνευματικούς τους ορίζοντες, θέλοντας να παρουσιάσουν έναν νέο καλύτερο κόσμο. Πίστευαν πως με τη μόρφωση μπορεί να επιτευχθεί η προσέγγιση της αλήθειας, να υπάρξει όσμωση των επιστημονικών πεδίων, να αρθεί ο σκοταδισμός και η οπισθοδρόμηση. Με γνώμονα και οδηγό τον ορθό λόγο, ζητούσαν αποδεικτικά στοιχεία για την εδραίωση των απόψεών τους και βεβαιώσεις για την ενίσχυση των θεωριών.

Το κίνημα του Διαφωτισμού, συμβάδισε με την εποχή που η Σκωτία είχε ανάγκη την εύρεση μιας εθνικής ταυτότητας, τη διατήρηση του εθνικού της προσανατολισμού και τη δημιουργία ενός πατριωτικού οράματος. Το ότι έχει υποκύψει στις απειλές της αγγλικής εξουσίας και έχει συναινέσει στην υπογραφή της Ενωτικής Πράξης των δύο κυβερνήσεων δίνει στον Hume ως ένθερμου υπερασπιστή της καθώς επίσης και στους Smith και Robertson, το δικαίωμα να προσπαθήσουν να καταστήσουν και να κρατήσουν υψηλό το πατριωτικό φρόνημα και συναίσθημα.

Στο σημείο αυτό θεωρώ ότι υπάρχει μια διττή συμπεριφορά. Από τη μια μεριά επιχειρούν να δοξάσουν τη βουβή Σκωτία και να ανακαλύψουν έναν ποιητή που να ενσαρκώνει τα ιδεώδη τους. Ο Hume συγκεκριμένα, θέλει να εντοπίσει, βασιζόμενος στο «αττικό μοντέλο», έναν νέο Πίνδαρο, έναν καινούριο Shakespeare και έναν πρωτόφαντο Όμηρο. Πιστεύει πως στο πρόσωπο του Blacklock, που με τις θλιμμένες ωδές του εξυμνεί τη Σκωτία, βρίσκεται ο Βοιωτός ποιητής.³⁷⁶ Ο John Home, πιστός σύντροφος ως το τέλος

³⁷⁶ Για τη σχέση του Hume με τους πνευματικούς ανθρώπους εκείνης της εποχής, δες Ernest C. Mossner (1943), σ. 13-16, 31-33 και 102. Η σχέση του Hume με τον Blacklock διέτρεξε πολλά

της ζωής του, αντιπροσωπεύει για τον Hume, τον Βρετανό θεατρικό συγγραφέα και οι William Wilkie και James Macpherson ενσαρκώνουν, παρά τις όποιες διαφωνίες είχε αυτός και για τον τρόπο και την αξία του έργου τους, τον Όμηρο.³⁷⁷ Και από την άλλη μεριά ο Hume συγγράφει την *Ιστορία της Αγγλίας*, δημιουργώντας ένα κοινό ιστορικό παρελθόν για όλο το νησί.

Αποτιμώντας τις δύο εποχές, πιστεύω πως αρχικά η έξοδος από τους πολέμους απετέλεσε κοινό υπόβαθρο. Στην περίοδο ηρεμίας και οικονομικής ευμάρειας που ακολούθησε –ένα επιπλέον κοινό στοιχείο- ήρθε να προστεθεί και η προσπάθεια των δύο φιλοσόφων να ενισχύσουν την εθνική συνείδηση των συμπολιτών τους, είτε απέναντι στους Ρωμαίους είτε απέναντι στους Αγγλους. Και οι δυο γνώριζαν πως έχουν περάσει σε μια νέα εποχή. Από τη μια έχουμε το οριστικό τέλος της πόλης κράτους και από την άλλη έχουμε μια προσπάθεια ενοποίησης τριών κρατών. Ο «εξαγγλικισμός» της Σκωτίας, δεν υπονόμει το πατριωτικό πνεύμα του Hume, αλλά αντιθέτως το μετέστρεψε σε μια εκσυγχρονιστική δύναμη, που δρούσε υπέρ της ένωσης. Οι παλαιότερες συνθήκες που δημιούργησαν την Pax Romana, τώρα πιο εκσυγχρονισμένες και με νέα κοινωνικά δεδομένα δημιούργησαν την Pax Britannica. Επιπροσθέτως, γεννήθηκε και η ανάγκη για τη δημιουργία μίας ενοποιημένης κοινωνικής και ιστορικής αντίληψης είτε μέσω του παραλληλισμού των *Βίων* του Πλούταρχου, όσον αφορούσε στην Ελλάδα και τον ρωμαϊκό κόσμο, είτε μέσω της *Ιστορίας της Αγγλίας* του Hume, τα χρόνια που η Βρετανική ενότητα και γαλήνη αποτελούσε πρωταρχικό μέλημα για τους βασιλείς και τους πολίτες του νησιωτικού κράτους. Παρότι σχεδόν

στάδια· ξεκίνησε με τη χαρά της ανακάλυψης, ακολούθησε με τη βοήθεια για τη διάδοση των ποιημάτων του και τέλος με την απογοήτευση για μια χαμένη φιλία.

³⁷⁷ ό.π., σ. 38-42, 68-73 και 82-102.

δεκατέσσερις αιώνες χωρίζουν τους δύο στοχαστές, μάλλον η ιστορία επαναλαμβάνεται.

2.2 Απαίτηση για ιστορική αλήθεια

Τα πρώτα μεθοδολογικά εργαλεία της ιστορικής επιστήμης τίθενται ξεκάθαρα τον 5^ο αιώνα π.Χ μέσω των κειμένων της εξιστόρησης του πελοποννησιακού πολέμου από τον Θουκυδίδη. Από τις εναρκτήριοιες σελίδες ο ιστορικός θέτει τις αρχές³⁷⁸ της έρευνάς του που καταλήγουν στην αναζήτηση της αλήθειας. Πιστεύει πως οι περισσότεροι άνθρωποι, φύσει φυγόπονοι, αποφεύγουν την επιδίωξη της αλήθειας και είναι πρόθυμοι να δεχτούν ως αληθές οτιδήποτε ακούσουν, ακόμη και για γεγονότα που συνέβησαν στον τόπο τους και με όχι μεγάλη χρονική διαφορά από αυτούς. Εκ παραλλήλου όσοι ασχολούνται με την ιστορία, οφείλουν να μην δίνουν μεγάλη βάση ούτε στις φαντασιοπληξίες των ποιητών αλλά ούτε και στις αφηγήσεις των χρονογράφων. Και οι δύο ανήκουν στον χώρο του μύθου και πρόθεσή τους είναι να τέρψουν τους ακροατές τους.

Πρέπει να ακολουθούν αδιαμφισβήτητα τεκμήρια, όσο δυσάρεστα και αν είναι, για να κατατάξουν και να κρίνουν ένα γεγονός. Στοιχεία και τεκμήρια αποτελούν οι λόγοι των πρωταγωνιστών³⁷⁹ και οι μαρτυρίες

³⁷⁸ Θουκυδίδης, i 20-22. Ο ίδιος ο ιστορικός παρουσιάζει τις αρχές και τη μέθοδό του.

³⁷⁹ Για την καλύτερη κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και για την εύρεση των βαθύτερων αιτιών ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τις δημηγορίες. Τοποθετώντας τους πρωταγωνιστές των γεγονότων να αναλύουν και να αιτιολογούν τις πράξεις τους και τις αποφάσεις τους, πέραν από τη γλαφυρότητα της αφήγησης, προσφέρει μια διεισδυτικότερη ανάλυση των περιστατικών, γιατί καταδεικνύει τα κίνητρα, τις βαθύτερες ψυχολογικές αιτίες και τους λόγους που οδήγησαν σε αυτά. Ian M. Plant (1999), «The Influence of Forensic Oratory on Thucydides' Principles of Method», σ. 62-73.

ατόμων που έχουν ακριβή αντίληψη των καταστάσεων, οι οποίοι είναι ορθό να ελέγχονται με αυστηρότητα. Στόχος είναι ο αποκλεισμός του μυθώδους και η αναζήτηση του ρεαλιστικού, γιατί τα γραφόμενα πρέπει να καταστούν κτήμα ἐς αἰεί.

Ήταν λογικό οι κατοπινοί ιστορικοί έχοντας ως πρώτο ζητούμενο την αλήθεια να επηρεαστούν από τις θουκυδίδειες αρχές και να προσπαθήσουν να τις εφαρμόσουν στα έργα τους.³⁸⁰ Όταν ο Πλούταρχος³⁸¹ μετά από πεντακόσια χρόνια γράφει τους *Βίους* του και ειδικότερα τους βίους του Θησέα και του Ρωμύλου πρέπει να είχε κατά νου τα γραφόμενα του Αθηναίου ιστορικού. Τα βιογραφούμενα πρόσωπα δεν είναι σίγουρο ότι μπορούν να ενταχθούν στα ιστορικά. Έζησαν σε μια τόσο μακρινή εποχή, που η αχλύ του χρόνου είχε σβήσει μαρτυρίες και αποτυπώματα. Η αλήθεια γύρω από τη ζωή των ηρώων του είναι δυσδιάκριτη. Ο Πλούταρχος όμως ξέρει ότι το σημαντικότερο για κάποιον που καταπιάνεται με την ιστορία πραγμάτων «ἐχομένη χρόνον διελθόντι» είναι να αποφύγει τα «τερατώδη καὶ τραγικὰ ποιηταὶ καὶ μυθογράφοι νέμονται» και να απαιτήσει «τὸ μυθῶδες ὑπακούσαι καὶ λαβεῖν ἱστορίας ὄψιν». Να μην δέχεται την

³⁸⁰ Η Μαρία Ρεπούση (2003), γράφει: «Ο Θουκυδίδης είχε την τύχη ν' ασκήσει σημαντική επιρροή στις αμέσως μεταγενέστερες γενιές ιστορικών των οποίων τα έργα αν και αμφιλεγόμενης ιστορικής αξίας, έχουν μεγάλη ιστορική σημασία καθώς πολλαπλασιάζουν και διαδίδουν το ιστοριογραφικό είδος εκτός ελληνικού χώρου. Η ιστοριογραφία γίνεται έτσι μια μορφή επικοινωνίας στο νέο χώρο που ανοίγεται με τις κατακτήσεις του Μεγαλέξανδρου και ο Θουκυδίδης διασώζεται σ' αυτόν ως ο δάσκαλος της ιστορίας».

³⁸¹ Ο Πλούταρχος ήταν καλός γνώστης των γραπτών του Θουκυδίδα, γεγονός που αποδεικνύεται τόσο στους *Βίους* των Περικλή, Νικία και Αλκιβιάδη, όσο και από τις συχνές αναφορές στα *Ἠθικά*. Frances B. Titchener (Autumn 1995), «Plutarch's Use of Thucydides in the "Moralia"», σ. 189-200.

«πρὸς τὸ εἰκὸς μῖξιν», ἀλλὰ νὰ ἀπαιτεῖ σαφήνεια καὶ ἀλήθεια στὴ διήγησή του.³⁸²

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ προκύπτει ἡ ἀρρηκτὴ σχέση του Πλούταρχου με τὸν Hume. Με τὸν τρόπο που εἶδε τὴν ἐξιστόρηση τοῦ πολὺ μακρινοῦ παρελθόντος ὁ Πλούταρχος, με τὸν ἴδιο τρόπο τὴν εἶδε καὶ ὁ Hume.

Στὸ πρῶτο βιβλίῳ τῆς ἱστορίας του ὁ Hume ξεκινάει θέλοντας νὰ παρουσιάσει τοὺς Βρετανούς.³⁸³ Οἱ Βρετανοὶ εἶναι ὁ πρῶτος λαὸς γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουμε πληροφορίες πὺς κατοικοῦσε στὸ ἀπομακρυσμένο νησί στὴν ἄκρῃ τῆς Εὐρώπης. Οποιαδήποτε ὅμως γνώση ἔχουμε γι' αὐτοὺς εἶναι αἰόλη καὶ ἐπισφαλῆς. Λόγω τῆς σκοτεινότητος τοῦ παρελθόντος ἔχουν γραφεῖ καὶ ἔχουν διασωθεῖ ἐλάχιστα ἀβέβαια καὶ ἀμφίβολα πράγματα. Ἡ ἕως τότε ἱστορία βασιζόταν σὲ παραμύθια, μύθους καὶ θρύλους, που ἔφεραν ἀξίωση τοῦ ἀληθοῦς. Τὸ μόνον ὄφελος ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγή καὶ τὴ διάδοση τῶν ἱστοριῶν αὐτῶν εἶναι ἡ εὐχαρίστηση καὶ ἡ τέρψη.³⁸⁴ Ὁ σκοπὸς ὅμως τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ προσπεράσει τὶς ἐποχές ὅπου δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς καὶ διαυγεῖς πληροφορίες καὶ νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἐποχές που τὰ δεδομένα καὶ τὰ τεκμήρια εἶναι ὀλοφάνερα, νὰ ἀγνοήσει πλαστοουργήματα καὶ φαντασίες καὶ νὰ στραφεῖ στὰ γεγονότα. Θὰ ἀρχίσει νὰ μιλάει γιὰ τοὺς Βρετανούς ἀπὸ τὴ

³⁸² Πλούταρχος, *Θησεύς*, 1.1-1.3.

³⁸³ Δὲν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ κάποια μετάφραση τῆς *History of England* στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα.

³⁸⁴ Αὐτὸ ἄλλωστε γίνεται με τὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων Ελλήνων γιὰτί ὅπως λέει ὁ Hume στὴν *History of England*: «δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εὐνοεῖ τὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς μυθιστορίες, τόσο δημοφιλεῖς ἄλλωστε καὶ τερπνές, που ποτὲ δὲν θὰ πάψουν νὰ προσελκύουν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἀνθρωπότητος». Εἶναι σαφές ὅτι ξεκάθαρα εὐνοοῦνται τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικὰ μυθεύματα, που εἶναι τόσο διάσημα στὴν ἐποχὴ τοῦ Σκώτου φιλοσόφου.

στιγμή που οι Ρωμαίοι εισέβαλαν στη χώρα τους, από τη στιγμή δηλαδή που αρχίζει να έχει κάποια δεδομένα.³⁸⁵

Οι σκέψεις του Hume, ομοιάζουν με αυτές του Πλούταρχου στο προοίμιο του *Βίου* του Θησέα. Στην αρχή του *Βίου* και στην αρχή της *Ιστορίας της Αγγλίας* διατυπώνονται οι κανόνες που θα ακολουθηθούν. Κοινό εφιαλτήριο το σκοτεινό παρελθόν της ελληνικής και της βρετανικής προϊστορίας, κοινός στόχος η εύρεση της αλήθειας και κοινή μέθοδος η εκκαθάριση και η απομάκρυνση των μύθων.

Φυσικά στον πιο πάνω συλλογισμό, θα μπορούσαν να εγερθούν πλήθος αντιρρήσεων του κατά πόσον οι σκέψεις του Hume ανάγονται στον Πλούταρχο. Θα μπορούσε, όταν διατύπωνε τα λόγια αυτά, να είχε στο μυαλό του τον Θουκυδίδη, την προγενέστερη ρωμαϊκή ιστορική παράδοση ή και να εξέφραζε προσωπικές αντιλήψεις.

Όσον αφορά στη σχέση του Hume με τον Θουκυδίδη, αν ληφθούν υπόψη οι αριθμοί, διαβάζοντας την *Ιστορία της Αγγλίας* δεν βρίσκουμε καμία αναφορά στον Αθηναίο ιστορικό. Χωρίς να τον αγνοεί, θεωρώ πως μεταξύ των πρώτων εγχειρίδιων αρχαίων ελληνικών πηγών ο Hume χρησιμοποιούσε τον Πλούταρχο.³⁸⁶ Ένα επιπλέον στοιχείο, που ενδυναμώνει την άποψη αυτή είναι ότι κοιτάζοντας το συνολικό έργο του Hume

³⁸⁵ David Hume (1778), *The History of England*, τ. 1, σ. 3-6.

³⁸⁶ Επικουρικά στον εκτιθέμενο συλλογισμό, στα άλλα του κείμενα ο Hume αναφέρει δεκαέξι φορές τον Θουκυδίδη, δώδεκα τον Ηρόδοτο, είκοσι μία τον Ξενοφώντα και τριάντα εννέα τον Πλούταρχο. Μόνο τον Πολύβιο και τον Διόδωρο τον Σικελιώτη αναφέρει περισσότερες φορές από τον Πλούταρχο.

διακρίνεται η περιέργη σχέση του με την αρχαία ελληνική σκέψη αλλά και με τον Πλούταρχο.³⁸⁷

Η σχέση του Πλούταρχου με την ιστορία ήταν κάτι που προβλημάτισε τον Hume. Όπως παρατηρεί ο Loftson,³⁸⁸ σε μια υποσημείωση³⁸⁹ στο *Πολυάνθρωπο των αρχαίων Εθνών* ο Hume παρουσιάζει τον Χαιρωνέα με δύο διαφορετικά χρώματα. Γεμάτο με δεισιδαιμονίες ως ιστορικό, υπόδειγμα σαφούς έκφρασης ως φιλόσοφο. Όμως η αντίθετη άποψη εκφράζεται στο έργο του *Enquiry concerning the Principles of Morals*. Εκεί ταυτίζει τον ιστορικό με τον φιλόσοφο προσδίδοντας ίση αξία και στα δύο πνευματικά επιτεύγματα του Πλούταρχου. Εξαίρει την ηθικότητα όλων των αρχαίων στοχαστών αλλά ιδιαίτερα για τον Πλούταρχο κάνει μνεία λέγοντας πως ακολουθεί κανόνες και στη φιλοσοφία όσο και στην ιστορία του. Στους *Βίους* παραθέτει όλα τα ελαττώματα και τα προτερήματα των Ελλήνων και των Ρωμαίων, χωρίς να αποκρύπτει τίποτα. Το ίδιο πράττει και στις ηθικές του πραγματείες· μέμφεται ή επιδοκιμάζει, με τον ίδιο ελεύθερο και φυσικό τρόπο τους ανθρώπους και συμπεριφορές τους.³⁹⁰

³⁸⁷ Εκτιμούσε από τη μια την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ενώ εξέφραζε αντιρρήσεις για τη αρχαιοελληνική φιλοσοφία. Για τον Πλούταρχο είχε μια διττή και μάλλον αντικρουόμενη άποψη. Άλλες φορές τον έκρινε θετικά και άλλες αρνητικά. Το σίγουρο είναι πως γνώριζε καλά το έργο του και ότι τον θεωρεί έναν σημαντικό συγγραφέα.

³⁸⁸ Peter Loftson (2012), «Hume and Ancient Philosophy», σ. 741-742 και 751-753.

³⁸⁹ David Hume (1882), *Of the Populousness of Ancient Nations*, σ. 381-442, από Thomas H. Green & Thomas H. Grose, vol. 3. Για τη μετάφραση του δοκιμίου: Ευάγγελος Παπανούτσος (1979), σ. 165-226.

³⁹⁰ David Hume (2006), *Moral Philosophy*, ed. Geoffrey Sayre-McCord, Hackett Publishing Company σ. 294. Ο Hume έχει χρησιμοποιήσει περισσότερους από είκοσι Ρωμαίους και Έλληνες συγγραφείς για την ολοκλήρωση της Ιστορίας της Αγγλίας. Βλέπε: Peter Loftson (2012), «Hume and Ancient Philosophy», σ. 767.

Συμπληρώνοντας τον συλλογισμό, θεωρώ, πως δεν είναι ασυνεπείς στις μεθοδολογικές αρχές του Hume οι ιστορικές πεποιθήσεις του Πλούταρχου. Ο Hume σαφώς και είχε διαβάσει τον Θησέα, όπως και όλους τους *Βίους*, και σαφώς ήταν άριστος γνώστης των απόψεων του Έλληνα στοχαστή. Το αν είχε κατά νου το προοίμιο του Πλούταρχου, όταν έγραφε το δικό του προοίμιο, σαφώς επίσης δεν μπορεί να απαντηθεί. Όμως η οφθαλμοφανής ομοιότητα τείνει την εικασία να την μετατρέψει σε βεβαιότητα.

2.3 Χαρακτήρας

Δύο αποφθέγματα, δύο στοχαστές, μία κοινή συνιστώσα· ο Πλούταρχος στο προοίμιο του *Βίου* του *Δημητρίου* αναφέρει πως οι σπουδαίοι άνθρωποι παρουσιάζουν μεγάλες αρετές εκ παραλλήλου με μεγάλες κακίες.³⁹¹ Αντίστοιχα ο Hume στο έργο του *An Enquiry concerning the Principles of Morals*, λέει³⁹² πως μέσα στον κάθε άνθρωπο υπάρχει κάτι από περισσότερι, ενώ ταυτόχρονα υπάρχουν και στοιχεία από λύκο και από ερπετό.

Οι δύο αυτές θέσεις δείχνουν την κοινή αντίληψη των δύο φιλοσόφων για την ανθρώπινη ψυχοσύνθεση. Γνωρίζουν πως η ανθρώπινη φύση δεν είναι μονοδιάστατη και πως ο διττός της χαρακτήρας -κατά περίπτωση-

³⁹¹ Πλούταρχος, *Δημήτριος*, 1.7: «Περιέξει δὴ τοῦτο τὸ βιβλίον τὸν Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ βίον καὶ Ἀντωνίου τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνδρῶν μάλιστα δὴ τῷ Πλάτῳ μαρτυρησάντων ὅτι καὶ κακίας μεγάλας, ὥσπερ ἀρετάς, αἱ μεγάλαι φύσεις ἐκφέρουσι». Στο σημείο αυτό ο Πλούταρχος αναφέρει πως ο συγκεκρισμός δύο ποιότητων στον ίδιο άνθρωπο έχει ειπωθεί από τον Πλάτωνα. Ὄντως στην *Πολιτεία*, στο 491d διαβάζουμε: «ἔχει δὴ οἶμαι λόγον τὴν ἀρίστην φύσιν ἐν ἀλλοτριωτέρα οὖσαν τροφῇ κάκιον ἀπαλλάττειν τῆς φαύλης».

³⁹² David Hume (1751), M 9.4.

βοηθά, προβάλλει, νοηματοδοτεί ή καταστρέφει τον κάτοχό της. Ο χαρακτήρας του καθενός είναι αυτός που ευθύνεται για τις σκέψεις, τις αποφάσεις, τις πράξεις και το μέλλον του. Η άποψη αυτή εκφράζεται μέσω των *Βίων* του Πλούταρχου, όπου σκιαγραφείται ο κάθε ήρωας και γίνεται προσπάθεια ολοσχερούς ανάδειξης του χαρακτήρα του. Ο Hume επίσης στην *Ιστορία* του, συνήθως όταν έχει ολοκληρώσει την παρουσίαση των πράξεων ενός βασιλιά, ή μιας σημαίνουσας προσωπικότητας, κάνει λόγο για τον χαρακτήρα των περιγραφομένων ανθρώπων, που τους οδήγησε στο να πράξουν με τον συγκεκριμένο τρόπο, έναντι κάποιου άλλου.

Ο Πλούταρχος, όπως ειπώθηκε, στους *Βίους Παράλληλους* στέκει με περισσή φροντίδα στην ιστόρηση και στην ανάλυση του χαρακτήρα του κάθε βιογραφούμενου προσώπου. Οι αναφορές ορισμένες φορές αρχίζουν πριν ακόμη γεννηθεί ο ήρωας. Η άριστη ή η ταπεινή καταγωγή, η κοινωνική θέση της οικογενείας, η οικονομική κατάσταση, οι ένδοξοι ή μη πρόγονοι, είναι στοιχεία που μπορούν να συντελέσουν στη διαμόρφωση ενός χαρακτήρα.³⁹³

³⁹³ Και στον *Βίο* του *Κάτωνα* 1.1: «Κάτωνι δὲ τὸ μὲν γένος ἀρχὴν ἐπιφανείας ἔλαβε καὶ δόξης ἀπὸ τοῦ προπάππου Κάτωνος, ἀνδρὸς ἐν δόξῃ καὶ δυνάμει μάλιστα Ῥωμαίων γενομένου δι' ἀρετὴν, ὡς ἐν τοῖς περὶ ἐκείνου γέγραπται, κατελείφθη δὲ γονέων ὀρφανὸς μετ' ἀδελφοῦ Καιπίωνος καὶ Πορκίας ἀδελφῆς», ἀλλὰ καὶ στον *Βίο* του *Αἰμιλίου Παύλου* 2.1-2: «τὸν Αἰμιλίων οἶκον ἐν Ῥώμῃ τῶν εὐπατριδῶν γεγονέναι καὶ παλαιῶν οἱ πλεῖστοι συγγραφεῖς ὁμολογοῦσιν. ὅτι δ' ὁ πρῶτος αὐτῶν καὶ τῷ γένει τὴν ἐπωνυμίαν ἀπολιπὼν Μάμερκος ἦν, Πυθαγόρου παῖς τοῦ σοφοῦ, δι' αἰμυλίαν λόγου καὶ χάριν Αἰμίλιος προσαγορευθεὶς, εἰρήκασιν ἔνιοι τῶν Πυθαγόρα τὴν Νομᾶ τοῦ βασιλέως παίδευσιν ἀναθέντων. οἱ μὲν οὖν πλεῖστοι τῶν εἰς δόξαν ἀπὸ τῆς οἰκίας ταύτης προελθόντων δι' ἀρετὴν, ἦν ἐξήλωσαν, εὐτύχησαν, Λευκίου δὲ Παύλου τὸ περὶ Κάννας ἀτύχημα τὴν τε φρόνησιν ἅμα καὶ τὴν ἀνδρείαν ἔδειξεν» δίνεται μεγάλη σημασία στη γενιά του καθενός. Αντίστοιχα στον *Βίο* του *Θεμιστοκλή* αναφέρεται η ταπεινή καταγωγή του (1.1-2) καὶ στον *Βίο* του *Αριστείδη* (1.1-3) γίνεται ολόκληρη συζήτηση εἰάν ο Αθηναῖος πολιτικός ἦταν εὐπόρος ἢ ὄχι.

Στη συνέχεια περιγράφεται η ευαίσθητη παιδική και εφηβική ηλικία. Στα χρόνια αυτά, η υπό διαμόρφωση προσωπικότητα δέχεται επιδράσεις από το κοινωνικό, οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον. Επιπροσθέτως, το επίπεδο μόρφωσης που έλαβαν οι πρωταγωνιστές, επηρεάζει την ορθή ή μη ανάπτυξη του χαρακτήρα τους. Όμως, παρά τις όποιες εξωτερικές επιδράσεις δέχεται ο κάθε ήρωας, υπάρχει μέσα του ένα σταθερό αμετάβλητο κομμάτι, ένας συμπαγής πυρήνας, που δεν υπόκειται σε αλλαγές· είναι το προσωπικό, χαρακτηριστικό του γνώρισμα. Ίσως -με σύγχρονους όρους- στο σημείο αυτό έγκειται η διαφοροποίηση μεταξύ χαρακτήρα και προσωπικότητας. Ως προς επίρρωση των προαναφερθέντων μνημονεύονται περιστατικά της νεανικής ζωής των ηρώων, ενδεικτικά της ποιότητας και του χαρακτήρα που θα επιδείξουν μεγαλώνοντας.³⁹⁴

Περαιτέρω, η προσέγγιση των πρωταγωνιστών συμπληρώνεται, όταν ώριμοι άντρες πια, με τις αποφάσεις, τις πράξεις και τη συμπεριφορά τους, καθορίζουν και διαμορφώνουν πολιτικές στάσεις, πολεμικές συρράξεις και ιδεολογικές κατευθύνσεις. Μια τελευταία αναφορά, ενδεικτική του χαρακτήρα του καθενός, δίνεται όταν περιγράφονται οι τελευταίες στιγμές τους, όταν ο θάνατος είναι εγγύς και βέβαιος. Ο Αριστείδης, ο δίκαιος πεθαίνει -βάσει κάποιων μαρτυριών- στον Πόντο, όπου έχει πάει να διευθετήσει δημόσιες υποθέσεις, ενώ βάσει κάποιων άλλων, με τιμή και δόξα

³⁹⁴ Χαρακτηριστικός είναι ο Βίος του Αλκιβιάδη που γεμάτος από περιστατικά της νεαρής ζωής του Αθηναίου πολιτικού και στρατηγού, προϊδεάζει για τη μελλοντική του -ως ενήλικα- συμπεριφορά. Φυσικά στον βίο αυτόν, ανατρέπονται και απόψεις της μεγάλης αξίας της μόρφωσης, γιατί παρότι ο Αλκιβιάδης είχε δάσκαλο τον Σωκράτη, δεν τον απέτρεψε -αν και σε ορισμένες περιπτώσεις τον συγκράτησε- από λάθος χειρισμούς και αποφάσεις. Από τις τριάντα εννέα παραγράφους που αποτελούν τον βίο αυτόν, οι πρώτες δεκατρείς ασχολούνται με την παιδική και εφηβική του ηλικία.

στην Αθήνα. Ο Θεμιστοκλής, ο αριβίστας και φιλόδοξος, αυτοκτονεί για να μην προδώσει την πατρίδα του. Οι Αιγύπτιοι αποστατούν και ο μεγάλος βασιλιάς του ζητά το αντίτιμο της φιλευσπλαχνίας και της φιλοξενίας του. Τότε ο νικητής της Σαλαμίνας: «αἰδοῖ τῆς τε δόξης τῶν πράξεων τῶν ἑαυτοῦ καὶ τῶν τροπαίων ἐκείνων, ἄριστα βουλευσάμενος ἐπιθεῖναι τῷ βίῳ τὴν τελευτὴν πρέπουσαν». Με την τελευταία του πράξη σφραγίζεται ο βίος μιας προσωπικότητας τόσο μεγαλόπρεπης και πολυσύνθετης, όσο άνισης και αντιφατικής.

Το ίδιο διαπιστώνουμε και με τον θάνατο του Αλκιβιάδη, που γεμάτος γενναιότητα αλλά και θράσος, υποκύπτει στα εχθρικά ακόντια και ξεψυχά στα χέρια της εταίρας Τιμάνδρας.³⁹⁵ Σύμφυτος ο τρόπος θανάτου με τη ζωή και τον χαρακτήρα τους. Διαφορετικός από τον τρόπο ζωής του είναι ο θάνατος του Αθηναίου ηγεμόνα Περικλή. Στον *Βίο* του είναι χαρακτηριστική η αλλαγή του.³⁹⁶ Ο ρεαλιστής και θετικιστής Περικλής μεταλλάσσεται σε δεισιδαίμονα, στην προσπάθειά του να καταφέρει να γλιτώσει από τη μήνη του λοιμού. Κατά κάποιον τρόπο είναι τυχερός γιατί δεν θα χτυπηθεί με οξύτητα και ορμή αλλά από μια ήπια και ποικιλοτρόπως μεταλλασσόμενη μορφή του. Ο σοφιστικής νοοτροπίας άνδρας που μέχρι τότε περιέπαιζε και ερμήνευε με το κατά πώς του ταίριαζε τα σημάδια των θεών, κλινήρης πια δεν τολμά να τους ζητήσει χάρη. Η φροντίδα για το σώμα και την ψυχή του ανήκει στους γύρω του. Γνωρίζει καλά ποιά είναι το μέλλον του και εναποθέτει τις ελπίδες του στο φυλαχτό, που γυναίκες του κρεμάν στο

³⁹⁵ Για τον τρόπο θανάτου των ηρώων: *Αριστείδης*, 26.1-27.4, *Θεμιστοκλής*, 31. 5 και *Αλκιβιάδης* 39. 1-4.

³⁹⁶ Για την αλλαγή των χαρακτήρων στους πλουτάρχειους βίους: Simon Swain (Spring 1989), «Character Change in Plutarch», σ. 62-68.

λαιμό. Αντικατοπτρίζεται η ελπίδα του ανθρώπου μετουσιωμένη σε ένα κομμάτι πανί, ή ξύλο, ή μέταλλο, ή ότι άλλο. Ο ισχυρός άνδρας έχει φτάσει στο τέλος. Χλευάζοντας τον εαυτό του για την ανάγκη προσφυγής στο υπερφυσικό, δεν παύει να το δέχεται και να στηρίζει επάνω του ελπίδες σωτηρίας.³⁹⁷

Σε αδρές γραμμές αυτός είναι ο «χρονολογικός» τρόπος παρουσίασης των ηρώων του. Ο Πλούταρχος εκμεταλλευόμενος μικρά στοιχεία, ασήμαντες ενδείξεις και αβέβαια σημάδια, καταφέρει και σκιαγραφεί ολοκληρωμένα πορτρέτα.³⁹⁸ Κάθε φανέρωμα, κάθε πράξη, για τον Βιοωτό είναι δηλωτική του χαρακτήρα του ατόμου. Για τον λόγο αυτόν, προβάλλει ολοζώντανα μπροστά μας τα βιογραφούμενα πρόσωπα, δείχνοντας τα θετικά και τα αρνητικά τους στοιχεία, φωτίζοντας κάθε πτυχή του χαρακτήρα τους, καθιστώντας τα συμπαθή ή αντιπαθή και βάζοντας τον αναγνώστη σε διαδικασία ηθικής αποτίμησης του καθενός από αυτά.

Οι σελίδες των *Βίων* είναι διάσπαρτες με περιστατικά της ζωής των ηρώων, με γεγονότα που τους σημάδεψαν, με επεξηγήσεις που ερμηνεύουν τις πράξεις τους, με στοιχεία που διαφωτίζουν τον χαρακτήρα τους, και με διευκρινίσεις που καθιστούν κατανοητές τις επιλογές τους. Ο Hume, όταν συνέγραφε την *Ιστορία της Αγγλίας*, είχε υπόψη του τους πλουτάρχειους βίους και το πώς παρουσιάζονται σε αυτούς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κάθε ηγεμόνα, άρχοντα, πολιτικού ή στρατιωτικού. Γνώριζε τον τρόπο γραφής του Βιοωτού στοχαστή, τρόπο που και ο ίδιος αξιοποίησε για την περιγραφή των δικών του ηρώων.

³⁹⁷ Πλούταρχος, *Περικλής*, 38.1-39.1

³⁹⁸ Henry L. Tracy (Jan. 1942), «Notes on Plutarch's Biographical Method», σ. 213-221.

Έχοντας κατά νου τον ανώτερο συλλογισμό, η *Ιστορία της Αγγλίας* του Hume μπορεί να ερμηνευτεί κάτω από δύο εντελώς ξεχωριστές οπτικές. Η πρώτη οπτική, συνεπής στην ιστορική επιστήμη, είναι αυτή της αφήγησης, της κριτικής και της παράθεσης των γεγονότων. Οι αποφάσεις, τα βουλεύματα, τα διατάγματα, οι συρράξεις, οι πόλεμοι, οι νόμοι, το εμπόριο, οι κοινωνικές τάξεις, οι συνθήκες διαβίωσης, η κοινωνική και οικονομική κατάσταση, η εσωτερική και η εξωτερική πολιτική αφορούν στον ιστορικό τρόπο προσέγγισης. Εξάλλου ο Hume είναι ένας από τους πρώτους που έθεσε και ακολούθησε την επιστημονική μέθοδο για την ιστοριογραφία.³⁹⁹

Από την άλλη μεριά, υπάρχει και η ανάπτυξη ενός είδους βιογραφίας μέσα στις σελίδες του Σκώτου φιλοσόφου.⁴⁰⁰ Ο Hume επιχειρεί να παρουσιάσει τον χαρακτήρα όλων των προσωπικοτήτων που κυβέρνησαν το νησί ή επηρέασαν τους βασιλείς στον τρόπο διακυβέρνησης ή στις αποφάσεις τους.⁴⁰¹ Όσο πιο πίσω γυρίζουν τα έτη, οι περιγραφές γίνονται

³⁹⁹ Ο Ernest C. Mossner λέει πως οι ιστορικές αρχές του Hume έγκεινται στο ότι πρέπει ο ιστορικός να βασίζεται σε τεκμήρια. Να έχει κριτική στάση απέναντι στις πηγές του. Να μην επιδιώκει μια απλή παράθεση των γεγονότων, αλλά να προβαίνει και σε μια ερμηνευτική προσέγγιση, να αναζητά τις αιτίες τους και τα κίνητρα των πράξεων. Να είναι ανοιχτόμυαλος, σκεπτικιστής και ανεκτικός σε ότι ακούει, μαθαίνει και επεξεργάζεται. Ernest C. Mossner (Sep. 1941), «An Apology for David Hume, Historian», σ. 661-663.

⁴⁰⁰ Ο Wootton, στο άρθρο του «David Hume, The Historian», σ. 281-312. (David F. Norton (1993), *The Cambridge Companion to Hume*), τονίζει πως η *History of England* έχει μια άλλη οπτική. Την οπτική ενός νέου κοινού, που δεν είναι ούτε αρχαιοπληκτο, ούτε πολεμοχαρές. Επομένως θέλει να ξανακούσει τις παλιές ιστορίες με έναν νέο τρόπο. Με τον τρόπο της ανερχόμενης αστικής τάξης, που συναθροιζόταν στα σαλόνια της εποχής και από τη θέση ενός «έξυπνου θεατή», ξανάκουγε τα παλιά ρηθέντα.

⁴⁰¹ Στην παρουσίαση του κάθε βασιλιά ή του κάθε πολιτικού άντρα υπάρχει και ένα κεφάλαιο συνήθως προς το τέλος των γεγονότων, όπου τιτλοφορείται με τον

λιγότερο αναλυτικές και δεν φέρουν πολλά στοιχεία για τον χαρακτήρα των ηγεμόνων. Από τις αρχές όμως του 16^{ου} αιώνα και από την ανάληψη της εξουσίας από τον Henry τον Ζ,⁴⁰² τον πρώτο μονάρχη του οίκου των Tudor, οι διηγήσεις αρχίζουν να γίνονται μακροσκελέστερες και πιο σαφείς.

Ο Henry ο Ζ, μετά από είκοσι τρία χρόνια και οκτώ μήνες παραμονής στον αγγλικό θρόνο, πεθαίνει, αφήνοντας πίσω του μια χώρα ειρηνική, ευνομούμενη και απαλλαγμένη από εμφύλιες διαμάχες και εσωτερικές αναταραχές. Προσηνής με τον λαό του και θετικός με τους ξένους, φτάνει σε σημείο δόξας γιατί τον ευνόησε ο χαρακτήρας του. Ο Henry ο Ζ ήταν γεμάτος σθένος, φιλοπονία αλλά και αυστηρότητα. Μελετούσε με προσοχή κάθε σχέδιο πριν προβεί στην υλοποίησή του, ήλεγχε τους ευγενείς και εφήρμοζε σωστούς και δίκαιους νόμους. Και αυτά είναι τα στοιχεία που τον έκαναν τόσο σημαντικό.

Συνεχίζοντας την εξιστόρηση του, ο Hume αναφέρεται εκτενώς στον Henry τον Η, περιγράφοντας την αντιφατική του προσωπικότητα. Είναι ο μονάρχης που με τις επιλογές του οδήγησε στον διαχωρισμό της Αγγλικανικής Εκκλησίας και ήρθε σε σφοδρή διαμάχη και εντέλει σε ρήξη με τη Ρώμη και την παπική εξουσία. Και για όλα αυτά πάλι ευθύνεται ο χαρακτήρας του. Δεκαοκτάχρονος, γεμάτος ζωντάνια, θάρρος, πάθη, ανυπομονησία και χαρά ανεβαίνει στον θρόνο. Χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη νεότητα, αλλά και χαρακτηριστικά που σιγά σιγά αλλάζουν. Δεν μπορεί εύκολα να αποφανθεί κάποιος για τις ποιότητές του.

χαρακτηριστικό τίτλο: «His Character» και συνήθως έπεται του κεφαλαίου «Death of the King».

⁴⁰² Όλα όσα αναγράφονται για τον Henry τον Ζ έχουν αντληθεί από την *Ιστορία της Αγγλίας*, τόμος III, σ. 66-74. (David Hume (1983), *The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688*, Foreword by William B. Todd, 6 vols, Indianapolis).

καλές αλλά και κακές, μεγάλες σε συνύπαρξη με μικρές, ηθικές εκ παραλλήλου με ανήθικες. Καθόλο το χρονικό διάστημα της εξουσίας του, οι ποιότητες του χαρακτήρα του άλλαζαν. Άρρηκτα συνδεδεμένα με τις αλλαγές των ποιοτήτων είναι τα ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Αναλύοντάς τα διαφαίνεται ο χαρακτήρας του ανθρώπου αυτού, αλλά και αναλύοντας τον χαρακτήρα του, ερμηνεύονται και φωτίζονται τα ιστορικά γεγονότα.

Ο Henry ο Η μπορεί να ονομαστεί μεγάλος. Το δικαιολογούν τα όσα πέτυχε και η άνθιση που επέφερε στο εσωτερικό του βασιλείου του, αλλά και η εξωτερική του πολιτική. Είναι ένας μεγάλος βασιλιάς, αλλά δεν είναι ένας καλός βασιλιάς. Ο τυραννικός τρόπος του και η βαρβαρότητα του χαρακτήρα του, τον απομακρύνουν από αυτόν τον χαρακτηρισμό.⁴⁰³ Τα επίθετα που μπορούν να περιγράψουν τον χαρακτήρα του πολλά και αντίθετα μεταξύ τους. Εύστροφος, ηγεμονικός, θαρραλέος και άφοβος, αλλά ταυτόχρονα σκληρός και ανελέητος. Δεν συγχωρούσε και δεν ξεχνούσε. Τα κακά χαρακτηριστικά του πολλά· βίαιος, σκληρός, άπληστος, άδικος, πείσμων, αλαζόνας, μισαλλόδοξος. Συγχρόνως ειλικρινής, κοινωνικός, γενναίος, φιλελεύθερος, με δυνατά αισθήματα φιλίας σύντομου και περιορισμένου χρόνου. Αυτή η τόσο αντικρουόμενη προσωπικότητα κυβέρνησε την Αγγλία για τριάντα επτά χρόνια και εννέα μήνες και ολοκλήρωσε τη διαδρομή της στον παρόντα κόσμο ανησυχώντας για τον μέλλοντα.⁴⁰⁴

⁴⁰³ Αναφέρεται επακριβώς: «του εξασφαλίζουν σε κάποιο βαθμό τον τίτλο του «μεγάλου» ηγεμόνα, τη στιγμή που η τυραννία που ασκούσε και η βαρβαρότητά του αποκλείουν τον χαρακτηρισμό του ως «αγαθού». (*The History of England* (1983), τόμος III, σ. 322).

⁴⁰⁴ Τα στοιχεία και οι πληροφορίες που αναφέρονται στον Henry τον Η έχουν αντληθεί από την *The History of England* (1983), τόμος III, σ. 318-323.

Πιστεύω πως ο Hume περιγράφει τόσο αναλυτικά την προσωπικότητα του Henry του Η, γιατί θεωρεί έως ένα σημείο, ότι εξαιτίας αυτής έχουν συμβεί τα όσα θετικά και τα όσα αρνητικά στα χρόνια διακυβέρνησής του. Αναπόφευκτα έρχεται στον νου η σχέση χαρακτήρα ηρώων και επιπτώσεων στη διακυβέρνηση, που παρουσιάζεται στους πλουτάρχειους *Βίους*.

Συνεχίζει, κάνοντας λόγο για τον Edward τον ΣΤ,⁴⁰⁵ που παρά τη βραχεία ζωή του, διακυβέρνησε με τρόπο απλό και ήσυχο. Στις τελευταίες σελίδες που αναφέρεται σ' αυτόν, περιγράφει αναλυτικά την πορεία της αρρώστιας του και την κάθε αποτυχημένη προσπάθεια ανάνηψης. Λίγο πριν ολοκληρώσει την εξιστόρηση των ετών της βασιλείας του, κάνει λόγο για τον αξιαγάπητο χαρακτήρα του και για τις πραγματικές αρετές που τον συνόδευσαν· την ήπια διάθεσή του, τη φιλομάθεια, την ορθή κριτική του σκέψη και τα αισθήματα ισότητας και δικαιοσύνης. Όλα τα θετικά του χαρακτηριστικά αναπτύχθηκαν και στολίστηκαν από την αυστηρή και ολοκληρωμένη εκπαίδευση, που δέχτηκε από πολύ μικρή ηλικία.

Πολύ μεγάλη εκτίμηση και σεβασμό τρέφει ο Hume στη Λαίδη Jane Grey.⁴⁰⁶ Την θαυμάζει για την καθαρότητα του μυαλού της, τη φιλομάθειά της και το οξύ της πνεύμα. Για να δείξει την ποιότητα του χαρακτήρα της αναφέρει ένα περιστατικό, που τον έχει εντυπωσιάσει, διασωσμένο από τον Roger Ascham, δάσκαλο της Elizabeth. Ενώ όλη η οικογένειά της διασκεδάζε κυνηγώντας στο πάρκο, η Λαίδη Grey κάθονταν μόνη της και διάβαζε

⁴⁰⁵ Οι πληροφορίες για τον Edward τον ΣΤ είναι από την *The History of England* (1983), τόμος ΙΙΙ, σ. 395-399.

⁴⁰⁶ Οι πληροφορίες που αναφέρονται στην Jane Grey βρίσκονται στην *The History of England* (1983), τόμος ΙΙΙ, σ. 400-403.

Πλάτωνα, συγγραφέα που της έδινε ιδιαίτερη ευχαρίστηση.⁴⁰⁷ Αφοσιωμένη στις καλές τέχνες και στη λογοτεχνία, δεν αντιμετώπισε την άνοδό της στο θρόνο με χαρά. Άνοδος βραχεία, γιατί μετά από εννέα μέρες, καθαιρέθηκε και αργότερα εκτελέστηκε από την Mary την Α.

Το κυριότερο μέλημα της Mary της Α, ήταν η προσπάθεια επαναφοράς του καθολικισμού στη γηραιά Αλβιόνα. Οι πρακτικές της σκληρές και ανηλεείς, την κατατάσσουν στις πιο σκαιές μορφές του αγγλικού θρόνου. Τα στοιχεία του χαρακτήρα της και αυτά αρνητικά: ισχυρογνώμων, θρησκόληπτη, σκληρή, κακεντρεχής, εκδικητική και τυραννική. Ίσως το μόνο της θετικό χαρακτηριστικό να είναι η ειλικρίνεια. Για τις τελευταίες όμως ώρες της ζωής της, ο Hume επιχειρεί ένα ψυχογράφημα σχεδόν συγκινητικό. Παρουσιάζει μια μεσήλικα και φοβισμένη γυναίκα να έχει εναποθέσει τις ελπίδες της για διαδοχή σε μια ψεύτικη εγκυμοσύνη αντί της φροντίδας της υδρωπικίας που τη βασάνιζε, να ανησυχεί για το θρησκευτικό μέλλον της χώρας, να λυπάται για την απώλεια του Καλαί, να στεναχωριέται για την απουσία του συζύγου και να αγωνιά για τη μελλοντική άνοδο στον θρόνο της ετεροθαλούς της αδερφής. Όλες οι μελαγχολικές σκέψεις την κατέτρωγαν και την οδήγησαν σ' έναν συνεχόμενο πυρετό, απ' τον οποίο τελικά πέθανε μετά από έξι σχεδόν έτη βασιλείας.⁴⁰⁸

⁴⁰⁷ Τον ίδιο θαυμασμό εκφράζει και ο Πλούταρχος για τον Θεμιστοκλή, στον ομώνυμο Βίο. Στο 2.1 αναφέρει: «ἐν γὰρ ταῖς ἀνέσεσι καὶ σχολαῖς ἀπὸ τῶν μαθημάτων γινόμενος οὐκ ἔπαιζεν οὐδ' ἔρραθύμει, καθάπερ οἱ λοιποὶ παῖδες, ἀλλ' εὐρίσκετο λόγους τινὰς μελετῶν καὶ συνταττόμενος πρὸς ἑαυτόν».

⁴⁰⁸ Όλα τα στοιχεία έχουν αποτυπωθεί στον ΙΙΙ τόμο της *The History of England* (1983), σ. 459-464.

Ο IV τόμος είναι αφιερωμένος στην τελευταία μονάρχη του οίκου των Tudor· την Elizabeth την Α. Τα σαράντα τέσσερα έτη βασιλείας της, ήταν καθοριστικά για την Αγγλία όχι μόνο γιατί ενεπλάκη σε μάχες, άρχισε τα αποικιοκρατικά ταξίδια, ανέπτυξε το εμπόριο αλλά και γιατί γνώρισε η χώρα μεγάλη καλλιτεχνική άνθιση. Όμως εκτός από ηγεμόνας η Elizabeth ήταν ένας ανθρώπινος χαρακτήρας, που θαύμαζε ο Hume και με περισσό ενδιαφέρον επιχειρεί να τον περιγράψει και να καταγράψει τις τελευταίες του στιγμές.

Η μελαγχολία είχε κυριεύσει τη βασίλισσα τον τελευταίο καιρό της ζωής της. Την αιτία της βαθιάς της λύπης άλλοι την αποδίδουν στον δύσκολο εννεαετή πόλεμο της Αγγλίας με την Ιρλανδία, άλλοι στην ανησυχία της ως προς τη διαδοχή της και άλλοι στις διάφορες μηχανορραφίες που συντελούνταν στην αυλή της. Ο Hume όμως τείνει σε μια πιο ρομαντική εξήγηση. Η ανίατη θλίψη της προερχόταν από τις τύψεις και τη στεναχώρια για την εκτέλεση του ευνοούμενού της κόμη του Έσσεξ, για την οποία η ίδια ευθυνόταν. Αποστερούμενη κάθε θέληση για ζωή, οδηγήθηκε σε έναν ληθαργικό ύπνο και στις 24 Μαρτίου του 1603, στο εβδομηκοστό έτος της ηλικίας της πέθανε, γεμίζοντας εκείνο το βράδυ όλη την Ευρώπη ένα σκοτεινό σύννεφο.

Όμως η Elizabeth ήταν μια μεγάλη προσωπικότητα. Μια προσωπικότητα που -ακριβώς επειδή ήταν μεγάλη- είχε πολλούς θαυμαστές και πολλούς επικριτές. Είχε σθένος, σταθερότητα, μεγαλοψυχία, διεισδυτικότητα πνεύματος, επαγρύπνηση για την κάθε υπόθεση, θάρρος, τόλμη, ψυχραιμία. Είχε όλα τα χαρακτηριστικά που αρμόζουν σε έναν ηγεμόνα. Φυσικά είχε και αρνητικά στοιχεία στον χαρακτήρα της, όπως

υπερβολική αυστηρότητα, υπεροψία, ανειλικρίνεια σε πολλές των περιπτώσεων και λαχτάρα για θαυμασμό.

Η αγάπη της όμως για την Αγγλία, η φιλοδοξία της και οι προσπάθειές της να την καταστήσει κυρίαρχο κράτος σε όλη την Ευρώπη, να της προσκομίσει αποικίες και πλούτη και να την καθιερώσει ως τη μεγαλύτερη εμπορική δύναμη, ήταν τόσο έντονες. Πέρα από τον στίβο της πολιτικής και των σχέσεων, η Elizabeth έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για τις τέχνες και τα πνευματικά επιτεύγματα και στάθηκε αρωγός κάθε προσπάθειας. Το σύνολο των ενεργειών της καθόλη τη διάρκεια της βασιλείας της, την κατατάσσει στους μεγαλύτερους ηγεμόνες της χώρας.⁴⁰⁹

Με τον θάνατο της Elizabeth το στέμμα πέρασε εύκολα από τον οίκο των Tudor στον οίκο των Stuart. Ο επόμενος βασιλιάς του αγγλικού θρόνου δεν έχει τίποτα από τη λάμψη της προκατόχου του. Ο γιος της Mary Stuart, ο τριανταεπτάχρονος James ο ΣΤ της Σκωτίας ή Α της Αγγλίας,⁴¹⁰ ανεβαίνει στον θρόνο και ενώ είναι αυτός που ενώνει τα δύο βασίλεια της Αγγλίας και της Σκωτίας, δεν μνημονεύεται για κάποια άλλη αξιόλογη ενέργεια. Κανένα μεγαλείο δεν τον ακολουθεί, καμιά λαμπρότητα δεν του αποδίδεται. Εξωτερικά χαρακτηρίζεται χοντρός και άσχημος, και ως προς τα πνευματικά του χαρίσματα θεωρείται μορφωμένος, αλλά χαζός.

Πολλά σημαντικά γεγονότα συνέβησαν στα χρόνια διακυβέρνησής του και δημιούργησαν έκρυθμες καταστάσεις,⁴¹¹ στις οποίες δεν μπόρεσε να

⁴⁰⁹ Τα στοιχεία που περιγράφουν τη βασίλισσα Elizabeth την Α βρίσκονται στον IV τόμο της *The History of England* (1983), σ. 349-353.

⁴¹⁰ Η περιγραφή του James του Στ και των διαφόρων γεγονότων που συνέβησαν στα χρόνια της βασιλείας του, βρίσκονται στον V τόμο της *The History of England* (1983), σ. 118-123.

⁴¹¹ Η συνωμοσία της πυρίτιδας το 1604 και η διάσωση την τελευταία στιγμή των εκπροσώπων της Βουλής, η διάλυση του κοινοβουλίου, η απομάκρυνση του σώφρονα Bacon από την

κυριαρχήσει. Ο χαρακτήρας του επιπροσθέτως δεν τον βοήθησε στην επιβολή των επιθυμιών του. Ήταν ένας αδύναμος βασιλιάς, που ουσιαστικά είχε αφήσει την εξουσία σε άλλους.

Ο Hume γράφει πως ο περίεργος χαρακτήρας του, ακόμη συζητιόταν στις μέρες του. Η κατοχή των αρετών γινόταν με έναν πολύ ιδιόρρυθμο τρόπο. Οι αρετές του συνόρευαν πάντα με τις κακίες. Η γενναιοδωρία του πλησίαζε τη σπατάλη, η φιλομάθειά του τη σχολαστικότητα, η φιλειρηνική διάθεσή του τη μικροψυχία και η σοφία του την πονηριά. Τη χρονιά που πέθανε ένας κομήτης εμφανίστηκε στον ουρανό και οι άνθρωποι το θεώρησαν θεόσταλτο σημάδι.⁴¹²

Στη συνέχεια του ίδιου τόμου αφιερώνει πολλές σελίδες ⁴¹³ στην περιγραφή του Charles του Α και τη διαμάχη του με τον Oliver Cromwell. Ο Charles ο Α ανεβαίνει στον θρόνο μετά τον θάνατο του πατέρα του James του ΣΤ. Παντρεύεται την Henriette Marie, κόρη του Henry του Δ της Γαλλίας. Η Henriette Marie φέρνει στην αγγλική αυλή ολόκληρη ακολουθία από την πατρίδα της και εμμένει στο θρήσκευμά της που είναι ο καθολικισμός. Η επιρροή της στον Charles είναι σημαντική. Αρχίζουν να δημιουργούνται ρωγμές στον βασιλικό θώκο προερχόμενες από τα θρησκευτικά ζητήματα, από την αλόγιστη φορολογία αλλά και από την άποψη που πρέσβευε ο βασιλιάς ότι κυβερνούσε έλέω θεοῦ. Διαλύει και ανασυγκροτεί τη βουλή αρκετές φορές. Ο λαός αρχίζει να δυσανασχετεί και εντέλει τον οδηγεί στο

πρωθυπουργία, η παράδοση στους Ισπανούς του Walter Raleigh το 1618 και η αντίδραση των Άγγλων γιατί τον θεωρούσαν τον ήρωα, ήταν μερικά από αυτά τα συμβάντα.

⁴¹² Κάτι αντίστοιχο περιγράφει και ο Πλούταρχος, μετά τη δολοφονία του Καίσαρα: επτά νύχτες μετά από τη σφαγή του φάνηκε στο στερέωμα λαμπρός, ο μεγάλος κομήτης και μετά πάλι χάθηκε. Πλούταρχος, *Καίσαρ*, 68.3-5.

⁴¹³ Και πάλι η περιγραφή είναι από την *The History of England* (1983), τόμος V, σ. 97-123.

δικαστήριο, με την κατηγορία της τυραννικής διακυβέρνησης, των προδοτικών και κακόβουλων σχεδίων κατά του κοινοβουλίου και της προδοσίας και εχθρότητας εναντίον της Κοινοπολιτείας.

Εκτενώς αναφέρεται ο Hume στη δίκη αλλά και στην καταδίκη του βασιλιά. Η εκτέλεσή του για έσχατη προδοσία το 1649, είναι ένα γεγονός, που δύσκολα γίνεται αποδεκτό, γιατί είναι συνδεδεμένο με την κατάργηση της μοναρχίας και την ανακήρυξη ενός τύπου δημοκρατίας, της επονομαζόμενης Κοινοπολιτείας. Όμως εκείνη την ύστατη στιγμή ο Charles έδειξε όλο το μέγεθος του χαρακτήρα του, που δεν είχε αφήσει όλα τα έτη της βασιλείας του να διαφανεί. Με μεγάλη ψυχραιμία και αξιοπρέπεια, απέρριψε την εξουσία του δικαστηρίου και αρνήθηκε να υποβάλει τον εαυτό του στη δικαιοδοσία αυτού. Ήταν ήπιος και σταθερός. Εξέφρασε την άποψή του χωρίς ενδοιασμούς και φόβους και κατάφερε να συγκινήσει το ακροατήριο. Όμως η καταδίκη του ήταν βεβαία. Τις τρεις ημέρες που πέρασαν έως την εκτέλεσή του, τις πέρασε ήρεμος, έχοντας συντροφιά τα βιβλία του.

Ο Hume γίνεται γλαφυρός στην περιγραφή των τελευταίων στιγμών του Charles. Όταν η οικογένειά του ήρθε να τον αποχαιρετήσει, με γλυκύτητα διακήρυξε την αγάπη του για τη βασίλισσα, συμβούλεψε την κόρη του και κράτησε στα χέρια του με στοργή τον μικρό του γιο. Ενώ το ικρίωμα κατασκευαζόταν αυτός κοιμόταν ήρεμος. Και όταν στάθηκε επάνω του, συγχώρεσε τους υπεύθυνους του θανάτου του, άπαντες τους εχθρούς του και ολόκληρο το έθνος. Το μέλημά του εκείνη την ώρα ήταν η παραλαβή του αιωνίου στέμματος αντί του φθαρτού και η τελευταία του λέξη, η λέξη remember, δημιούργησε πολλές κατοπινές συζητήσεις.

Και του Charles του Α ο χαρακτήρας ήταν μικτός. Οι αρετές του κυριαρχούσαν πάνω από τα ελαττώματά του και πολλές από αυτές αξίζουν επαίνου. Ευχάριστος και μελαγχολικός, στιβαρός και ευσταλής ως προς την εξωτερική του εμφάνιση, ήταν έντιμος και ειλικρινής ως προς τις προθέσεις του. Εν αντιθέσει με τον Henry τον Η, ο Charles ήταν ένας καλός βασιλιάς. Δεν ήταν όμως μεγάλος. Δεν του άρμοζε η εποχή του και δεν κατάφερε να κατανοήσει τον λαό, του οποίου ορίστηκε ανώτατος πολιτικός και στρατιωτικός άρχοντας. Νομίζω πως ως προς τη μορφή του Charles του Α, ίσως και να μεροληπτεί ο Hume, γιατί ο βασιλιάς αποτελεί μια μεγάλη του συμπάθεια.

Δεν τον συμπαθεί μόνο ο Hume, αλλά και πολλοί συγγραφείς του 18^{ου} αιώνα, γιατί στα μάτια τους ο Charles φαντάζει ως ένας σύγχρονος Στωικός, που αγόγγυστα πηγαίνει να συναντήσει τον θάνατο. Ο συναισθηματικός αυτός ήρωας γεννήθηκε ακατάλληλη στιγμή, γιατί με τις ποιότητες που κατείχε θα γινόταν καλός βασιλιάς σε οποιαδήποτε άλλη εποχή, εκτός από την εποχή που έζησε.⁴¹⁴

Στον VI και τελευταίο τόμο της ιστορίας του περιγράφει την προσωπικότητα του Oliver Cromwell, του Charles του Β και του James του Β. Ο Hume άσκησε αρνητική κριτική για όλο το χρονικό διάστημα που η Αγγλία έμεινε χωρίς βασιλιά, καθοδηγούμενη από τον Cromwell. Αφού ασχολήθηκε με τα πρώτα του χρόνια και με την άνοδό του, τις πολιτικές του πράξεις και την κατοχή της εξουσίας, εξέτασε και την προσωπικότητά του.⁴¹⁵ Σχολίασε τις μέτριες σπουδές του, παρότι η οικογένειά του είχε μια σχετική οικονομική

⁴¹⁴ J. C. Hilson (1980), «Hume: The Historian as Man of Feeling», σ. 98-102.

⁴¹⁵ *The History of England* (1983), τόμος VI, σ. 55-119

άνεση και επικεντρώνεται στον πουριτανικό ⁴¹⁶ και ηθικολογικό του χαρακτήρα. Η εξωτερική του εμφάνιση ταίριαζε με την εσωτερική. Αρχικά ήταν ένα άχαρο πρόσωπο, με ακατάστατο ντύσιμο και χωρίς καμία ρητορική ικανότητα, προσηλωμένο στο κόμμα των ζηλωτών. Στο τεσσαρακοστό τρίτο έτος της ηλικίας του γίνεται στρατιωτικός κι η αυστηρή πειθαρχία της στρατιωτικής ζωής συμβαδίζει με το άτεγκτο του χαρακτήρα του και τη θρησκοληψία. Η αυστηρότητα και η συνέπεια είναι τα χαρακτηριστικά, που τον κάνουν πιστευτό στον λαό και τον καθιστούν ηγέτη του για πέντε χρόνια.

Ο Cromwell ήταν φιλόδοξος, επιδέξιος ανιχνευτής ανθρωπίνων χαρακτήρων, παράλογος, οξύς και φανατικός. Ο Hume αναρωτιέται πως είναι δυνατόν ένα πρόσωπο κατά τα πάντα μέτριο να καταλύσει ολόκληρη βασιλεία; Την απάντηση την βρίσκει στον στρατό. Ο στρατός τον έκανε πολύ σπουδαίο, γιατί απευθύνεται σε άτομα με χαμηλό πνευματικό επίπεδο. Ένα επιπλέον σημείο που σχολιάζει ο Hume, είναι η σχέση του Cromwell με τη μητέρα του. Ορφανός από μικρός, την είχε πάντα πλάι του. Αυτή του συμπαραστάθηκε και είδε όλη την πορεία ανόδου του και ήταν αυτή που σε κάθε θόρυβο νόμιζε ότι τον δολοφόνησαν και ζούσε σε συνεχή αγωνία.

Υπάρχει ενός τύπου παράλληλη εξιστόρηση του Cromwell και του Charles. Εξιστόρηση που θυμίζει τους αρνητικούς⁴¹⁷ *Βίους* του Πλούταρχου, όπου δύο ήρωες, εκ διαμέτρου αντίθετοι, μοιράζονται πολλά κοινά στοιχεία.

⁴¹⁶ Η λέξη πουριτανός, συνεχίζει ο Hume, προέρχεται από τη λέξη pure, που σημαίνει καθαρός και αγνός. Ο Cromwell θεωρούσε πως όλοι στην Αγγλία πρέπει να έχουν μια αγνή και καθαρή ψυχή και να ζουν σύμφωνα με τα γραπτά της *Βίβλου*.

⁴¹⁷ Ως αρνητικά στον Πλούταρχο θεωρούνται τα ζεύγη των *Βίων* των *Νικία - Κράσσου*, *Κοριολανού - Αλκιβιάδου*, *Δημητρίου - Αντωνίου* και *Πύρρου - Μαρίου*, χωρίς όμως ο χαρακτηρισμός αυτός να είναι απόλυτος.

Αν ο Charles ήταν ο καλός ήρωας, ο Cromwell από την άλλη ήταν ο φαύλος και ο γελοίος. Χειριστικός με τους ανθρώπους, κακός, και οπορτουνιστής, άρπαξε την ευκαιρία και αυτή τον ανέδειξε. Μόνο εκείνη την εποχή μπορούσε ο Cromwell να πετύχει, εν αντιθέσει με τον Charles. Ο απρεπής τρόπος συμπεριφοράς, ο αδιαπαιδαγώγητος χαρακτήρας του Cromwell και η άσχημη σχέση με την οικογένειά του, έρχονται σε αντίθεση με τη λεπτότητα και την καλλιέργεια του Charles και τους ζεστούς οικογενειακούς δεσμούς.⁴¹⁸ Σε γενικές γραμμές τον θεωρούσε επίβουλη προσωπικότητα και χάρηκε με την παλινόρθωση της μοναρχίας, που έγινε μόλις δύο χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1660.

Την χρονιά εκείνη την εξουσία πήρε ο Charles ο Β,⁴¹⁹ γιος του εκτελεσθέντος βασιλιά. Όταν ανέβηκε στον θρόνο, στο τριακοστό έτος της ηλικίας του, ήταν ένας καλοσχηματισμένος νέος, γεμάτος ευγένεια, αγαπητός σε όλους, εύθυμος και καλός συνομιλητής. Έχοντας συνηθίσει στην εξορία να ζει ανάμεσα στα άτομα του περιβάλλοντός του ως απλός άνθρωπος και όχι ως μονάρχης, είχε διαμορφώσει έναν τρόπο απλό και προσηνή, που τον διατήρησε, ακόμα και όταν ανέβηκε στον θρόνο. Γενναϊόδωρος εραστής, αγαπημένος αδελφός, επιεικής πατέρα, αγαθός άρχοντας, ουδέποτε δεν συνδέθηκε με τους υπουργούς ή τους αυλικούς του με ειλικρινή αγάπη. Δύσπιστος ως προς τις προθέσεις τους, θεωρεί ότι το μοναδικό τους κίνητρο είναι το προσωπικό συμφέρον.

Ο χαρακτήρας του όμως δεν αποτελούνταν μόνο από θετικές ποιότητες. Είχε ροπή και προς κατώτερα συναισθήματα, τα οποία όμως μετρίαζε χάρη

⁴¹⁸ J. C. Hilson (1980), «Hume: The historian as Man of Feeling», 103-104.

⁴¹⁹ Και για τον χαρακτήρα του Charles του Β, τα στοιχεία έχουν αντληθεί από την *The History of England*(1983), τόμος VI, σ. 155-189 και 408-448.

στα ανώτερα. Η έμφυτη, για παράδειγμα, χλευαστική του διάθεση, μετριοζόταν από την καλή του ανατροφή και η ροπή του προς τη σάτιρα από το εκλεπτυσμένο του πνεύμα. Ήταν επιπόλαιος, αμελής ως προς τα συμφέροντα του έθνους με μια μυστηριώδη και ανεξήγητη προσήλωση στη Γαλλία. Θεωρούσε τους Γάλλους χαρούμενους, εύθυμους, ευγενικούς και κομψούς και καθοδηγείτο από ένα είδος εθνικής προκατάληψης.

Μετά τον θάνατο του Charles του Β την εξουσία λαμβάνει ο αδερφός του ο James ο Β, που μένει στην εξουσία έως και την ένδοξη επανάσταση του 1688. Μετά την παρουσίαση⁴²⁰ του James του Β, ολοκληρώνεται και η *Ιστορία της Αγγλίας* του David Hume.

Ο James ο Β είχε όλα τα χαρίσματα για να γίνει ο τέλειος μονάρχης. Συμπεριφερόταν άψογα. Σοβαρός, αλλά και δίκαιος με τους εχθρούς του, σταθερός με τους συμβούλους του, επιμελής στα σχέδιά του, θαρραλέος στις επιχειρήσεις, πιστός, ειλικρινής και έντιμος στις συναλλαγές του. Διαχειριζόταν το δημόσιο ταμείο με υποδειγματική λιτότητα, υποστήριζε το εμπόριο και βοηθούσε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας. Όμως παρ' όλες αυτές τις ποιότητες στον χαρακτήρα του δεν έγινε ο τέλειος μονάρχης. Οι θρησκευτικές του πεποιθήσεις και ο δογματικός τρόπος θέασης των ζητημάτων, σε συνάρτηση με μια εμμονική άποψη για το θεόσταλτο της βασιλικής εξουσίας, τον αποστέρησαν από αυτόν τον χαρακτηρισμό.

Με τον James τον Β ολοκληρώνεται ουσιαστικά η παρουσίαση των χαρακτήρων των βασιλιάδων της Αγγλίας. Συνοψίζοντας λοιπόν, διαφαίνεται, ότι για όλα τα προαναφερθέντα πρόσωπα ο Hume προσπαθεί να περιγράψει τον χαρακτήρα τους και να διατυπώσει αξιολογικές κρίσεις.

⁴²⁰ Οι αναφορές για τον James τον Β γίνονται στην *The History of England* (1983), τόμος VI, σ. 449-550.

Το ερώτημα που προκύπτει μετά από όλη την παράθεση των χαρακτηριστικών και των ποιοτήτων των ηγεμόνων της Αγγλίας, είναι το γιατί ο Hume υπήρξε τόσο αναλυτικός ως προς τις περιγραφές του,⁴²¹ γιατί προέβη σε μια τέτοια εξιστόρηση και πού χρησιμεύει αυτή.

Για να μπορέσει να απαντηθεί το ερώτημα, πρέπει να ληφθούν υπόψη κάποια στοιχεία. Κατά πρώτον, στον κόσμο των γραμμάτων του 18^{ου} αιώνα η ιστορία, η βιογραφία και η φιλοσοφία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με έναν λογοτεχνικό τρόπο γραφής.⁴²² Το ιστορικό γεγονός διανθιζόταν από βιογραφικά στοιχεία, από λαογραφικές επισημάνσεις, από παρεκβάσεις και από περιστατικά δευτερεύουσας σημασίας. Ο Hume ακολουθώντας αυτό το λογοτεχνικό πρότυπο γραφής, εντάσσει στην αφήγησή του τη βιογραφία, την πιο ελευθεριάζουσα μέθοδο, έχοντας όμως και άλλες βλέψεις.

Κατά δεύτερον, κρίνοντας ιστορικά πρόσωπα και εκθέτοντας τον χαρακτήρα τους, ακολουθεί μια δεύτερη σημαντική αρχή που είχε θέσει. Δεν μπορεί κάποιος να προβαίνει σε κριτική εάν είναι προκατειλημμένος. Μεταξύ κρίνοντος και κρινόμενου πρέπει να υπάρχει μια απόσταση.⁴²³ Μόνο έτσι ο συγγραφέας θα μπορέσει να διατυπώσει μια σωστή κρίση. Ο Hume με την *Ιστορία της Αγγλίας*, προσπάθησε να δείξει ότι ήταν συνεπής σε αυτές του τις αρχές, που είχαν ειπωθεί αρκετά χρόνια πριν τη συγγραφή της ιστορίας του.

Συναφής με τη δεύτερη παράμετρο και ίσως και να λειτουργεί προσθετικά σε αυτήν, είναι ότι ένας συγγραφέας πρέπει να είναι

⁴²¹ Ακολουθώντας την περιγραφή του Hume για το κάθε ιστορικό πρόσωπο, προσπάθησα να μην μακροηγορήσω και να συμπεριλάβω στο κείμενο μόνο τα απαραίτητα στοιχεία, που περιέγραφαν τον χαρακτήρα του.

⁴²² J. C. Hilson (1980), «Hume: The Historian as Man of Feeling», σ. 93-108.

⁴²³ David Hume, *A Treatise of Human Nature*, T.3.3.1.30.

ενδιαφέρων. Και φυσικά μέσω της απεικόνισης και της ανάλυσης των χαρακτήρων, το ενδιαφέρον των αναγνωστών κρατιέται αμείωτο και αυξανόμενο. Ο ίδιος έχει δηλώσει: Η πρώτη υποχρέωση ενός Ιστορικού είναι να είναι ειλικρινής και αμερόληπτος. Η επόμενη να είναι ενδιαφέρων. Αν δεν πείτε ότι είμαι αμερόληπτος και αν ο Mure δεν λυπηθεί για τον καημένο τον Βασιλιά Charles, θα κάψω όλα τα χαρτιά μου, και να επιστρέψω στη Φιλοσοφία.⁴²⁴

Ένας επιπλέον λόγος παράθεσης και ανάλυσης των ιστορικών προσώπων είναι για να αποδείξει ο συγγραφέας ότι έχει κατανοήσει επαρκώς τον χαρακτήρα τους, γεγονός που του επιτρέπει να τα συνδέει με τα ιστορικά γεγονότα. Συμβάντα του παρελθόντος ίσως να είναι δύσκολο να ερμηνευτούν ή να φαίνονται ασταθή και παράλογα. Όταν όμως είναι γνωστός αυτός που τα προκάλεσε, τότε μπορούν να εξηγηθούν πιο εύκολα. Οι διαφορετικές αποφάσεις, οι ανόμοιες αντιδράσεις και η διαφορετική πορεία του ιστορικού γίνεσθαι –ως ένα σημείο– σχετίζονται και με τον χαρακτήρα του καθενός.

Οπότε όσον αφορά στον χαρακτήρα, αυτή είναι η σημαντική συνεισφορά της ιστορίας. Αποκαλύπτει τις βαθύτερες αιτίες και συνέπειες των παράλογων και ακανόνιστων αλλαγών που επηρεάζουν τη σταθερότητα και την αστάθεια της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Εάν δε, ενταχθούν σε ένα κοινωνικοπολιτικό επίπεδο, αποτελούν ένα σιωπηρό κριτήριο για τις ιστορικές αποφάσεις και τη σημασία τους σε σχέση με τα ιστορικά γεγονότα. Και από την άλλη, όσον αφορά στα γεγονότα, δεν είναι σημαντική η ομοιότητα μεταξύ των γεγονότων και των προσώπων στις

⁴²⁴ *The Letters of David Hume* (1932), ed. John Y. T. Greig, I, 210.

διαφορετικές χρονικές περιόδους, αλλά το εξαιρετικό και το αξιοσημείωτο γεγονός που έχει συνέπειες για τα μετέπειτα ιστορικά δεδομένα.⁴²⁵

Ο πέμπτος και τελευταίος λόγος εστιάζει στην ηθική φιλοσοφία του Hume. Με αδρές γραμμές στην ηθική θεωρία του ο Hume προσπαθεί να δείξει ότι οι πράξεις κινούνται από τα πάθη και όχι από τη λογική, η οποία δεν διαδραματίζει παρά μόνο υπηρετικό ρόλο. Κάθε ανθρώπινο αίσθημα, επιθυμία, πάθος, μακράν απέχει της λογικής. Δεν μπορεί να τα επηρεάσει, ούτε να επενεργήσει επάνω τους. Πιο ισχυρά αυτά, την θέτουν στην υπηρεσία τους και την χρησιμοποιούν κατά το δοκούν. Αυτό που πρέπει να επιτευχθεί δεν είναι να επιβληθεί η λογική επί των παθών, αλλά τα ήπια πάθη επί των βίαιων. Να αγωνιστεί η ηθική να απαλλαχθεί όσο μπορεί από κάθε μεταφυσική αρχή και να αποπειραθεί να συλλάβει τους νόμους της εμπειρίας. Σημαντικός άξονας της ηθικής του φιλοσοφίας αποτελεί η θεωρία των παθών και η θεωρία της συμπάθειας. Όπως η γνώση σχηματίζεται από το συνειρμό των ιδεών οι οποίες έχουν την πηγή τους στις αισθητηριακές εντυπώσεις, με ανάλογο τρόπο και η πρακτική θέληση καθορίζεται από την ενέργεια των παθών, τα οποία είναι εντυπώσεις της εσωτερικής αίσθησης.⁴²⁶ Ταυτόχρονα στον κάθε άνθρωπο υπάρχει το συναίσθημα του αλτρουισμού, εφελτήριο σημείο για τη συμπάθεια. Η ένταξη στη θέση του άλλου, η σύμπλευση στη χαρά ή στη λύπη, η προσπάθεια κατανόησης, είναι αυτά που προσδιορίζουν το συναίσθημα της συμπάθειας, βάση κάθε ηθικής μας κρίσης. Αυτά κατά κύριο λόγο καθορίζουν τον τρόπο λειτουργίας, δράσης και συμπεριφορών μας.

⁴²⁵ Spencer K. Wertz (Jul. - Sep. 1975), «Hume, History, and Human Nature», σ. 481-496.

⁴²⁶ Διονύσιος Γ. Δρόσος (2008), *Αρετές και Συμφέροντα*, σ. 521.

Για τον Hume, άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική θεωρία και την αρετή είναι η επιστήμη της ιστορίας. Η ιστορία, πέρα από τη γνώση του παρελθόντος, βοηθάει στο να μεταφερθούν από το παρελθόν οι ηθικοί κανόνες με πιο επίσημο τρόπο στο σήμερα. Φορείς αυτών των ηθικών κανόνων είναι οι χαρακτήρες και οι προσωπικότητες που με τις ενέργειές τους σημάδεψαν το παρελθόν. Ο ιστορικός λοιπόν δεν μπορεί να είσαι αδιάφορος στους καλούς ή στους κακούς χαρακτήρες της ιστορίας.⁴²⁷ Πρέπει να τους εξετάζει και να τους αναλύει.

Αυτήν ακριβώς τη διαδικασία υλοποιεί και στην *Ιστορία* του. Η παράθεση του χαρακτήρα κάθε βασιλιά, κάθε κόμη ή πολιτικού, τον οδηγεί πιο κοντά στην ηθική. Στον κόσμο του οι άνθρωποι είναι πλάσματα αμφιλεγόμενα και μπερδεμένα. Κινούνται από διαφορετικά κίνητρα, έχουν διαφορετικά συναισθήματα και διαφορετικές αντιλήψεις. Όμως κάθε ένα από αυτά τα ιδιαίτερα γνωρίσματά τους, καθορίζει τις πράξεις τους και κατευθύνει τις ενέργειές τους.

Ο Hume προσθέτει και έναν επιπλέον παράγοντα που καθορίζει τις ανθρώπινες ενέργειες. Ο παράγοντας αυτός είναι η ανάγκη. Ο ίδιος δίνει τον ορισμό της.⁴²⁸ Ανάγκη είναι η ομοιομορφία που παρατηρείται στη φύση, όπου παρόμοια αντικείμενα είναι σταθερά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Οπότε, - βάσει αυτής της σύνδεσης- οποιαδήποτε πράξη είναι το αποτέλεσμα κινήτρων, αναγκών και χαρακτήρα. Από μόνη της μια πράξη δεν μπορεί να είναι ούτε καλή, ούτε κακή. Δεν μπορεί να αξιολογηθεί ηθικά, εάν δεν

⁴²⁷ J. C. Hilson (1980), «Hume: The Historian as Man of Feeling», σ. 93-108.

⁴²⁸ David Hume (1777), *Enquiry Concerning Human Understanding*, E 8.18. (σ.82): «the uniformity, observable in the operations of nature; where similar objects are constantly conjoined together».

ληφθούν υπόψη και οι άλλοι παράγοντες· και πρωτευόντως ο χαρακτήρας που βρίσκεται στη ρίζα των πράξεων.

Όσο περισσότερο χρονικό διάστημα ένας χαρακτήρας διατηρεί μια ποιότητά του, τόσο πιο σταθερός και πιο ενάρετος γίνεται. Οι ποιότητες αυτές διακρίνονται σε ανώτερες, που κέντρο τους έχουν τον νου⁴²⁹ και σε κατώτερες που σχετίζονται με το συναίσθημα. Οι μεγάλες και ηγετικές φυσιογνωμίες της ιστορίας διέπονταν από τις ανώτερες ποιότητες.⁴³⁰

Ο Hume ήθελε όλη η ηθική του παρελθόντος να καταστεί οδηγός για τους ανθρώπους που θα διαμόρφωναν τη νέα εποχή που εμφανιζόταν, τον διαφωτισμό. Και η νέα εποχή είχε ανάγκη από ακέραιους και ηθικούς χαρακτήρες, για να θέσει ισχυρά θεμέλια.

Οι μορφωμένοι Σκώτοι άρχισαν να διεισδύουν στα σαλόνια της Ευρώπης και της Αμερικής, έχοντας ως όπλο τους την ιστορία. Ήθελαν να δείξουν πως η κοινωνία των ευτυχισμένων ανθρώπων δεν είναι ουτοπική, αλλά μπορεί να επιτευχθεί. Οι άνθρωποι διαμόρφωναν και διαμορφωνόντουσαν από τα πολιτικά, οικονομικά και πνευματικά επιτεύγματα της εποχής. Προσέγγιζαν αυτό που ο Hume ονόμαζε Επιστήμη του Ανθρώπου. Οι πνευματικές προσωπικότητες της εποχής επιχειρούσαν με επιστημονικό και κοσμικό πνεύμα να βοηθήσουν τους απλούς ανθρώπους να οδηγηθούν στην ευτυχία. Το ζητούμενό τους ήταν ένας ευτυχισμένος κόσμος.⁴³¹

Ολοκληρώνοντας το θέμα του χαρακτήρα, πιστεύω πως η σύνδεση της ηθικής του θεωρίας με την ιστορική επιστήμη, μέσω της ανάπτυξης και

⁴²⁹ David Hume, ό.π., Book III, Part III, Section 11.

⁴³⁰ T574-584.

⁴³¹ Nicholas Phillipson (1981), «The Scottish Enlightenment Porter», από S. Roy σ. 19-23.

παρουσίασης των χαρακτήρων, είναι το σημείο που συσχετίζει τον Hume περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο χαρακτηριστικό με τον Πλούταρχο. Ο T. Duff λέει για τον Χαιρωνέα: «Σκέφτηκε ότι η γνώση του χαρακτήρα των μεγάλων ανδρών του παρελθόντος θα έπρεπε να οδηγήσουν τον αναγνώστη στην προσωπική του ζωή να μιμηθεί την αρετή και αποστραφεί την ανηθικότητα· η μελέτη του παρελθόντος ήταν -ή τουλάχιστον θα έπρεπε να είναι- μια δραστηριότητα ηθικής βελτίωσης».⁴³² Την ίδια ακριβώς αντίληψη είχε και ο Hume.

Για μια τελευταία παρατήρηση δίνεται αφορμή από τον έκτο τόμο της ιστορίας του Hume. Στις αρχές του τόμου και ενώ παρουσιάζει την κατάσταση μετά τη θανάτωση του Charles του Α και την περίοδο της Κοινοπολιτείας, κάνει λόγο για τον James Graham, τον 1^ο μαρκήσιο του Montrose.⁴³³ «Ο ευγενής, γενναίος και καλλιεργημένος άντρας καταθέτοντας με βασιλική εντολή τα όπλα του, αποσύρεται στη Γαλλία και ζει, σε αντίθεση με τη φυσική του προδιάθεση, για κάποιο χρονικό διάστημα χωρίς καμιά δραστηριότητα στο Παρίσι. Εκεί γνωρίστηκε με τον διάσημο Καρδινάλιο του Ρετζ. Αυτός ο διεσδυτικός κριτής τον εξυμνεί στα απομνημονεύματά του ως έναν από εκείνους τους ήρωες, από τους οποίους δεν έχει πλέον παραμείνει τίποτα στον κόσμο, και τους οποίους συναντάμε μόνο στον Πλούταρχο».⁴³⁴

Η μία και μοναδική αναφορά που γίνεται στην *Ιστορία της Αγγλίας* στο πρόσωπο του Πλούταρχου είναι αυτή. Είναι η αναφορά που μιλάει για

⁴³² Timothy Duff (1999), σ. 50.

⁴³³ Ο μαρκήσιος του Montrose διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο τόσο στα θρησκευτικά όσο και στα στρατιωτικά ζητήματα της Αγγλίας μεταξύ των ετών 1640-1650. Για περαιτέρω πληροφορίες υπάρχει το βιβλίο του Mark Napier (1840), *The Life and Times of Montrose*, σ. 416-472.

⁴³⁴ David Hume (1983), *The History of England*, τόμος VI, σ. 20.

τους ήρωες και για τον τρόπο παρουσίασής τους, τόσο από τον καρδινάλιο όσο και από τον Πλούταρχο. Υπό τη μορφή υπόθεσης μπορούν να ειπωθούν κάποιες σκέψεις για την αντίληψη του Hume που απορρέει από την παράγραφο αυτή σχετικά με τη σχέση Πλούταρχου και παρουσίασης χαρακτήρων. Επισημαίνει πως οι ήρωες στον Πλούταρχο είναι ανθρώπινοι χαρακτήρες που στέκουν πολύ υψηλά στο ήθος σε σχέση με τους κοινούς ανθρώπους. Οπότε μπορεί με τον τρόπο αυτόν να εκφράζεται ο θαυμασμός του στους ήρωες αυτούς. Εκτιμώ όμως, πως –με μια δεύτερη ανάγνωση- ο τρόπος γραφής του χωρίου μπορεί να εκληφθεί και ως ενός είδους κριτική στον Χαιρωνέα. Υποδηλώνει πως παρουσιάζει τους ήρωές έξω από τον εδώ κόσμο, εξιδανικευμένους και ωραιοποιημένους. Αναφύονται ως πρωταγωνιστές άλλων μακρινών και σκοτεινών εποχών που με διαφορετικές ικανότητες και δυνάμεις ξεχωρίζουν από τους ήρωες της εποχής του. Είναι περιβεβλημένοι με την αχλή του μύθου και δύσκολα μπορεί να βρεθεί κάποιος σημερινός που να ανταποκρίνεται στην ιδεώδη εκείνη εικόνα του παρελθόντος. Η υπερβολή είναι συνδεδεμένη με την περιγραφή τους. Ο καρδινάλιος, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Hume, έχει σκιαγραφήσει με τον «πλουτάρχειο» τρόπο τον James Graham Montrose. Προεκτείνοντας λίγο τον συλλογισμό, φρονώ, πως ο Hume πιστεύει πως δεν έχουν ο ίδιος και οι περιγραφές των ηρώων του μεγάλη ομοιότητα με τις εξιστορήσεις του Πλούταρχου. Αν ο Πλούταρχος ήταν εκτός κόσμου, ο Hume είναι αγκιστρωμένος στην πραγματικότητα. Είναι ρεαλιστής, προσγειωμένος και σταθερός υπέρμαχος της αλήθειας.

Όμως σοβαρά, πόσο απέχουν οι χαρακτηρισμοί του Πλούταρχου από αυτόν του Hume για τον μαρκήσιο του Monterose; Πόση τελικά είναι η

διαφορά ανάμεσα στους δύο στοχαστές; Η ανάγνωση του κειμένου⁴³⁵ του Hume πληροφορεί ότι: «Έτσι χάθηκε στο τριακοστό όγδοο έτος της ηλικίας του, ο ευγενής μαρκήσιος του Montrose. Ο άνθρωπος του οποίου η στρατιωτική ιδιοφυία και ως προς την αξία της και ως προς τη συμπεριφορά της, είχε λάμψει περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον (άνθρωπο), που είχε εμφανιστεί και στα τρία βασίλεια κατά τη διάρκεια των εμφυλίων διενέξεων. Επίσης, στη νιότη του είχε καλλιεργήσει με επιτυχία τις καλές τέχνες. Οτιδήποτε ήταν κομψό, λεπτό ή ευγενές άγγιζε τη μεγάλη του ψυχή, αλλά δεν ήταν αναίσθητος στις απολαύσεις τις κοινωνικές ή ερωτικές. Ωστόσο κάτι τεράστιο και αχανές χαρακτήριζε τις πράξεις του και τη συμπεριφορά του. Ήταν κυρίως μέσω της ηρωικής προσπάθειας του καθήκοντος που υπέταξε τον νου του ανυπόμονο για ανωτερότητα ακόμη και ισότητα, να αποβληθεί σε τέτοια χωρίς όρια υποταγή στη θέση του μονάρχη του».

Εκτιμώ, πως υπάρχει η ίδια λογική περιγραφής στους δύο στοχαστές. Ήρωες και συμπεριφορές εξεζητημένες μπορούν να γραφούν και από τους δύο. Ίσως η κριτική που ασκεί ο Hume στον καρδινάλιο του Ρετζ να έπρεπε πρώτα να ασκηθεί στον εαυτό του.

2.4 Οι επιστήμες στο προσκήνιο

Ένα τελευταίο ζήτημα που πρέπει να τεθεί για να ολοκληρωθεί η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των δύο φιλοσόφων, είναι το θέμα των φυσικών επιστημών και της επιστήμης γενικότερα έτσι όπως αυτές παρουσιάζονται στα κείμενά τους.

⁴³⁵ David Hume (1983), *The History of England*, τόμος VI, σ. 24-25.

Ο Πλούταρχος,⁴³⁶ ερευνητής με αμείωτη περιέργεια, μέσω των έργων του που έχουν χαρακτηριστεί ως επιστημονικά ⁴³⁷ προσπάθησε να διασαφηνίσει πολλά θέματα και έψαξε τις επιστημονικές εξηγήσεις για τα φυσικά φαινόμενα. Η κοσμοθεωρία του Πλούταρχου είναι έντονα εμπνευσμένη από την πλατωνική οντολογία και επιστημολογία. Έχει υπόψη του την αρχή του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη πως σημείο αφετηρίας της φιλοσοφικής έρευνας είναι το θαυμάζειν,⁴³⁸ στο οποίο οδηγηθήκαμε λόγω έλλειψης εύλογων και λογικών απαντήσεων στα ερωτήματα που ταλάνιζαν την ανθρωπότητα.

Ο ίδιος πιστεύει πως δεν πρέπει να εγκαταλείπεται η προσπάθεια για εύρεση εύλογων απαντήσεων. Οι άνθρωποι οφείλουν να ερευνούν με τη λογική καταστάσεις και φαινόμενα, ταυτοχρόνως όμως να λαμβάνουν υπόψη τους και την κοινή εμπειρία για αυτά, βασιζόμενοι στις μαρτυρίες άλλων ανθρώπων.⁴³⁹

Όλα αυτά τα ζητήματα, που αγγίζουν τον χώρο μιας τεχνικής ή επιστημονικής γνώσης, τα πραγματεύεται στα εννέα βιβλία των *Συμποσιακῶν Προβλημάτων*. Εκεί αναζητάει απαντήσεις για αστρονομικά ζητήματα, για ιατρικά θέματα, για γεωλογικές ανησυχίες και φυσικά

⁴³⁶ Για τη συνολική πραγμάτευση του θέματος: Michiel Meeusen (2014), «Plutarch and the Wonder of Nature. Preliminaries to Plutarch's Science of Physical Problems», σ. 310-341.

⁴³⁷ Konrat Ziegler (1951), 637, 706 και 851–858: επιστημονικά θεωρούνται τα έργα: *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς σελήνης*, *Περὶ τοῦ πρώτου ψυχροῦ*, *Πότερον ὕδωρ ἢ πῦρ χρησιμώτερον*, *Αἷτια φυσικά*, *Συμποσιακῶν προβλημάτων*. Επίσης και σε αρκετούς *Βίους* συζητάει επιστημονικά θέματα: *Κάμιλλος* 6, *Περικλῆς* 6 και 35, *Νικίας*, 23-28.

⁴³⁸ Πλάτων, *Θεαίτητος*, 155d και Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 982b: «διὰ γὰρ τὸ θαυμάζειν οἱ ἄνθρωποι καὶ νῦν καὶ τὸ πρῶτον ἤρξαντο φιλοσοφεῖν».

⁴³⁹ *Συμποσιακῶν προβλημάτων*, 680C-D.

φαινόμενα.⁴⁴⁰ Η στάση προς τις διάφορες απόψεις που κατατίθενται είναι ήπια και μετριοπαθής. Λαμβάνει σοβαρά διάφορες παράξενες ιστορίες κρατώντας μια μέση οδό αποτίμησής τους. Δεν ενστερνίζεται πλήρως τις εξηγήσεις του φαινομένου, αλλά ούτε και τις αρνείται. Η όλη του προσπάθεια έγκειται στην προσπάθεια ορθολογικής εξήγησης.

Μερικές φορές βέβαια παρασύρεται από διάφορες πεποιθήσεις που έχουν μεγάλη λαϊκή απήχηση και είναι δημοφιλείς, λόγω του ότι είναι βαθιά αφοσιωμένος στην παραδοσιακή πίστη των προγόνων και του είναι πολύ δύσκολο να αποδεχτεί κάτι ριζοσπαστικό και πρωτάκουστο. Σύμφυτη με τον χαρακτήρα του είναι και η άποψη πως η βεβαιότητα είναι ανέφικτη σε θέματα που αφορούν στην ανθρώπινη νόηση. Όλη η ερμηνεία των φυσικών φαινομένων και η πίστη στην πρόοδο και την εξέλιξη ισορροπούν μεταξύ της θεϊκής βούλησης και της ανθρώπινης θέλησης. Για τον Πλούταρχο δεν υπάρχει άκαμπτη διαχωριστική γραμμή μεταξύ αυτών των δύο.

Η άποψη αυτή μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, αν αναλυθεί η έκτη παράγραφος από τον βίο του Περικλή. Εκεί παρουσιάζεται ξεκάθαρα ο συγκεκριασμός της λογικής με το υπερφυσικό στοιχείο. Συνυπάρχουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις που ερμηνεύουν το ίδιο φαινόμενο και που γίνονται και οι δύο το ίδιο αποδεκτές, χωρίς να μπορεί να προκριθεί η μία έναντι της άλλης.

Στις γραμμές αυτές⁴⁴¹ ο φιλόσοφος Αναξαγόρας εξέτασε την αιτία από την οποία δημιουργήθηκε μια αφύσικη κατάσταση, όμως ο μάντης

⁴⁴⁰ ό.π., 664B, 672C, 690F, 697F, 717B, 731A.

⁴⁴¹ Πλούταρχος, Περικλής, 6: «Λέγεται δέ ποτε κριού μονόκερω κεφαλὴν ἐξ ἀγροῦ τῷ Περικλεῖ κομισθῆναι, καὶ Λάμπωνα μὲν τὸν μάντιν, ὡς εἶδε τὸ κέρας ἰσχυρόν καὶ στερεόν ἐκ μέσου τοῦ μετώπου πεφυκός, εἰπεῖν ὅτι δυεὶ οὐσῶν ἐν τῇ πόλει δυναστείων, τῆς Θουκυδίδου καὶ Περικλέους, εἰς ἓνα περιστήσεται τὸ κράτος παρ' ᾧ γένοιτο τὸ σημεῖον· τὸν δ'

Λάμπωνας προμάντευσε τον σκοπό που έγινε και τη σημασία της. Πέραν των άλλων, ενδιαφέρον στο παρόν απόσπασμα παρουσιάζει και η στάση του ίδιου του Πλούταρχου, ο οποίος ενώ αρχικά επιχειρηματολογεί πειστικά υπέρ της επιστημονικής προσέγγισης του θέματος, στη συνέχεια παρακινούμενος από την αφοσίωσή του στα θεία καταλήγει στο να ασπαστεί την ερμηνεία του μάντη Λάμπωνα.

Όμοιους προβληματισμούς θέτει και στο *Αἰτίαι φυσικά*. Αναλύει προβλήματα που περισσότερο τον ενδιαφέρει η αιτία τους και το πώς προέκυψαν, παρά το ίδιο το πρόβλημα. Η φυσική επαλήθευση δεν είναι στο άμεσο ενδιαφέρον του. Ενδιαφέρεται περισσότερο για τη μελέτη μιας φύσης όπως θα μπορούσε να είναι, παρά της φύσης της πραγματικής. Στην οπτική αυτή συγκαταλέγονται δύο ερμηνευτικές προσεγγίσεις. Καταρχάς πρέπει να ιδωθεί ο Πλούταρχος υπό το πρίσμα της πλατωνικής ερμηνείας, σύμφωνα με την οποία η φύση και τα φυσικά φαινόμενα έχουν χαμηλή οντολογικά αξία και χαμηλότερη επιστημονική.⁴⁴² Δευτερευόντως να αντιμετωπιστεί ως ο ιερέας του μαντείου των Δελφών, όπου το υπερφυσικό στοιχείο υπερτερούσε έναντι του φυσικού.

Βάσει λοιπόν των δύο αυτών αιτιών, είναι απολύτως λογικό ο Πλούταρχος να μην είναι ο ακραιφνής θετικιστής, ο επιστήμονας με τη στενή σημασία του όρου. Ταυτοχρόνως όμως δεν μπορεί να παραγνωριστεί και η προσπάθεια που καταβάλλει ώστε να απαλλάξει τη σκέψη και τον λόγο του από παράλογα, παράδοξα και ανεξήγητα φαινόμενα. Δεν δέχεται

Αναξαγόραν τοῦ κρανίου διακοπέντος ἐπιδείξαι τόν ἐγκέφαλον οὐ πεπληρωκότα τήν βάσιν, ἀλλ' ὁξύν ὥσπερ ῥόν ἐκ τοῦ παντός ἀγγείου συνωλισθηκότα κατά τόν τόπον ἐκεῖνον ὅθεν ἡ ρίζα τοῦ κέρατος εἶχε τήν ἀρχήν».

⁴⁴² Michiel Meeusen (2014), σ. 319-324.

άκριτα οτιδήποτε ακούει ή διαβάζει. Επιχειρεί μέσω επιστημονικών και φιλοσοφικών ερμηνειών να συμβάλλει στη διαμόρφωση λιγότερο απίθανων εξηγήσεων. Στο έργο του *Περὶ τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις*, αποπειράται να παρουσιάσει το σύνολο των φιλοσοφικών και επιστημονικών απόψεων, από την εποχή των πρώτων Φιλοσόφων έως τις ημέρες του. Επιχειρεί να δώσει μια σύντομη και γενική άποψη για βασικά θέματα που άπτονταν των φυσικών επιστημών. Ίσως αυτό να αποτελεί μια εκσυγχρονιστική προσπάθεια σε παλαιά ζητούμενα.

Στο σημείο αυτό είναι που υπάρχει μια αμυδρή κοινή συνιστώσα με τον Hume. Ο Hume υπήρξε τυχερός, γιατί έζησε σε μια εποχή που το πνεύμα της ανανέωσης και της αφύπνισης δέσποζε στην Ευρώπη. Υπήρχε μια συνεχώς αυξανόμενη εμπιστοσύνη στον άνθρωπο και στις ικανότητές του, στην πρόοδο και στην εξέλιξη του νου και της επιστήμης.⁴⁴³ Ήδη από το 1724 δημιουργείται στο Εδιμβούργο, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή φυσικής φιλοσοφίας Robert Steuart η *Physiological Library*,⁴⁴⁴ που μέλος της έγινε λίγο αργότερα και ο Hume. Η ομάδα που συσπειρώθηκε γύρω από την ανάγνωση των 400 βιβλίων που αριθμούσε η βιβλιοθήκη, έδειχνε μεγάλο ενδιαφέρον σχετικά με τα πρακτικά ζητήματα και τις επιστήμες από την αρχαιότητα έως και την εποχή εκείνη. Η δημιουργία της γης, τα μαθηματικά, τα κείμενα του Robert Boyle και του Isaac Newton ήταν βασικά θέματα συζητήσεων, που επηρέασαν σε τέτοιο σημείο τον Hume από την νεαρή του ηλικία, ώστε

⁴⁴³ Η έννοια της λέξης επιστήμη τα χρόνια που έζησε ο Hume μπορεί να αποκτήσει δυο σημασίες: καταρχάς είναι η πανεπιστημιακή μόρφωση, που τότε άρχισε να οργανώνεται και να διαδίδεται και δεύτερον η ενασχόληση που συνδέεται με τη φυσική φιλοσοφία ή τις πειραματικές μεθόδους.

⁴⁴⁴ Michael Barfoot (1990), «Hume and the Culture of Science in the Early Eighteenth Century», σ. 151-190.

ανέπτυξε έντονο ενδιαφέρον για τη φυσική φιλοσοφία, τις επιστημονικές εξηγήσεις και τις πειραματικές μεθόδους στο μετέπειτα έργο του και κυρίως στην *Ιστορία της Αγγλίας*.

Στο έργο αυτό δεν δίνεται μόνον η ιστορία του τόπου του και οι σχέσεις του με τα άλλα έθνη. Δεν περιγράφονται μόνον οι βασιλείς και οι πρίγκιπες, δεν απεικονίζονται μόνον οι θρησκευτικοί ηγέτες. Είναι ένα κείμενο, το οποίο περιγράφει την προσωπικότητα περισσότερων των σαράντα αντρών των επιστημών. Ταυτοχρόνως όμως με την περιγραφή αυτών των αντρών, προβαίνει και σε μια περιγραφή της ίδιας της επιστήμης. Με τον Hume ξεκινάει η εξέλιξη της ιστορίας των επιστημών. Ο Σκώτος φιλόσοφος χαρακτηρίζεται και ως ο πρώτος ιστορικός της επιστήμης.⁴⁴⁵

Από τις εναρκτήριες σελίδες της ιστορίας του αναφέρει στοιχεία για την επιστημονική πρόοδο. Μιλάει για την επιστήμη του παρελθόντος, της ρωμαϊκής εποχής, των πρώτων ετών οργανωμένης διακυβέρνησης της Αγγλίας από την Επταρχία και φτάνει στις επιστήμες της εποχής του.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ Spencer K. Wertz (1993), «Hume and the Historiography of Science», σ. 113. Ο Wertz λέει πως παρότι ευρέως ο Auguste Comte έχει χαρακτηριστεί ως ο πρώτος ιστορικός της επιστήμης, η θέση αυτή ανήκει στον Hume.

⁴⁴⁶ Στην *Ιστορία* του δηλώνει τη φροντίδα για τις επιστήμες που επέδειξαν οι βασιλείς της Αγγλίας. Ενδεικτικά αναφέρω δύο αποσπάσματα που φανερώνουν τη μέριμνα που επέδειξε ο Alfred: 1. «Αλλά πρέπει να δώσουμε μόνο μια ατελή ιδέα της αξίας του Alfred. Μπορούμε να περιοριορίσουμε την αφήγησή μας στα στρατιωτικά του κατορθώματα, στη σύσταση θεσμών για την εκτέλεση της δικαιοσύνης, και τέλος του ζήλου του για την ενθάρρυνση των τεχνών και των επιστημών». (τόμος I, σ. 75). 2. «Και αυτός θα μπορούσε με μεγαλύτερη ακρίβεια να μετρήσει τις ώρες, κάνοντας χρήση μικρών καιόμενων κεριών ίσου μήκους, τα οποία τοποθέτησε μέσα σε φανάρια, ένα τέχνασμα που ταιριάζει στην αγενή αυτή εποχή, όταν ο μηχανισμός των ρολογιών ήταν εντελώς άγνωστος». (τόμος I, 80). Επίσης στο I, 10 κάνει λόγο για την επιστήμη και τη ρωμαϊκή εποχή.

Βασικό του πιστεύω είναι πως δεν πρέπει η επιστήμη να ειδωθεί αποκομμένη από το ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι. Γνωρίζει πως ο λαός σε πολύ μεγάλο σημείο είναι απαίδευτος και πως η πρόοδος δεν μπορεί να συντελεστεί εάν δεν υπάρξει συμπαράσταση.⁴⁴⁷

Υποστηρίζει πως η πρόοδος στην ιστορία της επιστήμης εξαρτάται μερικώς από τις βασιλικές μορφές. Ο Charles ο Α ανέπτυξε μια ιδιαίτερη σχέση με τον William Harvey και ενθάρρυνε τις ανατομικές έρευνές του,⁴⁴⁸ ενώ ο Charles ο Β συνέβαλε ως προς την ανάπτυξη της Βασιλικής Εταιρείας.⁴⁴⁹

Ταυτοχρόνως όμως ο Hume ασκεί εμμέσως κριτική και τους αρνητικούς παράγοντες που εμποδίζουν την -ούτως ή αλλιώς- αργή ανάπτυξη της επιστήμης. Η θρησκεία με τις προκαταλήψεις, τον δογματισμό και τη σπορά δεισδαιμονιών, εμποδίζει την πρόοδο και στέκεται τροχοπέδη στην εξέλιξη. Όλα αυτά περιγράφονται στον έκτο τόμο της ιστορίας του, στον οποίο αναφέρει: «Είναι τόσο αργή η πρόοδος της αλήθειας σε κάθε επιστήμη, ακόμα και όταν δεν έχει απέναντί της ψευδείς ή δεισιδαίμονικές προκαταλήψεις».⁴⁵⁰

Στις προκαταλήψεις και στην οπισθοδρόμηση ανθίστανται τα φωτεινά παραδείγματα των ανθρώπων της επιστήμης. Με τον στοχασμό και το έργο τους έχουν συμβάλει στην πνευματική ανόρθωση της εποχής τους και στην ταχύτερη έλευση του Διαφωτισμού. Ο Francis Bacon,⁴⁵¹ ο Robert Boyle, ο

⁴⁴⁷ David Hume (1983), *The History of England*, τόμος I, 161 και I, 185.

⁴⁴⁸ Kenneth J. Franklin (1961), «King Charles I and William Harvey», σ. 85-91.

⁴⁴⁹ Spencer K. Wertz (1993), σ. 423-424.

⁴⁵⁰ David Hume (1983), *The History of England*, τόμος VI, σ. 154.

⁴⁵¹ Ενδεικτικά αναφέρω την περιγραφή που κάνει για το πρόσωπο του Francis Bacon και τις αναφορές του στον Galileo, στον V τόμο της *History of England*, appendix IV, σ. 153: Στο

William Harvey, ο Galileo Galilei και ο Isaac Newton είναι μερικά μόνο από τα πρόσωπα που αναφέρει στην ιστορία του. Μέσα από την περιγραφή των συγκεκριμένων βίων δίνει και μια ξεκάθαρη εικόνα της πορείας της επιστημονικής σκέψης την εποχή εκείνη.⁴⁵²

Ένα επιπλέον στοιχείο που πρέπει να αναφερθεί, είναι ο εμπειρικός τρόπος αντιμετώπισης της επιστήμης. Ο Hume έχει κατηγορηθεί ότι δίνει υπερβολική σημασία στην παρατήρηση για την εξαγωγή συμπερασμάτων, για μείωση -λόγω αυτής της πρακτικής- των επιστημονικών αρχών και για προσπάθεια ανακάλυψης νόμων που περιγράφουν σχέσεις μέσω της παρατήρησης. Δέχεται ως επιστημονικό ότι μπορεί να συλλάβει η κοινή εμπειρία. Για τον Hume τα όρια επιστήμης και παρατήρησης ταυτίζονται, και κάποιες μη παρατηρήσιμες μεταβλητές που υπερβαίνουν τα όρια αυτά, δεν θα μπορούσαν να έχουν θέση όσον αφορά στην επιστημονική έρευνα υπό την οπτική του.⁴⁵³

κείμενο εκείνο εξετάζει αναλυτικά τον ρόλο που διαδραμάτισε ο Bacon στα χρόνια της βασιλείας του James του Α. Παραδέχεται ότι απετέλεσε μια μεγάλη λογοτεχνική δόξα. Παραθέτει την ποικιλία των ταλέντων του· τον εξαίρει ως δημόσιο ομιλητή, ως άνθρωπο των επιχειρήσεων, ως έξυπνο αυλικό, ως πιστό σύντροφο και ως αξιόλογο συγγραφέα. Όμως σε σύγκριση με τους Galileo και Johannes Kepler υστερούσε στη γεωμετρία και δεν αποδείκνυε πειραματικά τις απόψεις του. Ο Galileo, ευχάριστος και ζωηρός, αλλά ως συγγραφέας μάλλον πληκτικός, θεωρούσε την πειραματική μέθοδο απαραίτητη. Ο Bacon σκληρότερος και πιο άκαμπτος στα κείμενά του, αρκετές φορές υποτάσσει την εξυπνάδα του στην τεχνική.

⁴⁵² Spencer K. Wertz (1993), σ. 411-436.

⁴⁵³ Τις απόψεις αυτές διατυπώνει ο João Monteiro το 1981 στο άρθρο του «Hume's Conception of Science», (σ. 327-342). Από μια πρώτη οπτική αρμόζουν στην εμπειρική τοποθέτηση του Hume, όμως από την άλλη αφήνουν ένα μεγάλο πεδίο επιστημών, όπως τα μαθηματικά, τα οποία κατείχαν σημαντική θέση στη φιλοσοφία του.

Συγκεφαλαιώνοντας, όσον αφορά στην αναζήτηση κοινών στοιχείων μεταξύ των δύο φιλοσόφων στο επίπεδο της επιστήμης, θεωρώ πως ο θαυμασμός των επιστημόνων είναι ένα πρώτο στοιχείο. Η προσπάθεια μιας καταγραφής των έως τις ημέρες του καθενός επιτευγμάτων, είναι το δεύτερο στοιχείο. Η δε είσοδος εμπειρικών συνιστωσών ταιριάζει και στη λογική του Χαιρωνέα, που ήθελε να αποφύγει οποιοδήποτε μεταφυσικό στοιχείο και στον Hume, που συγκαταλέγεται στους ορθολογιστές.

2.5 Σχολιάζοντας την επίδραση του Πλούταρχου στην *Ιστορία της Αγγλίας*.

Στο σημείο αυτό καλό είναι να υπάρξει μια σύντομη και συνολική αποτίμηση της σχέσης των δύο φιλοσόφων. Να εκτιμηθεί η επίδραση του Πλούταρχου στον Hume, έτσι όπως αυτή διεφάνη στην *Ιστορία της Αγγλίας* και να παρουσιαστεί το κοινό υπόβαθρο στο οποίο έδρασαν οι δύο στοχαστές.

Είναι λογικό στις δύσκολες και μεταβατικές περιόδους τα ευήκοα πνεύματα να είναι περισσότερο ευαίσθητα στις απαιτήσεις της εποχής και στα ερεθίσματα του περιβάλλοντος. Ο Πλούταρχος και ο Hume, που έζησαν σε τέτοιες ιστορικές εποχές ανακατατάξεων και εξελίξεων, ήταν λογικό να επηρεαστούν από αυτές αλλά και να προσπαθήσουν να δημιουργήσουν μέσα σε αυτές.

Ο έλεγχος των πηγών και η εξέταση της αξιοπιστίας τους ήταν ένα βασικό ζήτημα, το οποίο απασχολούσε και τους δύο. Όμως και οι δύο, πολλές φορές φάνηκαν επιπόλαιοι στην αντιμετώπισή τους. Για θέματα, τα οποία θεωρούσαν πως ήταν κοινός τόπος ή γνωστά στην πλειοψηφία των αναγνωστών, συχνά έλειπε η αναφορά των πηγών. Πέραν αυτού και ο

τρόπος γραφής των δύο φιλοσόφων ομοιάζει. Έχουν έναν όμοιο περιγραφικό τρόπο και μια χαλαρότητα λόγου και αφήγησης, που μόνο σε μεγάλους λογοτέχνες μπορεί να εντοπιστεί. Παρουσιάζουν τις ζωές των ηρώων και τις ιστορικές συνθήκες με έναν λογοτεχνίζοντα εύπεπτο τρόπο, ο οποίος μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητός από τον οποιονδήποτε. Η ιστορία στα χέρια και των δύο, καθίσταται ένα ευχάριστο και ανάλαφρο ανάγνωσμα αλλά εκ παραλλήλου μια ουσιαστική μελέτη, με βαθύτατη διείσδυση στα αίτια και στους λόγους των γεγονότων.

Επιπροσθέτως ο Hume συμφωνεί με τον Πλούταρχο στη χαρακτηρισολογία των προσώπων. Ιδίως όσον αφορά στις περιγραφές του χαρακτήρα των ηγεμόνων ο Σκώτος φιλόσοφος ακολουθεί τη συμβουλή του Βοιωτού διανοητή, έτσι ακριβώς όπως την παραθέτει στον βίο του *Νικία*.⁴⁵⁴ Εκτός της περιγραφής των χαρακτήρων ο τρόπος προσέγγισης των ιστορικών γεγονότων ομοιάζει σε αρκετά σημεία. Ο Πλούταρχος και ο Hume τείνουν σε μια ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορίας. Αναλύουν τα γεγονότα, εντοπίζουν τους πρωταγωνιστές των γεγονότων αυτών και τις συνθήκες δημιουργίας τους και δίνουν προτεραιότητα στις αιτίες και στις προθέσεις. Εκ παραλλήλου όμως σε αυτήν την ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορίας υπάρχουν και κάποια πιο θετικιστικά στοιχεία, που γίνονται

⁴⁵⁴ Πλούταρχος, *Νικίας*, 1.5: «ἐπεὶ παρελθεῖν οὐκ ἔστι, μάλιστα γὰρ δὴ τὸν τρόπον καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων παθῶν καλυπτομένην περιεχούσας, ἐπιδραμὼν βραχέως καὶ διὰ τῶν ἀναγκαίων, ἵνα μὴ παντάπασιν ἀμελὲς δοκῶ καὶ ἀργὸς εἶναι, τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἐτέρων δ' εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψηφίσμασιν εὑρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συναγαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἡθους καὶ τρόπου παραδιδούς».

περισσότερο διακριτά στον Hume.⁴⁵⁵ Αυτά τείνουν σε μια προσέγγιση του ιστορικού γίνεσθαι βασισμένη στη λογική, σε μια απόρριψη του υπερβατικού και της μεταφυσικής και σε εμπιστοσύνη στην πρόοδο της ανθρωπότητας.⁴⁵⁶

Ο ηθικός κώδικας είναι ένα επιπλέον κοινό σημείο, το οποίο διακρίνει τους δύο φιλοσόφους. Στον Πλούταρχο η ύπαρξη ενός τέτοιου κώδικα φαίνεται απολύτως λογική και σύμφωνη με τη φιλοσοφία του, εφόσον ο ίδιος είναι ένας ηθικός φιλόσοφος. Άρα μέσω των *Βίων* δημιουργεί παραδειγματικούς χαρακτήρες και πρότυπα συμπεριφορών. Ο ηθικός αυτός προσανατολισμός για τον Hume είναι πιο δυσδιάκριτος. Και όμως, διαβάζοντας την *Ιστορία της Αγγλίας*, διαφαίνεται ένας ηθικού τύπου τρόπος παρουσίασης των ηρώων του. Υπάρχουν οι καλοί και οι κακοί ηγεμόνες, οι μεγάλες και οι μικρές προσωπικότητες, τα θετικά και τα αρνητικά παραδείγματα ανθρώπων.

Συνδεδεμένη με την ηθική αποτίμηση των βιογραφούμενων προσώπων είναι και η συμπάθεια ή μη στα πρόσωπα που παρουσιάζουν οι δύο φιλόσοφοι. Όσο και να προσπάθησαν να κρατήσουν την αντικειμενικότητά τους και την απόσταση από τους βιογραφούμενους ήρωες, και οι δύο έχουν αδυναμίες και συμπάθειες. Ο Αλέξανδρος από τη μεριά του Πλούταρχου και ο Charles ο Α από τη μεριά του Hume, ήταν οι

⁴⁵⁵ Τα θετικιστικά αυτά στοιχεία είναι πολύ πιο έντονα στον Hume, από ότι στον Πλούταρχο, γιατί ο Hume ως εμπειριστής και άνθρωπος που έχει ζήσει τα χρόνια του Διαφωτισμού και έχει συμβάλλει στη διαμόρφωση των αρχών του, έχει πιο έντονη πίστη στην πρόοδο του ανθρώπου.

⁴⁵⁶ F. L. van Holthoon (2013), «Hume and the End of History», (ed.), Mark G. Spencer *David Hume, Historical Thinker, Historical Writer*, σ. 143-162.

ήρωες που οι δύο φιλόσοφοι αγαπούσαν ιδιαιτέρως, εν αντιθέσει με τον Αντώνιο ο μὲν και τον Oliver Cromwell ο δε, για τους οποίους δεν έτρεφαν και ιδιαίτερη συμπάθεια.

Επίσης, οι δύο φιλόσοφοι δεν χαρακτηρίζονται από απομονωτισμό. Είναι περισσότερο τέκνα ενός *mundi universalis*, παρά περιορισμένοι στα στενά όρια των πόλεων ή των χωρών τους. Έχουν καταλάβει πως δεν μπορεί να υπάρξει μια μικρή κοινωνία, τη στιγμή που τα σύνορα γίνονται ευκολοδιάβατα, που νέοι δρόμοι ανοίγονται, που νέες ήπειροι ανακαλύπτονται, που το εμπόριο και η ανταλλαγή αγαθών ολοένα και αυξάνονται. Είναι οι πολίτες ενός κόσμου που αλλάζει και εξελίσσεται και που οδεύει συνεχώς εμπρός.

Εκ παραλλήλου με τον κοσμοπολιτισμό τους και την κοινή αντίληψη για τη δημιουργία κάτι μεγαλύτερου και πιο σημαντικού, υπήρξε και η ανάγκη τους για εύρεση και τοποθέτηση ισχυρών θεμελίων του καινούριου κόσμου. Ο εντοπισμός των κοινών συνιστωσών, που ενέπλεκαν τους δύο κόσμους και της ιστορικής γραμμής, που τους συνέιχε, στάθηκαν βασικοί άξονες στα μελήματα των δύο στοχαστών. Ακολουθώντας, οδηγήθηκαν στη σύνδεση των παλαιότερων ετών με την εποχή που ζούσαν καταγράφοντας το ένδοξο παρελθόν τους και αναζητώντας ομοιότητες με το παρόν μέσω της περιγραφής και εξύμνησης των μορφών εκείνων που διαδραμάτισαν αξιόλογο ρόλο. Συγγράφοντας και οι δύο ιστορία, είτε με την πιο στενή σημασία του όρου, είτε με τη μορφή βιογραφιών, δόξασαν το παρελθόν και έθεσαν πρότυπα ηγετών και υποδειγματικές συμπεριφορές, ως παραδείγματα μίμησης στους ανθρώπους της εποχής τους. Στο σημείο περιγραφής και παρουσίας των ηρώων υπάρχει επίδραση του Πλούταρχου.

Ένα τελευταίο κοινό σημείο είναι η εμπιστοσύνη στην επιστήμη. Στην επιστήμη με έναν πιο ευρύ και ελευθέριο ορισμό, όσον αφορά στην περίπτωση του Πλούταρχου και με μια πιο περιορισμένη έννοια, όσον αφορά στον Hume. Συνδεδεμένη με την εμπιστοσύνη στην επιστήμη, είναι η προσπάθεια του ενός, αν και ιερέας των Δελφών, οπότε εκπρόσωπος του θείου στον εδώ κόσμο, να αποφύγει τη μεταφυσική και το υπερφυσικό στοιχείο στην ερμηνεία των φαινομένων και των καταστάσεων. Την ίδια επιφυλακτική στάση διατηρεί και ο Hume για τη μεταφυσική και τη συμμετοχή του θείου στη διαμόρφωση γεγονότων και συμβάντων.

Παρότι τους δύο στοχαστές χωρίζουν περίπου χίλια πεντακόσια χρόνια και τέσσερις χιλιάδες χιλιόμετρα, που εμπεριέχουν διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές, ηθικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και ιδεολογικές συνθήκες, η επίδραση του Πλούταρχου είναι εμφανής στην *Ιστορία της Αγγλίας του Hume*, ανεξαρτήτως εάν αναφέρεται ή όχι το όνομα του Βοιωτού φιλοσόφου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θεωρώ πως στο παρόν σημείο έχει ολοκληρωθεί η πραγμάτευση του θέματος «Ο David Hume ως μελετητής του Πλούταρχου, αναφορές και επιδράσεις στα Δοκίμια και στην Ιστορία της Αγγλίας».

Στη διατριβή αυτή αναδείχθηκε η σχέση των δύο φιλοσόφων και προβλήθηκε η επίδραση του Πλούταρχου στον Hume. Εντοπίστηκαν και αναλύθηκαν τα συγκεκριμένα σημεία μέσα στα Δοκίμια, όπου ο Hume έχει επηρεαστεί από τον Έλληνα φιλόσοφο.

Συγκεφαλαιώνοντας, η επίδραση του Πλούταρχου στα Δοκίμια μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

1. Υπάρχουν συχνές αναφορές στο όνομα του Βοιωτού φιλοσόφου, συνδεδεμένες αρκετές φορές και με θετικά σχόλια στο πρόσωπό του, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο Hume τον εκτιμούσε τόσο ως ιστορικό αλλά και ως ηθικό συγγραφέα.
2. Ο Hume προέτρεπε τους αναγνώστες της εποχής του να διαβάζουν τα πλουτάρχεια κείμενα, γιατί τα θεωρούσε ωφέλιμα και σημαντικά.
3. Τοποθετούσε το όνομα του Πλούταρχου ισότιμα πλάι σε συγγραφείς εγγύτερους χρονικά των γεγονότων.
4. Ήταν άριστος γνώστης των κειμένων του Πλούταρχου, γεγονός που μερικές φορές τον οδηγούσε στην από μνήμης παράθεσή τους και στον λόγο αυτόν οφείλονται και οι λανθασμένες παραπομπές όσον αφορά στον τίτλο του έργου ή στα παρατιθέμενα χωρία.
5. Αρκετές φορές ενώ ένα χωρίο πρέπει να αποδοθεί στον Πλούταρχο, αποσιωπείται και δεν αναφέρεται πουθενά το όνομα του Βοιωτού φιλοσόφου.

6. Ο Hume συχνά προβαίνει σε μια προσωπική ερμηνεία του Πλούταρχου. Εύκολα παρουσίαζε με τον τρόπο που εξυπηρετούσαν τις δικές του θέσεις τις ιδέες και τα λεχθέντα του Πλούταρχου. Συχνά του απέδιδε μία άποψη, που δεν είχε ποτέ γραφτεί, αλλά είχε συναχθεί από τη συνολική ανάγνωση του έργου του. Σε ορισμένες περιπτώσεις, επειδή τον συνέφερε προσέδιδε σε αρχαίες θεωρίες και σε παραδείγματα, χαρακτηριστικά και στοιχεία της σύγχρονης εποχής. Προσπαθούσε να επικαιροποιήσει τις απόψεις της παλαιότερης εποχής και να παρουσιάσει ένα κείμενο τερπνότερο και πιο ζωντανό στους αναγνώστες του.

7. Βασιζόμενος στα κείμενα του Πλούταρχου έδειχνε στους Άγγλους του 18^{ου} αιώνα πόσο πολύ διέφερε η αρχαιότητα από την εποχή τους, όσον αφορά στην κουλτούρα, στη νοοτροπία στα θέσμια και στις αντιλήψεις.

8. Ένα κείμενο, στο οποίο αναφερόταν το όνομα του Πλούταρχου θεωρούνταν πιο έγκυρο και πιο εύκολα αποδεκτό στο ευρύ κοινό. Ο Hume, ορισμένες φορές, εφήρμοσε μια τέτοια τακτική.

9. Υπάρχουν στα *Δοκίμια* πολλές και αξιόπιστες αναφορές σε μεγάλο μέρος του πλουτάρχειου έργου.

Όσο όμως εμφανής είναι η επίδραση του Πλούταρχου στα *Δοκίμια*, λόγω του ότι εντοπίζονται εύκολα τα χωρία του Έλληνα φιλοσόφου, τόσο δύσκολα διαφαίνεται η επίδρασή του στην *Ιστορία της Αγγλίας*, κείμενο στο οποίο, όπως έχει ήδη αναφερθεί υπάρχει μία και μοναδική αναφορά στον Πλούταρχο. Ωστόσο, με μια προσεκτική ματιά και στο έργο αυτό η επίδραση που ασκήθηκε από τον Πλούταρχο ήταν έντονη. Η ανάγνωση της ιστορίας υπό ένα «πλουτάρχειο» πρίσμα, οδηγεί στην εύρεση κοινών συνιστωσών και αντιληψεων των δύο φιλοσόφων που συνοπτικά θα μπορούσαν να τεθούν ως εξής:

1. Οι εποχές, στις οποίες έζησαν οι δύο φιλόσοφοι είχαν πολλά κοινά στοιχεία. Ήταν εποχές κοινωνικών ανακατατάξεων και εξελίξεων και χαρακτηρίζονταν από την εισροή νέων ιδεών, αγνώστων νοοτροπιών και ξένων ανθρώπων.
2. Το ζήτημα των πηγών, ο έλεγχος και η αξιοπιστία τους απασχολούσε και τους δύο. Η επιπόλαιη αντιμετώπισή τους ήταν ένα επιπλέον κοινό γνώρισμα. Για θέματα γνωστά στην πλειοψηφία των αναγνωστών, συχνά έλειπε η αναφορά των πηγών.
3. Ο τρόπος γραφής των δύο φιλοσόφων έχει πολλά κοινά στοιχεία. Η περιγραφή των ηρώων καθώς και η σειρά παρουσίασης της ζωής των ηρώων αυτών, ομοιάζει σε αρκετά σημεία.
4. Και οι δύο συγγραφείς προβαίνουν στην ανάλυση των χαρακτήρων των ηρώων.
5. Η ανάλυση αυτή των χαρακτήρων συνδέεται με ενός είδους ηθικής αποτίμησης. Και στους δύο στοχαστές σκιαγραφούνται οι καλοί και οι κακοί βασιλείς, οι μεγάλες και οι μικρές προσωπικότητες, τα θετικά και τα αρνητικά παραδείγματα ανθρώπων.
6. Συνδεδεμένη με την ηθική παρουσίαση των χαρακτήρων είναι και η συμπάθεια ή η αντιπάθεια που δείχνουν ο Πλούταρχος και ο Hume στα πρόσωπα που περιγράφουν.
7. Επίσης υπάρχει ένας κοινός τρόπος προσέγγισης της ιστορίας. Ακολουθούν και οι δύο μια ερμηνευτική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων.
8. Οι δύο στοχαστές είναι τέκνα ενός διευρυμένου κόσμου, γεγονός που φαίνεται και στα κείμενά τους. Η καταγραφή του ένδοξου παρελθόντος και η

σύνδεση με το παρόν, προέβαλε την ιστορική συνέχεια και παρουσίασε την συνοχή και ενότητα που προσδιόριζε τον κόσμο.

9. Τέλος, το τελευταίο κοινό σημείο, το οποίο χαρακτηρίζει και τους δύο, είναι η εμπιστοσύνη στην επιστήμη και στη διαρκή πρόοδο.

Ολοκληρώνοντας την πραγμάτευση του θέματος, φρονώ, ότι τους δυο στοχαστές, παρότι τους χωρίζουν πολλές και διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές, ηθικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και ιδεολογικές αρχές, καθίσταται εμφανής η επίδραση του Πλούταρχου στην *Ιστορία της Αγγλίας* του Hume.

Όμως εκτός των προαναφερθέντων, πιστεύω ότι ο Σκώτος φιλόσοφος επηρεάστηκε από τον Πλούταρχο και σε κάτι ακόμα· πιο αφηρημένο ως προς την περιγραφή και οπωσδήποτε μη αποδεικτέο.

Η σημαντικότερη επίδραση που άσκησε ο Πλούταρχος, θεωρώ, πως ήταν αυτή της διαμόρφωσης του χαρακτήρα και της εμφύσησης ιδανικών και αξιών. Νεαρός ακόμη ο Hume διαβάζει τους *Βίους* και τα *Ἠθικά* του Πλούταρχου. Γλαφυρές εικόνες μπορούν να ξεπηδήσουν για το πόσο και πώς τα ανδραγαθήματα των μεγάλων αντρών επηρέασαν τη νεανική φαντασία, για το πώς οι ηθικές πράξεις τορπίλισαν το εφηβικό ονειροπόλημα και εμφύσησαν σε αυτό το ανοιχτό μυαλό ιδανικά και ηθικές αξίες, που τηρήθηκαν και στην ενήλικη ζωή του. Ο ίδιος εξάλλου στα γράμματά του δέχεται την επίδραση αυτή.

Σε αυτό το σημείο κρίνω πως έχει ολοκληρωθεί η πραγμάτευση της σχέσης των δύο φιλοσόφων. Πιστεύω πως κατέστη εμφανής η επίδραση του Πλούταρχου στη σκέψη του Hume και πως εντοπίστηκαν τα στοιχεία που επέδρασαν στη διαμόρφωση του στοχασμού και του έργου του.

Υπάρχουν όμως και άλλα σημεία στο έργο του Hume που μαρτυρούν τη σχέση του με τον Πλούταρχο. Το 1757 έγραψε το έργο *The Natural History of Religion* και ανέπτυξε τις ριζοσπαστικές του σκέψεις για τη θρησκεία. Με το έργο αυτό δεν προσπάθησε να διατυπώσει μια απλή ιστορία των θρησκειών, αλλά να εισχωρήσει βαθύτερα στη φύση της θρησκείας, να εντοπίσει την προέλευσή της και να επισημάνει την ανάγκη του ανθρώπου για την προσφυγή σε αυτήν. Στη *Φυσική ιστορία της θρησκείας* οι αναφορές στον Πλούταρχο και στο έργο του είναι αρκετές, γεγονός που αποδεικνύει πως και σε αυτό το κομμάτι των ερευνών του, είχε υπόψη τα πλουτάρχεια ρηθέντα. Όμως η προσέγγιση και η ανάλυση αυτού του κειμένου, οδηγεί σε έναν καινούριο δρόμο έρευνας, που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

Α. Πλούταρχος

Lives, 1914 – 1926, Greek and English, trans. Bernadotte Perrin. II Vols. London and New York, Loeb Classical Library.

Vitae, 1914 – 1939, ed. C. Lindskog and Konrat Ziegler, with indices. 4 vols. In 8. Leipzig, Teubner.

Vies, 1957 – 1961, texte établi et traduit par R. Flacelière, E. Chambry, M. Juneaux. Tome I – XX, Les belles – letters, Paris.

Plutarchi Chaeronensis moralia, 1888-1896, Βερναρδάκης, Γρηγόριος, Teubner, Lipsiae.

Moralia, 1925, ed. C. Hubert, W. Nachstädt, W. R. Paton, M. Pohlenz, W. Sieveking, J. B. Titchener, J. Wegehaupt, K. Ziegler. 6 Vols. Leipzig, Teubner.

Moralia, 1927, Greek and English, ed. and trans. F. C. Babbitt, H. Cherniss, P. H. DeLacey, B. Einarson, H. N. Fowler, W. C. Helmbold, E. L. Minar, Jr., F.H. Sandbach. 15 Vols., London and New York, Loeb Classical Library.

Œuvres morales, 1975, Traduction collectif, vols. XV, Les belles lettres, Paris.

Σύλλας, 1886, Life of Lucius Cornelius Sulla, with introduction notes and lexicon by the Rev. Hubert A. Holden, Cambridge University Press, Cambridge.

Τιμολέων, 1898, Life of Timoleon, with introduction notes maps and lexicon by the Rev. Hubert A. Holden, Cambridge University Press, Cambridge.

B. Hume

A Treatise of Human Nature, 1739, printed for John Noon, London.

Essays Moral and Political, 1741, printed by R. Fleming and A. Alison, Edinburgh.

Political Discourses, 1752, printed by R. Fleming, Edinburgh.

Essays and Treatises on Several Subjects, 1758, printed for A. Millar, London.

*A Concise and Genuine Account of the Dispute between Mr. Hume and Mr. Rousseau:
With The Letters that Passed between Them During Their Controversy. As also,
The Letters of the Hon. Mr. Walpole, and Mr. D'Alambert*, 1766, Translated
from the French: Hume, David, 1711-1776, London: printed for T. Becket
and P. A. De Hondt.

An Enquiry Concerning Human Understanding, 1777, (1748), printed for A. Millar,
London.

Philosophical Essays Concerning Human Understanding, 1777, printed for A. Millar,
London.

Essays and Treatises on Several Subjects, 1777, in two volumes, printed for T.
Cadell, in the Strand, London and A. Donaldson, and W. Creech, at
Edinburgh.

The Life of David Hume, Written by Himself, 1777, printed for W. Strahan and T.
Cadell, London.

The Philosophical Works, 1882, in 4 volumes, ed. by Th. H. Green & Th. H. Grose,
Books 1, 2, 3, 4.

The Letters of David Hume, 1932, ed. by John Young Thomson Greig, vol. II,
Oxford University Press, Oxford.

The History of England from the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688, 1983, Foreword by William B. Todd, 6 vols, Indianapolis: Liberty Fund.

Moral Philosophy, 2006, ed. Geoffrey Sayre-McCord, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis.

Δοκίμια φιλολογικά, ηθικά, πολιτικά, 19XX, μετάφραση, σχόλια: Παπανούτσος, Ευάγγελος, Εστία, Αθήνα.

Δοκίμια: οικονομικά, ιστορικά, πολιτικοκοινωνικά, 1979, πρόλογος, μετάφραση, σχόλια Ε.Π. Παπανούτσου, Παπαζήσης, Αθήνα.

Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση, 2005, εισαγωγή - μετάφραση Μ. Πουρνάρη, Πατάκης, Αθήνα.

Κείμενα αυτοβιογραφικά, γνωσιολογικά, ηθικά, 2006, μετάφραση Μ. Πουρνάρη – Χ. Μητσοπούλου, επιμέλεια Μ. Πουρνάρη, Εκκρεμές, Αθήνα.

Γ. Άλλες Πηγές

Άππιανός. 1997. *Histoire romaine*, Goukowsky Paul, Gaillard Daniene, Les belles letters, Paris.

Άπουλήιος. 1982. *Οι Μεταμορφώσεις*, μετάφραση: Αϊβαλιώτης Αριστείδης, Νεφέλη, Αθήνα.

Άρριανός. 2004. *Άλεξάνδρου Ανάβασις*, μετάφραση - περίληψη - σχόλια – ερμηνεία: Γ. Α. Ράπτης, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη - Αθήνα.

Άρτεμίδωρος. 2000. *Όνειροκριτικά*, τόμοι 3, μετάφραση: Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Κάκτος, Αθήνα.

Διογένης, Λαέρτιος. 2012. *Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή*, τόμοι II,

- μετάφραση: Θεόδωρος Γ. Μαυρόπουλος, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη.
- Εὐνάπιος. 1922. *Βίοι φιλοσόφων και σοφιστῶν*, Wright, W. (ed.), Eunapius' *Lives of the Philosophers and Sophists*, Loeb Classical Library, London.
- Έρασμος. 1969. *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, Koster, A., (ed.), IV-2, Amsterdam.
- Εὐσέβιος. 1903. *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*, Eusebius of Caesarea: *Praeparatio Evangelica* (Preparation for the Gospel). Tr. E.H. Gifford, Oxonii.
- Θουκυδίδης. 1940. *Ιστορίαι*, Μτφρ. Ε.Κ. Βενιζέλος, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα.
- Ιμέριος. 1951. *Himerii Declamationes et orationes cum deperditarum fragmentis*, Aristides Colonna, Typis Publicae Officinae Polygraphicae, Roma.
- Λογγίνος ή Διονύσιος. 1927. *Περὶ ὕψους*, εισαγωγή, υποσημειώσεις, λεξικό, Π.Σ. Φωτιάδης, Π. Δ. Σακελλάριος, Αθήνα.
- Παλατινὴ Ἀνθολογία. 1916. *The Greek Anthology*, with an English translation by W. R. Paton, in VI volumes, William Heinemann Ltd., London.
- Πλάτων. 1998. *Τίμαιος*, μετάφραση – επιμέλεια – σχόλια Β. Κάλφας, Πόλις.
- Πλάτων. 2001. *Φαῖδρος*, μελέτη – μετάφραση – σχόλια Π. Δόικος, Ζήτρος, Αθήνα.
- Πλάτων. 2015. *Θεαίτητος*, μετάφραση - επιμέλεια Κ. Σ. Παπαλεξίου, Ζήτρος, Αθήνα.
- Προσωκρατικοί. 1903. *Die Fragmente der Vorsokratiker griechisch und deutsch*, by Hermann Diels , Walther Kranz, Publisher Weidmannsche buchhandlung, Berlin.

Cicero. 1913. *De Officiis*, Loeb Classical Library, Harvard University Press, vol. XXI, Latin text with facing English translation by Walter Miller.

Cicero. 1927. *Tusculan Disputations*, translator J. E. King, Loeb Classical Library, vol. XVIII, Harvard University Press, Harvard.

Curtius Rufus, Quintus. 1903. *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*, (ed.), Vogel, Theodore, Leipzig, B.G. Teubner.

Gellius, Aulus. 1927. *The Attic Nights*, with An English Translation by John C. Rolfe. Harvard University Press, London.

Leibniz. 1972. *Political Writings*, edited by Riley, Patrick., Cambridge University Press.

Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

A. Ελληνική Βιβλιογραφία

Αλεξίου, Ευάγγελος Β. 2007. *Πλουτάρχου παράλληλοι βίοι, Η προβληματικότητα των «θετικών» και «αρνητικών» παραδειγμάτων*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Δρόσος, Διονύσης Γ. 2008. *Αρετές και συμφέροντα, Η Βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, μτφ. - επιμέλεια: Διονύσης Γ. Δρόσος, Σαββάλας, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

Καραμπατζάκη, Ελένη Α.. 2010. *Ποσειδώνιος Απαμεύς ή Ρόδιος, Ζήτρος*, Θεσσαλονίκη.

Μερακλής, Μιχάλης Γ. 1966. *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς – Η ζωή και το έργο του*, Ο.Ε.Δ.Β, Αθήνα.

Νικολαΐδης, Αναστάσιος. 1998. *Πλούταρχος, Επιλογή από το έργο του*, Στιγμή, Αθήνα.

Νούτσος, Παναγιώτης. 2011. *Για την ιστορία των ιδεών*, Ταξιδευτής, Αθήνα.

Νούτσος, Παναγιώτης. Νοέμβριος 2006. «Γνωσιοθεωρία και πολιτική στη σκέψη του Τ. Χομπς. Προβλήματα Γνωσιοανθρωπολογίας», *Αξιολογικά*, τ. 16, σ. 67-77.

Νούτσος, Παναγιώτης. 1998. *Οδηγός ερευνητικής μεθοδολογίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Παπαρηγόπουλος, Κωνσταντίνος. 1886. *Ιστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμοι XV, Ν.Δ. Νίκας Α.Ε, Αθήνα.

Πελεγρίνης, Θεοδόσης. 2004. *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Ρεπούση, Μαρία. 2003. «Αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της νεότερης και σύγχρονης ιστορικής σκέψης», *Πρακτικά 2ου Παγκόσμιου Συνεδρίου, Η Αρχαία Ελλάδα και ο σύγχρονος κόσμος*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα

Σκιάς, Ανδρέας Ν. 1897. *Αρχαιολογική Έφημερίς*, τόμος, 36.

Σταματάκος, Ιωάννης. 1937. *Πλούταρχος ό Χαιρωνεύς*, Δημητράκου Α. Ε., Αθήνα.

Σταματάκος, Ιωάννης. 1935. *Πλουτάρχου Εἰ Πρεσβυτέρῳ Πολιτευτέον*, Ο.Ε.Δ.Β, Αθήνα.

Τσαγκάς, Νικόλαος Μ. 1984. *Ο Πλούταρχος στη Γαλλία*, Πρόθεση, Αθήνα.

Τσιμπουκίδης, Δημήτρης. 1987. *Ο βιογράφος Πλούταρχος*, Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα.

Β. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Ackroyd, Peter. 2005. *Shakespeare: The Biography*, Nan A. Talese, Doubleday, New York.

Anderson, Graham. 1977. «Putting pressure on Plutarch: Philostratus Epistle 73», *Classical Philology*, vol. 72, σ. 43-45.

Arnon, Arie. 2010. *Monetary Theory and Policy from Hume and Smith to Wicksell*, Cambridge University Press, Cambridge.

Babut, Daniel. 1969. *Plutarque et le Stoïcisme*, Presses Universitaires de France, Paris.

Baltussen, Han. 2000. *Theophrastus Against the Presocratics and Plato: Peripatetic Dialectic in the De Sensibus, (Philosophia Antiqua)*, Brill Academic Pub, Brill.

Barfoot, Michael. 1990. «Hume and the culture of science in the early eighteenth century», *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, edited by M.A. Stewart, Clarendon Press, Oxford, σ. 151-190.

Barrow, Reginald H. 1967. *Plutarch and His Times*, Chatto & Windus, London.

Baynham, Elizabeth. 1998. *Alexander the Great. The Unique History of Quintus Curtius*, Ann Arbor: University of Michigan Press, Michigan.

Beck, Mark. 2014. *A Companion to Plutarch*, Wiley Blackwell, U.K.

Blois, De Lukas - Jeroen Bons - Ton - Schenkeveld Kessels - M. Dirk. 2004. *The Statesman in Plutarch's Works*, Vol. I, «Plutarch Statesman and His Aftermath: Political, Philosophical and Literary Aspects», Hershbelle, P.

- Jackson., «Plutarch's Political Philosophy: Peripatic and Platonic», Brill, Netherlands.
- Boswell, James. 1777. *An Account of My Last Interview with David Hume. Partly Recorded in My Journal, Partly Enlarged from My Memory*, edited by Geoffrey Scott and Frederick A. Pottle.
- Brown, Stuart (ed.). 1996. *British Philosophy and the Age of Enlightenment*, Stewart, A. M., «The Scottish Enlightenment», Volume V, Routledge, London and New York.
- Broadie, Alexander. 2003. *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Burke, Peter. 1966. «A survey of the popularity of ancient historians, 1450 – 1700», *History and Theory*, vol. V, no. 2, σ. 135-152.
- Burnet, John. 1975. *Early greek philosophy*, Adam & Charles Black, London.
- Burnham, Scott & Michael P. Steinberg. 2000. *Beethoven and his world*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Carriker, Andrew J. 2003. *The Library of Eusebius of Caesarea*, Koninklijke Brill, Netherlands.
- Castelnérac, Benoît. Summer 2007. «The Method of 'Eclecticism' in Plutarch and Seneca», *Hermathena* no. 182, Philosophia and Philologia: Plutarch on Oral and Written Language. σ. 135-163.
- Celenza, Christopher S. 1997. «Parallel Lives: Plutarch's Lives, Lapo da Castiglionchio the Younger (1405-1438) and the Art of Italian Renaissance Translation», *Illinois Classical Studies*, vol. 22, σ. 121-155.
- Cherniss, Harold F. 1935. *Aristotle's Criticism of Pre-Socratic Philosophy*, The Johns

- Hopkins Press, Baltimore.
- Cook, Albert. 1996-1997. «The Transmutation of Heroic Complexity: Plutarch and Shakespeare», *Classical and Modern Literature*, vol. 17, σ. 31-43.
- Cope, Edward M. & John E. Sandys. 1877. *The Rhetoric of Aristotle*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Crawford, Thomas. 1997. *The Correspondence of James Boswell and William Johnson Temple, 1756-1795*, vol. 1, Edinburgh University Press and Yale University Press, Edinburgh and New Haven.
- Diels, Hermann. 1879. *Doxographi Graeci: collegit, recensuit, prolegomenis indicibusque instruxit, Berolini*, Berlin: W. de Gruyter, (4.ed, 1965).
- Dillon, John M. and Antony A. Long (ed). 1988. *The Question of "Eclecticism": Studies in Later Greek Philosophy*, Berkeley: University of California Press, Berkeley.
- Duff, Timothy. 1999. *Plutarch's Lives, Exploring Virtue and Vice*, Clarendon Press, Oxford.
- Dunn, Geoffrey & Wendy Mayer (eds). 2015. *Christians Shaping Identity from the Roman Empire to Byzantium, studies inspired by Pauline Allen*, Brill.
- Einarson, Benedict. 1952. «Plutarch's Ancestry», *Classical Philology*, vol. 47, σ. 99 και vol. 50, (1955), σ. 253-255.
- Ferguson, John. 1974. *Clement of Alexandria*, Twayen Publishers, Ardest Media, New York.
- Fogelin, Robert J. 1985. *Hume's Skepticism*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Fosl, Peter S. 1998. «The bibliographic bases of Hume's understanding of Sextus

- Empiricus and Pyrrhonism», *Journal of the History of Philosophy*, vol. 36 (2), σ. 261-278.
- Foulquié, Paul et Saint-Jean Raymond. 1962. *Dictionnaire de la langue philosophique*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Franklin, Kenneth J. 1961. «King Charles I and William Harvey», *Section of the History of Medicine*, vol. 54, is. February (2), σ. 85-91.
- Gadamer, Hans Georg. 2005. *Η απαρχή της φιλοσοφίας*, μτφρ. Η. Ηλιόπουλος, Πατάκης, Αθήνα.
- Gagarin, Michael (editor-in-chief). 2010. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Oxford University Press, Oxford.
- Garett, Aaron. 2004. «Hume's original difference: race, national character and the human science», *Eighteenth Century Thought*, vol. 2, σ. 127-152.
- Garett, Aaron. April 2000. «Hume's Revised Racism», *Hume Studies*, vol. XXVI, no. 1, σ. 171-178.
- Geiger, Joseph. 1981. «Plutarch's Parallel Lives: The Choice of Heroes», *Hermes*, 109. Band, σ. 85-104.
- Georgiadou, Aristoula. 1997. *Plutarch's Pelopidas A historical and Philological Commentary*, B.G. Teubner, Stuttgart und Leipzig.
- Gibbon, Edward. 1782. *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, complete in four volumes, published by Harper & brothers, New York.
- Gill, Christopher. 1983. «The question of character-development: Plutarch and Tacitus», *Classical Quarterly*, vol. 33, is. ii, σ. 469-487.
- Gilliam, James F. 1961. «The Plague under Marcus Aurelius», *The American*

- Journal of Philology*, vol. 82, no. 3, Jul., σ. 225-251.
- Giustiniani, Vito R. 1961. *Sulle traduzioni latine delle "Vite" di Plutarco nel Quattrocento*, Rinascimento s. 2, 1, Firenze.
- Goodenough, Myrta L. 1897. «Bacon and Plutarch», *Modern Language Notes*, vol. 12, no. 5, May, σ. 142-146.
- Gosse, Philip. 1932. *The History of Piracy*, Tudor Publishing Company, New York.
- Green, David C. 1979. *Plutarch Revisited: A Study of Shakespeare's Last Roman Tragedies and Their Source*, Salzburg.
- Gudeman, Alfred. 1902. *Outlines of the History of Classical Philology*, Ginn & Company, 3d ed., Boston.
- Guthrie, William K. C. 1962. *A History of Greek Philosophy*, vol. 1-2, Cambridge University Press, Great Britain.
- Hadavas, Constantine T. 1995. *The Structure, Form and Meaning of Plutarch's «Life of Solon»*, UMI Dissertation Services, The University of North Carolina at Chapel Hill.
- Hallowell, Robert E. 1966. «Amyot et Plutarque: La Tradition des Moralia au XVIe Siècle by Robert Aulotte», (Review), *Renaissance News*, vol. 19, no. 2, Summer, σ. 140-142.
- Hamilton, James Robertson. 1969. *Plutarch Alexander: A Commentary*, Clarendon Press, Oxford.
- Hankins, James. 2003. *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*, Edizioni di storia e letteratura, Roma.
- Hayman, John G. 1971. «Notions on national characters in the eighteenth

- century», *Huntington Library Quarterly*, vol. 35, no. 1, Nov., σ. 1-17.
- Helmbold, William C. - Edward O' Neil. 1959. *Plutarch's Quotations*, American Philological Association, Baltimore.
- Hershbell, Jackson P. 1992. «Plutarch and Epicureanism», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, vol. 2, 16, 2, σ. 3353-3383.
- Hershbell, Jackson P. 1986. «Plutarch and the Milesian Philosophers», *Hermes*, vol. 114. Bd., H. 2, 2nd Qtr., σ. 172-185.
- Hershbell, Jackson P. 1977. «Plutarch and Heraclitus», *Hermes*, 105. Bd., H. 2, 2nd Qtr., σ. 179-201.
- Hilson, C. J. 1980. «Hume: The historian as man of feeling», *Prose Studies: History, Theory, Criticism*, vol. 3:2, σ. 93-108.
- Hirzel, Rudolf. 1912. *Plutarch*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig.
- Holden, Hubert A. 1885. *Plutarch's Lives of the Grecians*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Honigmann, A. J. E. 1959. «Shakespeare's Plutarch», *Shakespeare Quarterly*, vol.10, no 1, Winter, σ. 25-33.
- Hubert, Martin Jr. 1969. «Amatorius, 756 E-F: Plutarch's Citation of Parmenides and Hesiod», *The American Journal of Philology*, vol. 90, no. 2, Apr., σ. 183-200.
- Immerwahr, John. 1989. «Hume's Essays on Happiness», *Hume Studies*, vol. XV, no. 2, November, σ. 307-324.
- Immerwahr, John. 1992. «Hume's Revised Racism», *Journal of the History of Ideas*, vol. 53, no. 3, Jul. - Sep., σ. 481-486 Published by: University of

- Pennsylvania Press.
- Irigoin, Jean. 1986. «Le Catalogue de Lamprias. Tradition, manuscrite et éditions imprimées», *Revue des Études Grecques*, vol. 99, σ. 318-331.
- James, R. M. 1900. «Clement of Alexandria and Plutarch», *The Classical Review* vol. 14 (01), σ. 23-24.
- Jones, Christopher P. 1971. *Plutarch and Rome*, Clarendon Press, Oxford.
- Jones, Christopher P. 1967. «The Teacher of Plutarch», *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 71, σ. 205-213.
- Jones, Rufus M. 1916. *The Platonism of Plutarch and Selected Papers*, Garland Publishing, Inc., New York & London.
- Kahn, Charles. 1959. *Αναξίμανδρος και οι Απαρχές της Ελληνικής Κοσμολογίας*, μτφρ. Νίκος Γιανναδάκης, Πολύτυπο, Αθήνα.
- Kasavin, Ilya. 2012. *David Hume and Contemporary Philosophy*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.
- Kepler. 1967. *Kepler's Somnium: The Dream, or Posthumous Work on Lunar Astronomy*, by Edward Rosen, Translated with a commentary by Edward Rosen, University of Wisconsin, Madison.
- Kirk, Geoffrey S. - John E. Raven - Malcolm Schofield. 1990. *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα.
- Knight, Clement Roy. 1991. *Corneille's Tragedies, The Role of Unexpected*, Barnes & Noble Books, Savage, Maryland.
- Lamberton, Robert. 2001. *Plutarch*, Yale University Press, Yale.

- Laursen, John Ch. & Greg Coolidge. 1994. «David Hume and Public Debt: Crying Wolf?», *Hume Studies*, vol. XX, no. 1, April, σ. 143-150.
- Leibniz, Gottfried W. 1972. *Political Writings*, edited by Riley, Patrick, Cambridge University Press, Cambridge.
- Long, Anthony. 1988. «Socrates in Hellenistic Philosophy», *The Classical Quarterly*, vol. 38, no. 1, σ. 150-171.
- Loptson Peter. 2012. «Hume and Ancient Philosophy», *British Journal for the History of Philosophy*, vol. 20 (4), σ.741 – 772.
- McGee, Robert W. 1989. «The Economic Thought of David Hume», *Hume Studies*, vol. 15, no. 1, σ. 184-204.
- Mansfeld, Jaap & David Runia. 1997. «Aëtiana: The Method and Intellectual Context of a Doxographer», vol. I: *The Sources, Philosophia Antiqua*, Leiden: E. J. Brill.
- Manton, Guy R. 1949. «The Manuscript Tradition of Plutarch Moralia 70-7», *The Classical Quarterly*, vol. 43, no. ¾, Jul. - Oct., σ. 97-104.
- Meeusen, Michiel. 2014. «Plutarch and the Wonder of Nature. Preliminaries to Plutarch's Science of Physical Problems», *Apeiron*, v. 47 (3), σ. 310-341.
- Melching, Willem. 1994. *Main Trends in Cultural History: Ten Essays*, Rodopi B. V., Amsterdam – Atlanta.
- Miles, Edwin A. 1974. «The Young American Nation and the Classical World», *Journal of the History of Ideas*, vol. 35, no 2, Apr-Jun., σ. 259 – 274.
- Miller, Jon & Brad Inwood (eds.). 2007. *Hellenistic and Early Modern Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Momigliano, Arnaldo. 1971. *The Development of Greek Biography*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Momigliano, Arnaldo. 1972. «Tradition and the Classical Historian», *History and Theory*, vol. 11, no. 3, σ. 279-293.
- Monteiro, João P. 1981. «Hume's Conception of Science», *Journal of the History of Philosophy*, vol. 19, July, no. 3, σ. 327-342.
- Mortimer, Thomas. 1816. *The British Plutarch*, Oxford University Press, Oxford.
- Mossner, Ernest C. 1950. «Philosophy and Biography: The Case of David Hume», *The Philosophical Review*, vol. 59, no. 2, Apr., σ. 184-201.
- Mossner, Ernest C. 1943, *The Forgotten Hume: le bon David*, Columbia University Press, New York.
- Mossner, Ernest C. 1941. «Was Hume a Tory Historian? Facts and Reconsiderations», *Journal of the History of Ideas*, vol. 2, no. 2, Apr., σ. 225-236.
- Mossner, Ernest C. 1941. «An Apology for David Hume, Historian», *PMLA*, vol. 56, no. 3, Sep., σ. 657-690.
- Mossman, Judith. 2007. «Plutarch and English Biography», *Hermathena*, no. 183, Winter, Renaissance Greek, σ. 75-100.
- Napier, Mark. MDCCCXL. *The Life and Times of Montrose*, Oliver & Boyd, Tweeddale Court, Edinburg.
- Nikolaidis, Anastasios G. (ed.). 2008. *The Unity of Plutarch's Work: "Moralia" Themes in the "Lives", Features of the "Lives" in the "Moralia"*. Millennium-Studien 19, Walter de Gruyter, Berlin/New York.

- Norton, David F. 1993. *The Cambridge Companion to Hume*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Osborn, Eric. 2008. *Clement of Alexandria*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pade, Marianne. 2007. *The Reception of Plutarch's Lives in Fifteenth – Century Italy*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen.
- Paganelli, Maria P. 2006. «Hume and Endogenous Money», *Eastern Economic Journal*, vol. 32, no. 3, Summer, σ. 533-547.
- Palmer, John. 2009. *Parmenides and Presocratic Philosophy*, Oxford University Press, Oxford.
- Pelling, Christopher. 2002. *Plutarch and History: Eighteen Studies*, Classical Press of Wales, London.
- Pelling, Christopher. 1979. «Plutarch's Method of Work in the Roman Lives», *The Journal of Hellenic Studies*, Volume XCIX, Nov., σ. 74-96.
- Petit, Paul. 1976. *Pax Romana*, transl. J. Willis, University California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Penella Robert J. 1990. *Greek Philosophers and Sophists in the Fourth Century AD. Studies in Eunapius of Sardis*, Arca, 28.
- Phillipson, Nicholas. 1981. «The Scottish Enlightenment Porter», *The Enlightenment in National Context*, ed. S. Roy., Cambridge University Press, Cambridge.
- Plant, Ian M. 1999. «The Influence of Forensic Oratory on Thucydides' Principles of Method», *The Classical Quarterly New Series*, vol. 49, no. 1, σ. 62-73.

- Porter, H. W. 1979. *Plutarch Life of Dion*, Arno Press, New York.
- Potter, David S. (ed.). 2010. *A Companion to the Roman Empire*, Wiley – Blackwell Publishing Ltd, West Sussex.
- Powell, Enoch J. 1939. «The Sources of Plutarch's Alexander», *The Journal of Hellenic Studies*, vol. 59, part 2, σ. 229-240.
- Price, Valdimir J. 1964. « Sceptics in Cicero and Hume», *Journal of the History of Ideas*, vol. 25, no. 1, Jan. - Mar., σ. 97-106.
- Roskam, Geert & Luc V. Stockt. 2011. *Virtues for the People, Aspects of Plutarchan Ethics*, Roskam, G., «Plutarch Against Epicurus on Affection for Offspring. A Reading of De amore proelis», Leuven University Press, Leuven (Belgium).
- Roskam, Geert. 2015. «Plutarch's Influence on John Chrysostom», *Byzantion* 85, σ. 341-363.
- Rothbard, Murray N. 1995. *Economic Thought Before Adam Smith: An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, vol. I, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama.
- Rousseau, Philip. 1995. *Basil of Caesarea*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London.
- Russell, Donald A. 1973. *Plutarch*, Duckworth, London.
- Rummel, Erika. 1985. *Erasmus as a Translator of the Classics*, University of Toronto Press, Ontario.
- Sandy, Gerald N. 1997. *The Greek World of Apuleius: Apuleius and the Second Sophistic*, Brill, Leiden – New York - Köln.

- Sayer, John. 2006. *Jean Racine: Life and Legend*, Peter Lang, Oxford.
- Schabas, Margaret & Carl Wennerlind. 2011. «Retrospectives: Hume on Money, Commerce, and the Science of Economics», *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 25, no. 3, σ. 217-229.
- Schindler, Felix Anton. 1996. *Beethoven as I Knew Him*, edited by Donald W. MacArdle, English translation by Constance S. Jolly, Chapel Hill University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Sher, R. B. and M. A. Stewart. 1984. «William Robertson and David Hume: Three Letters», *Hume Studies 10th Anniversary Issue*, σ. 69-86.
- Sihvola, Juha (ed). 2000. *Ancient Scepticism and the Sceptical Tradition*, Societas Philosophica Fennica.
- Silver, Isidore. 1972. «Plutarque en France au XVIe siècle: Trois opuscules moraux traduits par Antoine du Saix, Pierre de Saint-Julien et Jacques Amyot», (ed). Robert Aulotte». *Renaissance Quarterly* vol. 25, no. 4, Winter, σ. 461-463.
- Spencer, Mark G. 2013. *David Hume: Historical Thinker, Historical Writer*, Pennsylvania State University, University Park, Pennsylvania.
- Stadter, Philip A. 1992. *Plutarch and the Historical Tradition*, Routledge, New York & London.
- Stadter, Philip A. 1989. *A Commentary on Plutarch's Pericles*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Stadter, Philip A. 1973. «Planudes, Plutarch and Peace of Ferrara», *IMU* 16, σ. 137-162.

- Stadter, Philip A. 1965. *Plutarch's Historical Methods Analysis of Mulierum Virtutes*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Stockton, Constant N. 1971. «Hume-Historian of the English Constitution», *Eighteenth-Century Studies*, vol. 4, no. 3, Spring, σ. 277-293.
- Stangeland, Charles E. 1904. *Pre-Malthusian Doctrines of Population: A Study in the History of Economic Theory*, New York.
- Stuart, Andrew. 1773. *Letters to the Right Honourable Lord Masnfield from Andrew Stuart*, Dublin.
- Suidae Lexicon. 1935. (ed.). ADA Adler, Pars IV Π-Ψ, Lipsiae in Aedibus B.G. Teubneri MCMXXXV.
- Svebakken, Hans. 2009. *Philo of Alexandria's Exposition of the Tenth Commandment*, Loyola University Chicago, Chicago.
- Syme, Ronald. Oct. 1957 - Dec. 1960. «The Greeks under Roman Rule», *Proceedings of the Massachusetts Historical Society, Third Series*, vol. 72, σ. 3-20.
- Swain, Simon. 1989. «Character Change in Plutarch», *Phoenix*, vol. 43, no. 1 (Spring), σ. 62-68.
- Titchener, Frances B. 1995. «Plutarch's Use of Thucydides in the "Moralia"», *Phoenix*, vol. 49, no. 3, Autumn, σ. 189-200.
- Tolonen, Mikko. 2008. «Politeness, Paris and the Treatise», *Hume Studies*, vol. 34, no. 1, April, σ. 21-42.
- Tracy, Henry L. Jan. 1942. «Notes on Plutarch's Biographical Method», *The Classical Journal*, vol. 37, no. 4, σ. 213-221.

- Tritle, Lawrence A. 1995. «Plutarch in Germany: The Stefan George Kreis», *International Journal of the Classical Tradition*, vol.1, no. 3, (Winter), σ. 109-111.
- Velk, Tom & R. A. Riggs. 1985. «David Hume's Practical Economics», *Hume Studies*, vol. 11, no. 2, November, σ. 154-165.
- Verdegem, Simon. 2010. *Plutarch's Life of Alcibiades: Story, Text and Moralism*, Leuven University Press, Belgium.
- Walling, Howard Martha. 1970. *The Influence of Plutarch in the Major European Literatures of the Eighteenth Century*, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London.
- Wertz, Spencer K. 2000. *Between Hume's Philosophy and History: Historical Theory and Practice*, University Press of America.
- Wertz, Spencer K. 1993. «Hume and the Historiography of Science», *Journal of the History of Ideas*, vol. 54, no. 3, Jul., σ. 411-436.
- Wertz, Spencer K. 1975. «Hume, History, and Human Nature», *Journal of the History of Ideas*, vol. 36, no. 3, Jul. - Sep., σ. 481-496.
- Wexler, Victor G. 1976-1977. «David Hume's Discovery of a New Scene of Historical Thought», *Eighteenth-Century Studies*, vol. 10 (2), σ. 185-202.
- Wilson, Nigel. 1975. «Some Notable Manuscripts Misattributed or Imaginary - Maximus Planudes and a Famous Codex of Plutarch», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 16, (01), σ. 95-97.
- Windelband, Wilhelm & Heinz Heimsoeth. 1991. *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα*.
- Wootton, David. 1993. «David Hume, The Historian», David F. Norton (ed.), *The Cambridge Companion to Hume*, Cambridge University Press,

Cambridge.

Wright, John P. 2003. «Dr. George Cheyne, Chevalier Ramsay, and Hume's Letter to a Physician», *Hume Studies*, vol. 29, no. 1, April, σ. 125-141.

Ziegler, Konrat. 1954. «Plutarchs Anhen», *Hermes*, vol. 82, σ. 499-501.

Summary

The aim of this doctoral thesis is to detect in which way Hume is related to Plutarch. To find out if and to what extent Plutarch, with his ideas and texts, influenced the Scottish philosopher. Whether there are elements of his philosophical and historical thought which Hume adopted, comprehended, distorted, or ignored in his own texts.

In order to give a comprehensive view of the two philosophers, in the first chapter there is an attempt is made cast light on the life and works of Plutarch. Initially, there are provided some biographical data about the Chaeronean philosopher, boeotarch and priest of Delphi, who was born in the first half of the 40's and died after 120 A.D., having lived a life that was happy and calm on a family level, successful and renowned on a social level and a life full of studies, writing and contemplation on a philosophical level.

Then there is an exploration of Plutarch's relation to philosophy. There is extensive reference to the two great categories of his works; *Parallel Lives* and *Ethics*. Plutarch is examined in the light of the moral author and philosopher, yet not one that puts forward a new moral theory, or formulates a clear and original philosophical view as to what is morally right or blamable, but as the man who formulates a guide of moral conduct, by endorsing earlier philosophical viewpoints. Although he was primarily influenced by Plato's philosophical theory, I object to the view that ranks Plutarch as a purely Platonic philosopher, because there are several differences in the thought of these two thinkers. Moreover, I do not think that he could be regarded as an eclectic philosopher, since, at no point in his work, does he try to put forward a philosophical

standpoint of his own or establish a philosophical system using the views of other earlier or contemporary philosophers.

He is a thinker that combines all the above mentioned elements. He preserves many elements of the earlier philosophical tradition, compiles a practical moral guide, disseminates knowledge and places his trust in the ability and willingness of his fellow human beings for continuous improvement. At this point, he concurs, helps and empowers his fellow human beings in their pursuit of felicity.

Afterwards, Plutarch is examined as a source of ancient Greek philosophy. In his texts we can find seventeen out of the seventy sayings attributed to Heraclitus, around a hundred references relevant to Empedocles and around fifty citations for Democritus. There have been salvaged two extracts of Parmenides and as it regards to Thales of Miletus and to the way in which he calculated the height of the pyramids, Plutarch is the only one who gives a different calculation method than all other commentators. There are identified approximately six hundred Platonic excerpts and two hundred Aristotelian ones. There are also delivered seventy extracts by Aristotle, which have not survived from other sources. The same goes for fifty excerpts by Theophrastus. Additionally, in his work there are quotations of ten Stoic philosophers and there are rescued seventy five Epicurean extracts.

The next issue investigated is Plutarch as a historian. Through recounting the lives of the great men of the past, the thinker claims historical validity and truth, source checking, reference to any existing variations or diverse views on the issue and abstinence from confabulations and supernatural explanations. However, the status of the historian is combined with that of the biographer, a fact that leads him to a rather loose narrative style, interwoven with the

unfolding of the personalities described in the biographies. He is interested in these people's moral quality as it is related to their actions, which do not result from accidental incidents, but are rooted in their character. And these are the actions he chooses to describe.

At the end of the first chapter, there is a discussion of Plutarch's influence on posterior thinkers, church Fathers, historians, literary writers and people of the letters and arts in general. For the immediately subsequent Roman writers up to the Byzantine scholars and the European intellectuals of the Renaissance, Plutarch played an important role in the molding of their thought and the formulation of their ideas. There is a long list of all those who were influenced by the Greek thinker. Aulus Gellius, Macrobius, Apuleius, Athenaeus, Artemidorus, Eunapius, Himerios, Clement of Alexandria, Basil the Great, Agathias, Ioannis Stobaeus, Ioannis Tzetis and the scholar Theodore Gazis, are only some of the names of those influenced in Rome and Byzantium.

After Planoudis' endeavor, when Plutarch's works are rescued and disseminated in the West, admiration leads Amyot, Xylander, and North to make their first translation attempts. The philosophers Bacon, Leibniz, Montesquieu, Rousseau and Voltaire, are so enchanted by his texts that Rousseau does not hesitate to admit that if he could choose the last read of his life, then he would desire that it would be one of Plutarch's texts. The playwrights Corneille, Racine, Schiller and Shakespeare drew on the *Lives* in order to compose their own tragedies.

Plutarch crosses the borders of the Old World and in the 18th century, when the Americans, under the influence of the European Enlightenment sought to establish a system of government based on freedom and egalitarianism, he was their instigator, ally and guide in their endeavor.

The analytical recounting of Plutarch's ideas and thought was considered necessary, since by gaining a good insight into them it is easier to discern the influence that he exerted on Hume.

Subsequently, the first unit of the second chapter focuses on the life of the Scottish philosopher, David Hume. Through two autobiographical texts is presented the course of his life from 1711, his year of birth up to 1776, the year of his death. There is reference to the focal points of his life, namely the education he received, the passion he had for spiritual matters, his fruitless efforts to conquer a university position, an ineffectual love affair and his irreconcilable friendship with Rousseau. Finally, there is a brief presentation of his works and ideas.

Next I examine his relation to Plutarch, as this is outlined from the personal pages and letters of the philosopher. In these texts, one can easily see Hume's admiration for Plutarch, not only as a moral thinker but also as a historian and a biographer. Hume expresses his high esteem and respect for Plutarch, feelings that are so intense as to lead the young scholar to a nervous breakdown. The mere thought that he will never be able to approach the superb figures of antiquity is reason enough to upset his health.

Nevertheless, apart from its emergence in the personal pages, Plutarch's influence becomes more intense and more frequent in Hume's *Essays*. The *Essays*, which have a moral, political, philological, economic and historical orientation, were published in 1741, followed by the rest in 1748, 1751, 1758 and finally in 1764. Of the forty seven essays he has written in total, there are also ten, which refer to Plutarch and his views, either by reproducing them correctly or by changing them, either by distorting them or by suppressing mention of them.

The second unit of the second chapter deals with the juxtaposition of these views.

More specifically now, the essays in which Plutarch is mentioned are the following: *Of the Study of History, Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences, The Sceptic, Of the Refinement in the Arts, On Money, Of the Balance of Trade, Of Public Credit, Of Some Remarkable Customs, Of the Populousness of Ancient Nations, Of National Characters*. Assessing his presence in them briefly but thoroughly, the following conclusions can be drawn: From the frequent mention of Plutarch's name, it is ascertained that Hume valued him both as a historian and as a moral writer. Hume's recommendation to read Plutarch's texts shows how significant they were in his mind and the benefits he reaped from reading them. Moreover, the placement of Plutarch's name next to authors that are temporally closer to the recounted events and perhaps more qualified, denotes Hume's esteem for Plutarch's work and knowledge.

Additionally, he had been intensely influenced by Plutarchean texts in his youth and had an excellent knowledge of them, which sometimes led to him quoting them by heart. To this reason I also attribute the wrong references regarding the book title or the cited excerpts. Also, he sometimes hushes up Plutarch's name and does not cite the name of the excerpt's source anywhere.

Furthermore, we frequently encounter a personal interpretation of Plutarch. Being a master of the latter's ideas and texts, as well as a very eloquent and skillful writer, Hume could easily present these texts in a way that they served his own views. This would be either by attributing to Plutarch a view that had never been written, but had been drawn by reading his work as a whole, or by ascribing contemporary features and elements to the ancient theories. By adapting the ancient examples and updating the views, he would render his own

text more vivid and familiar to his readers. Simultaneously though, he could, if he so pleased, achieve the exact opposite. He could make it obvious how distant the 18th century was from antiquity, as it regards culture, mentality, institutions and viewpoints.

Reference to Plutarch's name also rendered a text more valid and unerring. Plutarch was considered an "authority" and the existence of his sayings in some writings attached prestige and validity to them. Although Hume did not doubt the value of his writings, he knew that by integrating quotations from Plutarch, he would make them more acceptable among a wider audience, because the name of the Chaeronean philosopher was associated with popular readings from the Renaissance and the Enlightenment. Being accepted by a wide audience was an issue that concerned Hume. Finally, the existence of many correct and reliable references allows us to think further regarding the possession and common use of the Chaeronean philosopher's works by Hume.

These are the basic points of Plutarch's influence in the *Essays*. At the same time, however, Hume had also been influenced by the views of the Boeotian philosopher while he was writing the *History of England*. Investigating this influence is the subject of the third chapter.

The *History of England* is the work that made Hume widely known. It is the text that gave him the recognition and acclaim he sought through his philosophical texts.

On a first level, and before the analysis of the nearest personal common features of the two philosophers, there were identified the common "objective" elements existing in the historic periods, the conditions and the writing styles of Plutarch and Hume. This, of course, does not mean that the anterior philosopher exerted any influence on the posterior, yet they are indicative of the social and

political situation and how they influence the formulation of thoughts and viewpoints.

After comparing and assessing the historic period when Plutarch lived to the one Hume lived, I believe that, first of all, the output from wars constituted a common background. During the period of social peace and economic prosperity that followed – an additional common feature- was also added the effort of both philosophers to reinforce the national consciousness of their compatriots, either against the Romans or against the English. They both knew that they had stepped the threshold of a new era. On the one hand, we have the end of the city-state, while on the other we have an attempt for the unification of three states. The “Englization” of Scotland did not undermine Hume’s patriotic spirit, but on the contrary, it transformed it into a modernizing force, which served in favor of the union. Additionally, there also arose the need for the creation of a unified social and historical viewpoint either through the parallelism of Plutarch’s *Lives*, or through Hume’s *History of England*. Despite the approximately fifteen centuries that set the two thinkers apart, it seems that history repeats itself.

The second significant element they have in common is the demand for historical truth. The preamble to Theseus’ life bears great resemblance to the opening pages of Hume’s history. They both stress the stale and unfounded knowledge that is available about the distant past. They are aware of the fact that there have been written and survived very little, uncertain and dubious information. For Hume, the hitherto history was based on fairy tales, myths and legends, which bore the claim of truth. The only benefit from the reproduction and dissemination of these stories is pleasure and gratification. Yet, a historian’s goal should be to go past the times when there is no clear and lucid information and talk about the times when facts and documents are evident. He should

ignore fabrications and fantasies and turn to the facts. The common address of historical truth, the common viewpoints and the almost identical style of writing, lead me to conclude that Hume had the Preamble in mind when he was putting his own views in writing.

The third element resulting from the comparison of the two philosophers is their common view on the human psyche. They know that human nature does not have only one dimension and that its twofold character helps, projects, gives meaning to, or destroys its owner. Each person's character is the one responsible for his thoughts, decisions, actions and his future. This view is expressed through Plutarch's *Lives*, where each hero is outlined and there is an attempt to highlight his character thoroughly. In his *History*, usually after he has completed the presentation of a king's or an important personality's actions, Hume also talks about the character of the described people, which led them to act in a specific way, instead of another. And Hume underlines the importance of birth, education, as well as all other factors that influenced the decisions they made, their reactions and actions. Naturally, both writers describe their heroes' last moments more analytically because it is at that very moment that their character fully unfolds.

Additional common elements are some folklore references as well as the fact that both thinkers were in the same way related to scientific thought. Faith in sciences and continuous progress and development resides in their pages. Hume attempts a first history of sciences, since he studies the significant scientists of his time, while Plutarch is looking for logical answers to various issues and quotes philosophers' views on various scientific issues that people grappled with in the 2nd century.

Taking all the above into account, I believe that the texts and standpoints of these two philosophers have been presented in a comprehensive way and that Plutarch's influence on Hume has been made evident.

Βιογραφικό Σημείωμα

Γεννήθηκα στην Αθήνα. Το 1994 αποφοίτησα από το Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Παρακολούθησα το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του ίδιου Τμήματος και το 1998 κατέθεσα τη διπλωματική μου εργασία με επιβλέποντα τον Βασίλη Κάλφα και θέμα *Το όνειρο στους πλατωνικούς διαλόγους*. Το 2011 ξεκίνησα την εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής, με επιβλέποντα καθηγητή τον Διονύση Δρόσο.